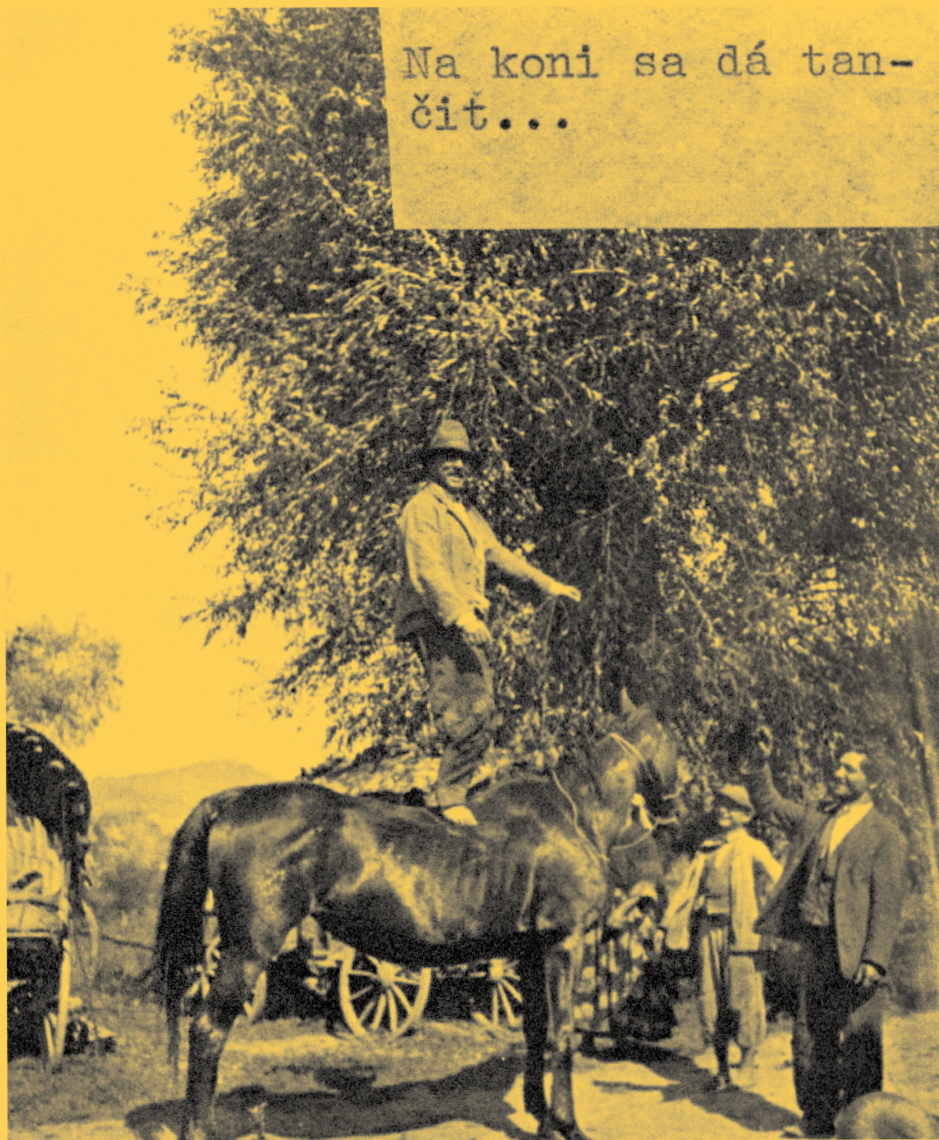

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2016

Na koni sa dá tan-
čiť...

Romano džaniben

časopis romistických studií | 23. ročník | 2/2016

Na obálce:

Borovanští Romové zachyceni Jozefem Kolarčíkem-Fintickým ve Finticích u Sekčova.

Muže na koni se nepodařilo identifikovat. Muž pod koněm je borovanský Rom přezdívaný Dadki, vedle něj stojí jeho syn Partyty. Identifikovala je Dadkiho nejmladší dcera Sedra narozená ve čtyřicátých letech 20. stol., nyní žijící ve Velké Británii. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Uložení originálu: Slovenská národná knižnica - Literárny archív; sign. A XXVI-489; fotografie: „Cigán tancuje na koni“, Fintice pri Sekčove.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

Markéta Hajská

**„Polokočovníci“ / Migrační trajektorie olašských Romů
na Prešovsku od poloviny 19. století až do zániku kočování** 7

Jan Ort

**Migrace z východoslovenské vesnice.
Historický přehled a současné modely** 39

Plamena Stojanová

**Sociální a ekonomické změny v životě bulharských
„občanů cikánského původu“ (1944–1989)** 71

NERECENZOVANÁ ČÁST

Milada Závodská a Lada Viková

**Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války
v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita
a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946** 107

Pavel Kubaník, Jan Ort

**Sas o ľudos pre bida. Paľis imar lokores avilam ke amende,
the o gadže the o Roma. / Lidé na tom byli špatně.
Potom už jsme pomaloučku přišli k sobě, i gádžové i Romové.
Rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou** 125

Jan Ort

O Roma Miroľatar / Romové z Miroľe 145

Andrej Giňa a Stáňa Miková

Pozdravy do/z Rokycan 159

RECENZE | ANOTACE

193

Recenzovaná část

Studie a materiálové studie

„Polokočovníci“

Migrační trajektorie olašských Romů na Prešovsku od poloviny 19. století až do zániku kočování²

Abstract

The study focuses on migration trajectories of one community of Vlach Roms which has settled in the second half of the 19th century in eastern Slovakia. Taking a diachronic perspective, the text presents the migration histories of this group of people since their arrival to the territory of Slovakia until the termination of their itinerancy one hundred years later. The case study is based on data gathered via a combination of social anthropologic and oral history approaches as well as archival research (mainly in parish registers). Using the results of her long term field research the author aims at reconstructing the travelling routes of the community in focus. She pays attention to the process and degree of settlement of this group in the particular municipality in eastern Slovakia, and the subsistence activities of the Roms linked with travelling life, which some of the community members pursued even after their settlement in the village. While doing so she also enters into debate with existing Romani studies literature on the adequacy of labelling the group „semi-nomadic“ – as has so far been done.

Key words

Vlach Roms, migration, migration trajectories, semi-nomadic life, process of sedentarization

1 Mgr. Markéta Hajská působí na Semináři romistiky KSES FF UK, je doktorandkou na Ústavu etnologie FF UK. E-mail: marketa.hajska@ff.cuni.cz

2 Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do Velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

Úvod

Tento článek se zaměřuje v diachronní perspektivě na migrační trajektorie olašských Romů, kteří se v druhé polovině 19. století usídlili v obci „Borovany“ na východním Slovensku. Bude sledovat migrační pohyby této skupiny zejména v oblasti dnešního Prešovského kraje, ale také v širších okruzích v období od jejich příchodu do této oblasti (kolem poloviny 19. století) až do ukončení jejich nomádských aktivit přibližně před půl stoletím. Od obce, kterou nazývám Borovany,³ odvozuji dodnes své kořeny stovky olašských Romů pocházejících z východního Slovenska, kteří sami sebe označují jako *Vlašika Rom*. Ti tvoří poměrně specifickou skupinu olašských Romů, kteří se od ostatních olašských Romů žijících na jižním a jihozápadním Slovensku liší jednak dialektně a jednak kulturně.⁴ Zaměřím se na podoby migračních trajektorií této skupiny a budu se věnovat také dopadům některých makrospolečenských proměn na členy této skupiny. Diachronní výklad strukturuji podle obecných dějinných epoch a vytyčuji určitými historickými mezníky, které měly obecně zásadní dopad na Romy na Slovensku. Jsem si vědoma toho, že samotní Romové přisuzují předělům mezi jednotlivými historickými obdobími mnohdy menší význam, než jim mají historici i sociální vědci snahu přikládat, a že z pohledu Romů samotných mohou jejich životy strukturovat zcela jiné události.

V této studii se budu snažit na příkladu jedné mikrosociety osvětlit řadu málo probádaných míst v historii olašských Romů na území dnešního Slovenska. Budu se pokoušet rekonstruovat jejich kočovné trasy a také důvod a průběh postupného zániku kočovného způsobu života. Budu se věnovat také tomu, zda lze na tuto skupinu oprávněně nahlížet jako na tzv. polokočovnou.

1 Terminologické vymezení: Polokočovníci

Olašští Romové žijící v několika obcích na východě Slovenska jsou v etnografické literatuře často charakterizováni jako „tradičně polokočovní“ (např. Čajánková 1954, Davidová 1965, Davidová 2000). Je však takové označení pro tuto skupinu přesné? Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, je třeba si ujasnit definici pojmu polokočovný/polokočovník. Toto označení, v anglickém ekvivalentu *semi-nomadic/semi-nomad*, je běžně používán v naší i zahraniční etnografické literatuře v souvislosti s kočovnými skupinami, které praktikují sezónní migraci a žijí v přenosných nebo dočasných typech obydlí, avšak mají určitou základnu, tedy místo, kam se

3 Rozhodnutí anonymizovat jméno obce souvisí s užíváním tohoto smyšleného toponyma i v mých předchozích a právě vznikajících textech, které obsahují citlivé informace o členech této komunity. Jsem si vědomá omezení, která vyplývají z užití anonymizace v historickém textu, avšak činím tak z důvodu ochrany svých respondentů, kteří si přáli zůstat v anonymitě.

4 K vymezení *Vlašika Rom* a dalším údajům o této skupině dále viz Hajsáková 2012, 2015.

vracejí (Merriam – Webster 2016).⁵ Tyto skupiny se přitom často pohybují za účelem zajištění obživy po ustálených trasách či okruzích (Dictionary.com 2016). Termíny *semi-nomad/semi-nomadic* jsou podle webového slovníku Collin, který sleduje frekvence užívání jednotlivých pojmů, užívány ve větší míře od poloviny 19. století. Nejčastěji byly používány od konce padesátých do konce sedmdesátých let 20. století, dnes se používají v porovnání s minulostí méně často (Collin 2016).

Dělení Romů podle míry kočovného či usedlého života najdeme již ve zdrojích z 18. století, důsledně se toto dělení uplatňuje od celouherského soupisu Cikánů z roku 1893 (Horváthová 1964: 137–138). Podle údajů E. Horváthové se v soupise používala klasifikace Romů na usedlé, přechodně usazené a kočovné (nomádní). Horváthová uvádí, že z celkového počtu 36.000 Romů na území dnešního Slovenska zde soupis zaznamenal 2.000 přechodně usazených a 600 kočovných Romů (tamtéž, 137–138).

Jiní autoři upozorňují na vyšší početní odhady maďarských autorů oproti údajům publikovaným E. Horváthovou (Džambazovič 2001, Jurová 2008: 29). Celkový počet Romů v Uhersku soupis odhadoval na 280.000, jejich nejvyšší počet (160.000) zaznamenal na území Sedmihradska (Jurová 2008: 30). Kočovníci se mohli pohybovat v rámci celého Uherska, a tím pádem i na východním či jižním Slovensku, nejen v době soupisu, ale i v době předcházející, čemuž se budu dále v textu věnovat.

V souvislosti s romskými skupinami v československém prostředí termín polokočovní/polokočovník v etnografické literatuře přejímají Emílie Horváthová (roz. Čajánková; např. Čajánková 1954, Horváthová 1964, 1995) nebo Eva Davidová (např. Davidová 1965, 1995, 2000). Dělení Romů na usedlé, polokočovné a kočovné používá i řada pozdějších badatelů i dalších autorů píšících o Romech, a to nejen českých a slovenských (Horváthová 2002, Tkáčová 2002, Šusterová 2015 atd.), ale také zahraničních (Marushiakova 2000, Guy 2001, Liégeois 2007 a řada dalších).

V československé legislativě⁶ se dělení Romů na usedlé, polokočovné a kočovné etablovalo v souvislosti s přípravou zákona č. 74/1958, o trvalém usazení kočujících

5 Součástí definic termínu „polokočovník“ bývá v rámci vymezení obživných aktivit zmíněno i současné pěstování plodin těmito skupinami (Merriam – Webster 2016, Collin 2016). Tato skutečnost se však v kontextu popisu obživných aktivit romských kočovných skupin nevyskytuje.

6 Termíny „polokočovný“ a „kočovný“ pro nesedentarizované skupiny Romů nahradily v poválečné československé legislativě dřívější termíny „potulný cikán“ či „tulák“, které do té doby zákonodárství i státní správa užívalo. Nalezneme je například v zákoně o potulných cikánech ze dne 14. 7. 1927, který v době první republiky romské skupiny postihoval. Tento zákon definoval skupinu, na kterou se zaměřoval, jako „cikány z místa na místo se toulající“ a „jiné tuláky, kteří po cikánsku žijí, a to v obojím případě i tehdy, mají-li po část roku – hlavně v zimě – stálé bydliště.“ Vidíme tedy, že ač byl zákon de facto proti „polokočovníkům“ namířen, jak je zřejmé z vymezení osob, které mají přes zimu bydliště, nesnažil se, na rozdíl od pozdějších zákonů a směrnic, o striktní dělení kočovných osob na plně kočovné a jen částečně (či po část roku) kočující. Na tento zákon navazovaly (i jazykově) i další těsně poválečné vyhlášky, zaměřené na romské obyvatelstvo, například vyhláška Ministerstva vnitra ze 14. 7. 1947 ve smyslu paragrafu 2 vládního nařízení č. 68/1928 Sb., která nařizuje provést soupis „potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících, a to i v případě, mají-li po část roku – hlavně v zimě – stálé bydliště“ (Haisman 1999: 144).

Děti borovanských Romů ve třicátých letech 20. století. Mnozí pamětníci rozpoznali na fotografii dívku jménem Tereza, která odešla v padesátých letech do ČR. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica - Literárny archív; fotografie „Cigánske deti tancujú“, sign. A XXVI-481 (7)

osob. Ač byl tento zákon cílený vedle kočovných osob také na skupiny polokočovné, byla v něm tato kategorie vymezena velmi vágně. Jak upozorňuje Pavelčíková, v samotném znění zákona se vůbec nehovoří o tzv. „polokočovných Cikánech“, na které se charakteristika „kočovné osoby“ uvedená v paragrafu 2 tohoto zákona v žádném případě nemohla vztahovat (Pavelčíková 2004: 62). „Polokočovné osoby“ vymezovala tajná směrnice z 8. 12. 1958, která je definovala na základě sociokulturních charakteristik jako „osoby, které jsou sice přihlášeny v některé obci k trvalému pobytu, pravidelně se však toulají z místa na místo a vyhýbají se poctivé práci nebo se živí nekalým způsobem“ (Haišman 1999: 163). Sporné vymezení polokočovných osob v zákoně vedlo k tomu, že jej jednotliví úředníci chápali a ve svém důsledku také uplatňovali velmi rozdílně (zejména Haišman 1999: 165, Jurová 2009: 14, Pavelčíková 2004: 62). Zákon tak postihl i rodiny a jednotlivce ze Slovenska, kteří jezdili za prací do Čech, neměli stálé zaměstnání nebo byli na návštěvě u příbuzných. Do soupisu z roku 1959 se tímto způsobem dostalo mnoho osob, které nikdy

nekočovaly a u kterých kočovný život nevedli ani jejich předkové. Naopak řada olašských Romů v té době zaměstnaných ve státních podnicích a další lidé, kteří byli uznáni jako dřívější kočovníci, se do soupisu nedostali (Pavelčíková 2004: 63).

Rozdělení Romů na tři výše zmíněné kategorie se u nás ujalo v souvislosti s popisem romských skupin i v době po soupisu. Užívání této kategorizace v sobě nese stopy politické angažovanosti v podobě souhlasu s politikou komunistické strany. Nováček (1968: 32–33) definuje polokočovný způsob života jako příznačný pro skupiny „cikánů“, které žily nebo žijí „zpravidla v letních měsících v cikánských osadách, v jarních měsících osady opouštějí, potulují se, vyhledávají příležitostné práce a na zimu se vrací zpět do cikánských osad.“ Na rozdíl od „kočovných cikánů, kteří kočovali s typickými cikánskými vozy,“ se „polokočovní“ podle Nováčka přepravovali nejčastěji veřejnými dopravními prostředky (Nováček 1968: 32–33). Podle kolektivu autorů pod vedením Káry, kteří se věnovali v polovině sedmdesátých let postavení Romů v ČSR, lze polokočovníky definovat „trvalým obydlím, ve kterém se rodina zdržuje jen část roku (obvykle v zimě), zatímco větší část roku se celá rodina územně přemísťuje v souladu s požadavky profese, která jí skýtá obživu“ (Kára a kol. 1975: 185). Explikaci těchto pojmů se věnuje také Sus, autor quasi odborného zdůvodnění nutnosti přijetí zákona o trvalém usídlení kočujících osob a vedení asimilační politiky vůči Romům (Sus 1961: 18–19).

Členění Romů na tradičně kočovné, polokočovné a usedlé se v české a slovenské literatuře věnované Romům nadále formálně traduje, bez toho, aby se autoři snažili pojem dále vymezovat či redefinovat, a také bez kritické reflexe toho, jak toto dělení souvisí s (historickou) realitou a jaké jsou vlastně konkrétní poznatky o kočování olašských Romů. Domnívám se, že v této oblasti přetrvává mezi autory zvyk vzájemného citování na úrovni poznatků i používaného jazyka a stírá se tak mimo jiné nutnost dále přezkoumávat některá tvrzení o podobách nomádského způsobu života jednotlivých olašských skupin do zákazu kočování nebo i po něm.

Ačkoliv se často uvádí, že olašští Romové žili na Slovensku až do roku 1958 kočovným způsobem života, mé vlastní výzkumné rozhovory s olašskými Romy nejen na území východního Slovenska, ale také např. v okresech Nitra, Galanta a Levice dokládají, že již v meziválečném období žila část olašských Romů částečně usazeně. I když se věnovali handlování s koňmi a jiným způsobům obživy vyžadujícím prostorovou mobilitu, měli již minimálně v této době v konkrétních obcích postavené příbytky, do kterých se vraceli.

Pokud se nyní vrátíme ke sledované skupině borovanských Romů, je zřejmé, že i zde můžeme pozorovat výskyt semi-nomadismu. Lze však tuto skupinu jednoduše označit jako polokočovnou? Jak ukáží v dalším textu, toto označení není přesné. Proto v mnoha kontextech, a stejně tak i v titulu této studie, uvádím tento termín v uvozovkách.

2 Metodologie

Tento článek přistupuje k územnímu pohybu sledované lokální skupiny Romů v historické perspektivě. Vycházím z orálně historických metod, které se snažím kombinovat s daty z polostrukturovaných rozhovorů⁷ a s výzkumem archivních zdrojů (v tuto chvíli zejména matričních záznamů).

V různých historických obdobích vycházím z různých zdrojů. Období od začátku 20. století lze zkoumat prostřednictvím výpovědí řady pamětníků, kteří dnes žijí na východě Slovenska, v Česku, Velké Británii, na Ukrajině či ve Švédsku. Pro období od padesátých let 20. století lze tyto výpovědi doplňovat i o data z obecní kroniky, která nejsou bohužel k dispozici pro starší období. Analyzuji také data genealogické povahy, která jsem v průběhu let mezi (původně) borovanskými Romy nasbírala.

K 19. století je k dispozici cenný zdroj: mikrofilmy s matričními záznamy místní římsko-katolické farnosti. Ty jsou uloženy ve Státním archivu Prešov a pro studovanou obec se dochovaly a jsou dostupné přibližně od 17. století až do roku 1902.⁸

Digitalizace matričních dat mi umožnila vyhledávání v záznamech dalších farních matrik ve značné části Slovenska. Postupovala jsem metodou vyhledávání podle příjmení typického pro sledovanou skupinu – *Makula*. Postupně jsem narazila na celkem 75 osob tohoto příjmení, které se do začátku 20. století⁹ narodily buď v Borovanech, nebo v jiné obci, avšak s prokazatelnou souvislostí se studovanou komunitou.¹⁰ U osob, které se narodily v jiných obcích, jsem se věnovala pouze

7 Pro účel této studie vycházím z rozhovorů s olašskými Romy pocházejícími z Borovan, kteří se narodili v letech 1918–1925 (2), 1930–1939 (5), 1940–1950 (8), 1951–1960 (10), 1960–1975 (15). Tyto rozhovory jsem realizovala v letech 2000–2017 na Slovensku (v Borovanech, Prešově a Košicích), v České republice (v Jablonci nad Nisou, Mostě, Svitavách, Ostravě a Chomutově), ve Velké Británii (v Leicesteru) či ve Švédsku (v Malmö).

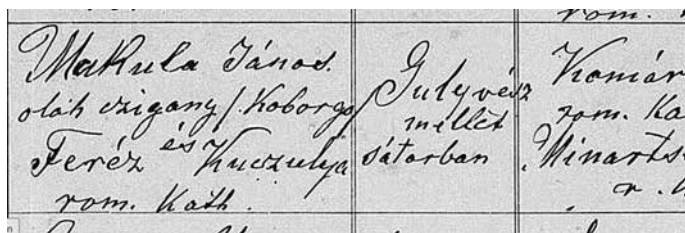
8 Tyto matriky jsem využívala také v online podobě na stránkách mormonské církve (www.familysearch.org), kde jsou dostupné i fotografie ručně psaných záznamů. Tyto záznamy z farních knih jsem se pokusila propojit s genealogickou mapou. Jednoznačnou kompatibilitu mezi záznamy z farních matrik a „zdola“ vytvářenými genealogickými mapami (skrze rozhovory s narátory) komplikují romské přezdívkové Romové si málokdy pamatují oficiální jméno svého předka a znají jej jen pod přezdívkou jako např. Davav, Bunci, Horcár, Ochoj, Bíga, Cine, Gáminka, Zali, Fulí atp. Na druhou stranu kroniky málokdy romské jméno zaznamenávají nebo odrážejí. Není tomu tak ale naštěstí vždy, takže můžeme s jistotou nalézt například muže zvaného Bandura, generace vzdáleného předka jedné části borovanských olašských Romů, kteří si po něm říkají Banduráca, nebo Faljáka („Falyaka“), předka jiné části skupiny, která je po něm nazývána Faljakáša – jeho přezdívka je totiž raritně uvedena v závorce u farního záznamu u osoby jménem Kolmán. Jiná postava, Bangi, se také objevuje shodně v matričních záznamech jako prarodič jedné z nejstarších mnou navštívených narátorek. Kompletní genealogická mapa i soupis matričních záznamů, potvrzující územní výskyt členů sledované skupiny, se nalézají v soukromém archivu autorky a nebyly dosud publikovány.

9 Borovanská farní kniha je ve Státním archivu Prešov i na webu dostupná pouze do r. 1902, některé další farní knihy dostupné přes www.familysearch.org zprostředkovávají data ještě o několik let blíže k současnosti, nejnovější záznamy (z roku 1909) jsem našla ve farní knize z obce Jaklovce.

10 Mám tím na mysli záznamy z jiných slovenských farností u osob se jménem Makula, u kterých je ve farních knihách u křtěného dítěte v poznámce uvedena jako domovská obec „Borovany“. Takto se mi podařilo nalézt záznam o výskytu pohybu osob z této skupiny celkem v 35 dalších slovenských obcích (jejich seznam je uveden v sekci Archivních zdrojů v závěru studie).

záznamům, u kterých byla dále uvedena poznámka potvrzující jejich „romství“, resp. někdy zároveň i označení za osoby vedoucí kočovný život. Jedná se o maďarsky psanou poznámku, že určitá osoba je *vándorló cigány* nebo *kóborgó cigány*, či přímo *oláh cigány*¹¹, či latinsky psanou poznámku *zingarus valachicus*, *zingarius peregrinus*, *zangarius vagabundus*, *zing.*, *zingara*, *zingos peregrinos*, *sub tentorio* (pod stanem), *cingari ex „Borovany“*, *Zingari walachici*, *vagabundus zingarus* atp.

Fakt, že se ve farních matrikách druhé poloviny 19. století sledovala „etnická příslušnost“, a to v kolonce, kde se běžně uvádělo povolání či stavovská třída, je pro účely mého bádání velmi cenný. Jsme-li na pochybách, zdali místní typické romské jméno (*Makula*) nesdíleli v dané době i Neromové, poznámka *vandorlo cigány* nás z nich vyvede.

Výřez části záznamu z farní knihy – narození Jánose Makuly r. 1887 v Kokošovcích, okres Prešov. U jeho otce téhož jména je maďarská poznámka: Olašský cikán / toulavý cikán. Žije ve stanu u obce Gulyvész („Dulová Ves“).¹²

Moje rešerše dostupných archivních zdrojů je zatím v počátcích, do budoucna plánuji provést výzkum fondu policejního ředitelství v Bratislavě či četnických záznamů a dalších archivních materiálů z území Šarišsko–zemplínské župy ve Státním archivu Prešov. V plánu mám také podrobné prostudování jednotlivých historických „soupisů cikánů“ na Slovensku, které by moje dosavadní poznatky mohly značně doplnit a rozšířit (zejména studium policejního soupisu z roku 1924 uloženého ve Státním archivu v Košicích). Jsem si vědoma toho, že výzkum prováděný v matričních záznamech nám poskytuje jednostranná a omezená data, která mají své limity. Mezi ně patří nemožnost konečného prozkoumání tohoto typu zdroje: matriční záznamy se mohou neustále přidávat, jde také o to, jak si přesně nastavit vyhledávání, nebo jak může být určité jméno atp. zapsáno či přepsáno. Data lze tedy interpretovat pouze ve smyslu pozitivního výskytu určitého jevu, negativní výskyt není důkazem jeho neexistence. Nalezené záznamy nelze v žádném případě považovat za finální, musíme vždy myslet na to, že řada záznamů zůstala neobjevena.

11 *Oláh cigány* – „olašský Cikán“, s původním významem „rumunský Cikán“ (Bodnárová 2009: 9). Slovo *cigány* je v matrikách též zapisováno jako *czigány*.

12 Slovenský státní archiv. Mikrofilm z obce Kokošovce, Prešov, Slovensko, č. 1, 792, 766.

3 Příchod olašských Romů na území východního Slovenska a do obce a jejich pohyb v 19. století

Mnoho autorů odborných i popularizačních publikací o Romech uvádí, že předci dnešních olašských Romů začali přicházet na území Slovenska i do českých zemí v druhé polovině 19. století z jihovýchodní Evropy. Jejich příchod je často dáván do souvislosti se zrušením nevolnictví, respektive otroctví v Moldávii a Valašsku (např. Hancock 2001: 51–52, Liégeois 2007: 45, Horváthová 2002: 41, Hübschmannová 2002: 21, Pavelčíková 2009: 37, Šusterová 2015: 45) v letech 1855 a 1856, jehož důsledkem byla migrace Romů po staletí žijících na tomto území mimo jiné do prostoru střední a západní Evropy.

Jiní badatelé však docházejí k závěru, že olašští Romové opouštěli území Moldávie a Valaška již před koncem otroctví v těchto zemích. Angus Fraser zpochybňuje pobyt olašských Romů v otroctví do poloviny 19. století a upozorňuje na to, že množství tradičních kulturních prvků, podoba sociální struktury a příbuzenských vztahů, jakou si tito Romové uchovali, nejsou slučitelné s pobytem v otroctví (Fraser 1992: 39).

Také podle Eleny Marushiakové a Vesselina Popova docházelo k migračním vlnám z Valaška a Moldávie mnohem dříve. Olašští Romové se podle nich dostávali už v 16. a 17. století např. do oblasti Polska a Ukrajiny nebo na hranice Osmanské říše (Marushiakova, Popov 2001: 50). Konec otroctví podle nich představuje důležitý faktor pro migraci Romů mimo území Valaška a Moldávie, avšak nikoliv začátek ani hlavní důvod migrace olašských Romů do jiných částí Evropy (Marushiakova, Popov 2004: 169–170). Dřívější dataci příchodu do oblasti dnešního Slovenska přináší i Zbyněk Andrš (2016: 70), který s odkazem na další zdroje citované Emílií Horváthovou (Horváthová 1964) uvádí, že první zmínku o výskytu olašských Romů lze datovat kolem roku 1668, kdy přišla údajně z Polska na Liptov „lúpežna banda olasskych Cigánov, zvaných Balážov, ktorá prepadávala obyvateľstvo“ (Horváthová 1964: 103). Tato zmínka je zajímavá z toho důvodu, že v dnešní době jsou mezi Romy nositeli jména Baláž¹³ výhradně neolašští Romové, tzv. „Rumungři“, a tudíž by stálo za to pramen, který Horváthová cituje, podrobit bližšímu zkoumání.¹⁴

Zbyněk Andrš vyvozuje z dalších záznamů o výskytu typického příjmení olašských Romů (Stojka) v 18. století v Horních Uhrách, že k příchodu Romů z této skupiny došlo již v 18. století, nebo dokonce dříve (Andrš 2016: 70). Také podle Manna můžeme nalézt výskyt příjmení Stojka už v 18. století: v oblasti

13 Výskyt jména Baláž (Balas/Baláš/Baláž) na Spiši v první polovině 18. století dokládá ve svých výzkumech Arne Mann (Mann 2003: 276) nebo David Scheffel (Scheffel 2015: 118). Při vlastních výzkumech jsem se setkala s rodinou Balážů z Prešova, kteří se považují za olašské Romy, jméno Baláž se ale do rodiny dostalo sňatkem s tzv. Rumungry v předchozích generacích.

14 Lze vzít v potaz například fakt, že jméno Baláž je maďarskou obdobou jména Blažej, viz Mann 2003: 276.

Gemeru uvádí záznam z roku 1738, v matrikách římsko-katolické církve v Košicích pak záznamy za období 1730–1760 (Mann 2003: 274–275).

Taktéž můj výzkum matričních záznamů potvrzuje pobyt olašských Romů na Slovensku již před rokem 1855. Desítky záznamů o křtech dětí osob se jmény Stojka, Rafael, Daniš, Biháry či Lakatoš¹⁵ se mi podařilo najít k první polovině 19. století, například v okresech Galanta, Levice, Pezinok, Komárno, Krupina nebo Nové Zámky.¹⁶ Několik matričních záznamů¹⁷ naznačuje přítomnost rodin olašských Romů v těchto okresech dokonce již v druhé polovině 18. století. Jména Lakatoš, Rafael či Stojka se objevují na Slovensku dokonce již o století dříve, v té době se ovšem žádné další vedlejší údaje, ze kterých bychom mohli vyvozovat údaje o romství jejich nositelů, v matričních knihách neevidovaly. Tyto důkazy jsou tedy bez dalších dat neprůkazné.

4 Příchod olašských Romů do zkoumané oblasti východního Slovenska

Jaké závěry o výskytu olašských Romů lze vyvodit z průzkumu matričních záznamů ve sledovaném regionu Prešovska, respektive východního Slovenska? Je zřejmé, že i na tomto území se olašští Romové pohybovali již před zrušením nevolnictví v letech 1855/1856. Nejstarší záznamy o křtu dítěte olašských Romů,¹⁸ které se mi podařilo nalézt, pochází z obce Ražňany (dnes okres Sabinov) k roku 1844¹⁹ a z Košic²⁰ k roku 1846. U obou těchto záznamů je velmi pravděpodobné,

15 U jména Lakatoš a Biháry musíme být obezřetní, protože se v současnosti vyskytuje i u neolašských Romů. Proto jsem se věnovala jen záznamům, kde se toto jméno objevovalo v kombinaci s jinými prokazatelně olašskými jmény, anebo v kombinaci s poznámkou potvrzující kočovný či potulný život jeho nositelů.

16 Zde jsem zvolila metodu hledání dnes nejčastěji rozšířených příjmení typických pro olašské Romy (Stojka, Lakatoš, Rafael, Daniš, Biháry a jejich kombinací) společně s poznámkou o jejich „romské“ příslušnosti. Průzkum výskytu záznamů o olašských Romech v archívních matričních knihách v ostatních částech Slovenska není vůbec úplný, zde uvádím jen náhodné záznamy, které se mi podařilo nalézt a prostudovat.

17 Konkrétně se mi podařilo najít např. záznam z Košic z roku 1747 (křest dítěte jménem Franciscum Stojka, rodiče Joannes Stojka a Barbara, pozn. Zingari); z Tekovských Lužan, okr. Levice z roku 1791 (dítě Mária Rafael, rodiče Josephus Rafael a Rosa Lakatos, pozn. Zingari vaga); z Žihárců, okr. Krupina z roku 1794 (Joanes Rafael, rodiče Josephus Rafael a Rosalia Lakatos); a nebo z roku 1797 z Čičova, okres Komárno (Carolus Florianus Rafael se rodí Joannesovi Rafaelovi a Rabece Stojka, pozn. Zing.Per.).

18 Rodiče tohoto dítěte v následujících letech nechali pokřtít dalších šest svých dětí v obcích východního Slovenska, v poměrně značném rozsahu – od okolí Košic až po okresy Stará Ľubovňa nebo Kežmarok. I když u tohoto páru není explicitně uvedena jako domovská obec Borovany, souvislost s touto obcí je prokazatelná. U jednoho z jejich synů narozeného v roce 1852 je v poznámce na konci řádku uvedeno, že v dospělosti zemřel v obci „Borovany“ ve třicátých letech 20. století. Jiné dítě tohoto páru má o desetiletí později uvedeno za kmotry romský pár s příjmením Makula žijící v obci „Borovany“ (domovská příslušnost rodičů není uvedena). Tato rodina tedy mohla, ale nemusela být částečně usazená právě v Borovanech.

19 Dítě páru Josef a Elizabeth, o nichž později bude řeč.

20 U tohoto záznamu je zajímavá souvislost: jméno Makula (otec dítěte) se zde vyskytuje spolu s příjmením Schusztter (matka dítěte), které se u části olašských Romů z této skupiny vyskytovalo prokazatelně ještě v době (1918), kdy tito Romové koupili pozemek, na němž dnešní romská osada v Borovanech stojí, a které se také dodnes mezi nimi vyskytuje (již v poslovenštěném zápisu Šuster). Podle tradované rodinné historie se k tomuto jménu část Romů vrátila, aby před zraky Neromů zůstala skryta jejich etnická identita.

Borovanští Romové zachycení při výzkumu Jozefa Kolarčíka-Fintického ve Fintících u Sekčova. Pamětníci identifikovali na obrázku ženu s šátkem (Jaja) a muže v černém obleku (Dadki). | Slovenská národná knižnica - Literárny archív: fotografie „Jozef Kolarčík-Fintický pri výskume cigánov (počúva speivajúcu cigánku)“, Fintice pri Sekčove, sign. A XXVI-481 (18)

že se jedná o předky olašských Romů dodnes žijících na východě Slovenska. Jedná se tedy o zatím nejstarší doložené záznamy o výskytu předků dnešních východoslovenských *vlašika* Romů v tomto regionu.

O dalším zdejším pobytu Romů, kteří byli velmi pravděpodobně olašskými kočovníky, svědčí pak například záznamy z Královského Chlmce (1825), z Velké Idy (1843), z Ruskova (1844), Spišské kapituly (1856) a zřejmě také z Belží z roku 1808. Tyto záznamy uvádím odděleně od ostatních proto, že jsem nenašla žádnou souvislost mezi sledovanou skupinou borovanských Romů a mezi Romy, jejichž jména (opět nejčastěji Makula) jsou v těchto matričních knihách uváděna. Mohlo se jednat o rodiny olašských Romů, které se jinak pohybovaly zejména na jihozápadním a středozápadním Slovensku anebo také v oblasti Maďarska, Ukrajiny či Polska, přičemž buď přes Slovensko jen procházely, anebo tudy vedly jejich pravidelné trasy.

5 Usazení v obci Borovany

Podle legend ústně tradovaných mezi Romy i podle záznamů místní kroniky se na území obce Borovany na konci 19. století²¹ usadila početná rodina s dvanácti

21 Emílie Horváthová (publikující dříve pod svým dívčím jménem Čajánková), která prováděla na začátku padesátých let rozsáhlý výzkum u této skupiny, datuje příchod *Vlašika* Romů do obce (jakožto i počátek jejich polokočovního života) dokonce až do doby 1. světové války (Čajánková 1954: 156). Tento omyl v dataci vznikl záměnou příchodu do obce s resedentarizací Romů z původního stanoviště na místo dnešní osady.

bratry,²² která dostala souhlas od tehdejšího majitele panství (grófa) usadit se na jejím území. Tato sdílená představa o době usazení prvních Romů v Borovanech se podle mých závěrů míjí oproti skutečnosti o několik desetiletí. Na základě záznamů z farních knih můžeme s jistotou potvrdit výskyt olašských Romů v obci Borovany již v šedesátých letech 19. století. V této dekádě dochází ke křtům dvou romských dětí přímo v obci Borovany (1864 a 1867) a k dalším pěti křtům, které můžeme bezpečně vztáhnout ke sledované skupině, v okolních okresech. Rodiči dvou z těchto křtěných dětí jsou Michael a Marie, u jejichž jmen je v obou případech (okres Poprad, okres Spišská Nová Ves) uvedeno, že rodina pochází z Borovan. To dokládá, že se velmi pravděpodobně jednalo o Romy již částečně v obci usazené, kteří již měli v Borovanech domovskou příslušnost.

U této skutečnosti se nyní pozastavím. Domovské právo (resp. domovská příslušnost) se v té době chápalo jako právní poměr fyzické osoby k určité obci. Nevyžadovalo přitom skutečný, faktický pobyt v obci, ke které měl daný člověk domovskou příslušnost (Jurová 2011). Zákon o obcích²³ z roku 1886 stanovil zásadu, že každý občan Uherska musí mít domovskou příslušnost v některé obci. Potvrdil také právo každého na sociální podporu z obecního majetku v případě chudnutí v domovské obci (Dudeková 2013: 203). Právě z toho důvodu se obce snažily vyhnout této zátěži různými způsoby, zejména pak odepřením udílení domovské příslušnosti přistěhovalcům (Dudeková 2013: 203, Scheffel 2015: 122–124). Problém neudílení domovské příslušnosti se podstatně dotýkal také Romů (Jurová 2011). Rodina Michaela a Marie však v obci Borovany domovské právo, soudě podle záznamů z matričních knih, získala a v dalších desetiletích bylo uděleno i dalším rodinám Makulů (není vyloučené, že může jít o děti tohoto páru). Díky této skutečnosti je možné prostřednictvím matričních poznámek o jejich domovské příslušnosti v obci Borovany sledovat jejich stopy.

Jiný pár, Josef a Elizabetha, přivedl na svět a nechal pokřtít v roce 1867 jedno své dítě přímo v Borovanech,²⁴ jiné své děti (podle záznamů minimálně osm

22 Podle výpovědí některých pamětníků (např. F. M., nar. 1950) se jednalo o 12 bratrů (ve verzích jiných narátorů 9 bratrů a 3 sestry). Jeden z bratrů byl kočovný kovář, většina ostatních se ale měla živit handlováním s koňmi anebo výkupem a prodejem dalších surovin (není jasné, zda již v této době). Na tuto generaci bratrů si pamatuje ještě několik dalších osob, představa o jejich existenci je potom rozšířena mezi všechny ty, pro které je historie vlastní skupiny alespoň okrajovým tématem. Data z farních matrik potvrdila existenci legendárních „bratrů zakladatelů“ v podobě překvapivě odpovídající genealogické paměti některých informátorů. Tito „bratři zakladatelé“ se objevují ve farních záznamech křtů od osmdesátých let 19. století v generaci rodičů.

23 Získání domovské příslušnosti upravoval zákon o obcích č. XVIII z roku 1871, § 6 uherského zákonného článku V/1876, zákonný článek L/1879 a definitivně zákon o obcích č. XXII z roku 1886. Příslušnost k obci bylo možné získat automaticky narozením, u žen sňatkem, přijetím do svazku obce, usazením (podmínkou v uherské části byl pobyt alespoň čtvrt roku) nebo nuceným zápisem (Jurová 2011, Scheffel 2013).

24 V Borovanech také žilo i další dítě tohoto páru (poznámka o jeho úmrtí v této obci v devadesátých letech 19. století). Tento pár je těžké detailněji sledovat, vzhledem k různým zápisům jmen (střídání německé, maďarské a latinské formy zápisu) a zřejmě i střídání zápisu příjmení u matky.

dětí mezi léty 1844 a 1870) potom v jiných obcích dnešních okresů Kežmarok, Poprad, Sabinov, Stará Lubovňa, avšak bez uvedení domovské příslušnosti nebo místa původu u tohoto páru. U dítěte narozeného v Plavnici roku 1865 je přímo uvedena absentující domovská příslušnost jeho rodičů. Je možné, že tento pár a jeho potomci se mohl začít usazovat v Borovanech už i dříve, avšak nezískal zde (ani později) domovskou příslušnost. Mohlo jít ale také o kočovnou rodinu, která se v Borovanech jen přechodně zastavila, stejně jako v dalších obcích. Podle společného výskytu (křtu v jeden den) s rodinou Michaela a Marie je pravděpodobné, že se tito Romové znali a že tedy byli součástí jedné skupiny, možná také rodiny.

Také pro sedmdesátá léta 19. století se mi podařilo najít záznamy o třech křtech dětí ze sledované skupiny (jeden v obci, dva jinde). U dvou z nich (dětí otců Josefa a Matěje) je opět uvedena domovská příslušnost v Borovanech.

Pro další dekádu, osmdesátá léta 19. století, se mi podařilo nalézt záznamy o křtu 23 romských dětí, jejichž rodiče byli označováni v matrikách jako „kočovní“ či „potulní“, avšak (právě vzhledem ke zmíněné kočovnosti poněkud paradoxně) s uvedenou domovskou příslušností v Borovanech. V této dekádě se objevuje v generaci rodičů skupina osob s příjmením Makula, která až zarážejícím způsobem odpovídá výše popsané zakladatelské legendě.²⁵

6 „Polokočovní“ způsob života

V obecní kronice nalezneme historickou pasáž psanou místním kronikářem v devadesátých letech 20. století věnovanou historii Romů na území obce. Z ní se dozvíme, že zde Romové těsně po usazení žili „polokočovným způsobem života“ a většina z nich se zdržovala v obci pouze občasně. Konkrétnější údaje o míře kočovného způsobu života anebo o usazení některých z nich nejsou v kronice uvedeny.

Záznamy z matričních knih nám opět pomohou utvořit si i konkrétnější představu o migračních trajektoriích borovanských Romů v druhé polovině 19. století. Od osmdesátých let 19. století nalezneme v oblasti dnešního prešovského kraje údaje o narození 23 romských dětí s příjmením Makula. Z nich se 5 narodilo přímo v Borovanech, ostatní v jiných obcích, avšak s uvedením domovské příslušnosti v Borovanech. Od další dekády lze sledovat trend čím dál častějšího rození a křtění romských dětí přímo v obci.²⁶ Z 30 dětí borovanských

25 Ač je složité dobrat se k přesnému počtu mužů nosících příjmení Makula (vzhledem k variabilitě zápisů střídajících latinskou a maďarskou transkripci), můžeme konstatovat, že v osmdesátých a devadesátých letech 19. století se objevuje v obci v roli otců devět či deset mužů tohoto příjmení, dodnes typického pro místní olašskou komunitu, kteří se svými partnerkami zplodili dle matričních záznamů na šest desítek potomků. Vedle toho se v obci objevují ve stejné době tři ženy téhož příjmení, které, všechny jako svobodné matky bez uvedení otce, porodily ve sledovaném období každá po jednom dítěti. To má za následek, že všechny děti narozené v této době měly příjmení Makula – ať už po otci nebo po (svobodné) matce.

26 Jiní Romové než olašští v té době v obci nežili, jak vyplývá jednak z matričních záznamů a jednak také z rozhovorů s romskými i s neromskými pamětníky.

Romů narozených v devadesátých letech 19. století se již polovina (15) narodila a byla následně pokřtěna přímo v obci. Zajímavé je, že všechny tyto zde narozené a pokřtěné děti jsou dětmi tří bratrů, Bandúra, Bangiho a Matáše.²⁷ Žádné z dětí těchto bratrů se v tomto ani v následujícím desetiletí nenarodilo „na cestě“, nýbrž pouze v Borovanech. Z toho lze usuzovat na trvalé usazení těchto rodin v obci, i když to nevylučuje, že se nemohli nadále věnovat polokočovnému způsobu života (zřejmě na kratších trasách; viz dále). Rození a křtění dětí²⁸ na kočovné trase se objevuje až do konce 19. století a pravděpodobně i v následujících dekadách, k potvrzení tohoto předpokladu ale nemáme k dispozici žádné další matriční záznamy (jak jsem již uvedla, poslední údaj z Borovan pochází z roku 1902).

Historická rešerše založená na matričních záznamech poskytuje zajímavé svědectví o jinak zcela neznámém životě předků dnešních olašských Romů v druhé polovině 19. století. Přináší důkaz, že se tato skupina pohybovala na území dnešních okresů Bardějov, Gelnica, Kežmarok, Košice, Michalovce, Poprad, Prešov, Sabinov, Spišská Nová Ves a Svidník. Vedle toho se mi podařilo nalézt záznam křtu Romů s domovskou příslušností i v Borovanech také v několik set kilometrů vzdálené Povážské Bystrici.

Můžeme se domnívat, že migrační okruhy této skupiny Romů zasahovaly do míst ještě mnohem vzdálenějších. Z genealogických záznamů sestavených na základě výpovědí romských pamětníků jsem získala informace o sňatcích s Romy z Maďarska, Ukrajiny, Ruska nebo Rumunska, ke kterým docházelo buď během setkávání se s těmito romskými skupinami na domácím území, anebo při cestách do těchto, v době cestování koňským povozem, velmi odlehlých oblastí. Sňatky s Romy z jiných zemí byly typické také pro první polovinu 20. století. Informace o těchto sňatcích nelze ovšem potvrdit prostřednictvím záznamů o křtech (nebo sňatcích) ve farních knihách, jelikož podrobné záznamy farních matrik okolních států, včetně detailních náhledů mikrofilmů, které by mohly potvrdit „romství“ zapsaných osob, nejsou bohužel k dispozici. Dostupná jsou pouze data ze Slovenska.

Jinou zajímavou skutečností je, že ve farních knihách z oblasti Prešovska se ve sledovaném období jen sporadicky vyskytují důkazy o pohybu jiných skupin olašských Romů:²⁹ u záznamů křtů a sňatků v nich nenacházíme jména jako Stojka, Rafael, Daniš, Bihári,³⁰ jméno Lakatoš se vyskytuje pouze v souvislosti s partnerským

27 Všichni tito tři bratři jsou navíc doloženými předky mých soudobých informátorů a figurují nejen v genealogických mapách, ale dva z nich také v názvech olašských rodů jako postavy, od kterých je dodnes odvozován původ (Bandúrovci, Matášajši). Farní záznamy opět až zarážejícím způsobem potvrzují genealogickou paměť skupiny.

28 Na rozdíl od dnešních dnů, kdy se u borovanských Romů běžně křtí i několikaměsíční dítě, v druhé polovině 19. století docházelo ke křtům ihned po porodu, zpravidla první nebo druhý den.

29 Přesně řečeno, nepodařilo se mi najít žádné důkazy o křtu Romů těchto příjmení z tohoto období. Přitom lze s vysokou pravděpodobností předpokládat jednak vysokou natalitu u této skupiny a jednak zvyk křtít své potomky ihned po narození: jak tomu ostatně bylo u téže skupiny v jihozápadních částech Slovenska.

30 Našla jsem pouze jeden křest dítěte s příjmením Stojka v prešovském okrese z roku 1888.

soužitím s borovanskými Romy. To může znamenat, že se zde buď jiné skupiny pohybovaly pouze omezeně, anebo tudy pouze projížděly. Jak dále vyplývá z výzkumu matričních knih, některé skupiny olašských Romů (s příjmením nejčastěji Makula, Lakatoš nebo Stojka) se pohybovaly zejména na jihozápadě košického kraje, takže spolu tyto skupiny mohly přicházet do kontaktu.

Je pravděpodobné, že výskyt olašských Romů v regionu mohl být spíše četnější. Je možné, že se nám ze zřetele ztratily úřední záznamy o desítkách i stovkách osob – jak geograficky, tak co do historické hloubky. Jsem si také vědoma toho, že matriční záznamy neposkytují úplný přehled o výskytu olašských Romů v regionu a že tato historická rešerše bude vyžadovat budoucí výzkum dalších typů archiválií. Nesmíme zapomínat, že na území východního Slovenska přicházely přes Podkarpatskou Rus různé skupiny Romů, jako byli rumunští korytáři, ale také koňští handlíři a jiní překupníci. Jak jsem již zmiňovala, mnozí z nich byli prokazatelně v kontaktu se sledovanou skupinou borovanských Romů. Podrobný výzkum příjmení ani lokalizace těchto skupin v popisovaném období dosud nebyly provedeny.

7 Olašští Romové v Borovanech na začátku 20. století

Při rekonstrukci způsobů života a migračních trajektorií borovanských Romů v následujícím období se můžeme na rozdíl od období (druhé poloviny) 19. století spolehnout jen na narrative romských pamětníků a doplnit je o údaje z obecní kroniky. Ty však byly do kroniky zaznamenány zpětně, jak jsem již uvedla, a pochází z doby po druhé světové válce. Takto omezené zdroje potom ukazují, že kočovný způsob života pokračoval až do začátku čtyřicátých let 20. století a představoval hlavní zdroj obživy pro většinu borovanských Romů.

Jak jsem již nastínila v popisu předchozího období, lze se domnívat, že míra usazení či nomádského způsobu života byla u různých rodin různá, s ohledem zejména na různé materiální postavení rodin a na způsoby obživy, které jednotlivé rodiny vykonávaly. Informace pamětníků (pocházejících z různých příbuzenských, sociálních i prostorových segmentů bývalé borovanské osady) o způsobu života na začátku 20. století se mírně rozcházejí, což může svědčit právě o této různé míře usazení v obci a o různých způsobech obživy, jakožto i o různých dlouhých migračních okruzích jednotlivých rodin.

Vraťme se nyní opět k usazení Romů v obci. Podle některých pamětníků se v Borovanech začali Romové usazovat ihned po svém příchodu do obce. Je otázkou, zda mají pamětníci na mysli původní usazení Romů na kraji obce, kde setrvali do konce první světové války, anebo jejich resedentarizaci v roce 1918. Toho roku si sedm Romů³¹ odkoupilo za obcí pozemek, na kterém se začala budovat nová

31 Tento údaj je zapsán také na slovenském pozemkovém fondu.

romská osada. Ta musela být vybudována – dle dostupných fotografií ze třicátých let 20. století, na kterých je vidět již několik desítek dřevěných domů – velmi záhy.³²

*„Bylo dvanáct bratrů. A všichni si vzali ženy a postavili si dům. Potom měli děti a potom jejich děti měly děti... postupně, postupně to tak bylo. A tolik se jich narodilo, jako mravenců. Už ani nebylo kde stavět.“*³³ (I. M., nar. 1925)

Jak vidíme na příkladu této výpovědi, obě usazení dnes pamětníci často směřují dohromady a líčí výstavbu domů jako událost, která se stala ihned po příchodu dvanácti bratrů – zakladatelů, což zřejmě není přesné. Je otázkou, do jaké míry měli Romové vybudované stabilní příbytky již na svém předchozím stanovišti. Podle obecní kroniky se jednalo spíše o provizorní obydlí.

Olašská komunita se rychle rozrůstala a na konci třicátých let 20. století čítala několik set členů. Musela tak tvořit jednak jednu z nejpočetnějších romských osad v okrese a zároveň zřejmě také jednu z největších koncentrací olašských Romů na Slovensku. Borovany představovaly útočiště pro osoby, které zde měly domovské právo, vedle toho však také byly po mnoho desetiletí tranzitním bodem pro další olašské Romy, ať již pro příbuzné nebo pro odlišné skupiny, které sem přicházely z dalších lokalit a zemí.³⁴

Nejbohatší Romové v Borovanech se měli živit handlováním s koňmi na koňských trzích. Výhradně tímto obchodem se živily jen sociálně nejvýše postavené osoby. Část Romů obchodovala kromě koní také s jiným dobytkem. Vedle toho se část místních Romů živila jako hudebníci (viz také Čajánková 1954: 157–163), což je způsob obživy pro olašské Romy jinak netypický a svědčí o umění rychle se přizpůsobit poptávce místních Neromů.

Vedle toho bylo dalším způsobem obživy kovářství. Zajímavé je, že informace pamětníků o počtu i způsobu života kovářů se rozcházejí,³⁵ nicméně můžeme z nich

32 Osada na menší části tohoto pozemku stojí dodnes. Vlastnictví tohoto nepříliš rozlehlého pozemku ovšem dnes není vypořádané, každý z původních romských majitelů má desítky až stovky potomků rozptýlených do různých částí světa, kteří jsou potenciálními dědici jeho jednotlivých částí.

33 *„Dešuduj phral sas. Haj sa line peske Romña, hapoj kerenas peske khera. Akanak sas le šavoura, hapoj lenge šavoura sas šavoura... postupně, postupně kado sas. Kade. Naj kadžiki kerdile sar le kira. Hoj nas aba kaj te budujim pe.“*

34 O přesnějších počtech těchto příchodů a čílosti kontaktů s dalšími skupinami si lze utvářet pouze nekonkrétní představu na základě útržkovitých vzpomínek pamětníků, kteří tento fenomén reflektují spíše okrajově. Tento obraz doplňují genealogické mapy, v nichž nalezneme záznamy o několika rodičích či prarodičích pocházejících ze vzdálenějších olašských skupin, se kterými se měli borovanští seznámit doma.

35 Liší se například už jen údaj o jejich počtu. Podle některých pamětníků byl ve vsi jen jeden romský kovář, podle jiných jeden kovář a jeho pomocník. Podle jednoho z pamětníků byli kováři dokonce čtyři. S potomky dvou nejčastěji jmenovaných kovářů jsem hovořila. Rozdílnost těchto informací je možná způsobena tím, že potomci jednoho z kovářů, který byl zřejmě uznávanější a úspěšnější, nechtěli uznat toho druhého za plnohodnotného kováře. Podle Horváthové-Čajánkové byl kovář v obci jen jeden. Emílie Horváthová-Čajánková se poměrně podrobně věnuje popisu tradičních řemesel, která ovšem interpretuje dobově poplatným způsobem, proto jsou některé její závěry obtížně využitelné. Popisu kočovných tras se ve své studii vůbec nevěnuje. Kovář byl podle této výzkumnice zcela usazený a měl nejnižší sociální postavení (Čajánková 1954: 163). Tyto informace se zcela neshodují s vyprávěním pamětníků, podle kterých byl kovář (či kováři) všemi uznávaný a dostatečně zámožný a zároveň, jak bylo zmíněno, vyjížděl za obživou na kratší trasy s vozem.

rekonstruovat, že zatímco jeden kovář s rodinou žil převážně usazeně ve vsi a vykonával především kovářské práce pro potřeby vesnice a blízkého okolí,³⁶ další kovář (nebo kováři) žil (či žili) spíše kočovně a vykonával (či vykonávali) své řemeslo přímo v obcích, do kterých s koněm a vozem zajížděl (či zajížděli). Tam měl zůstat i s celou rodinou, dokud nedokončil zakázku (např. nahrávka s F. M., nar. 1950). Jednalo se však spíše o kratší okruhy v rámci okresu s pravidelnými návraty do Borovan. Nešlo tedy o celosezónní kočovné trasy (odjezd na jaře, návrat na podzim), ale o sérii různých cest za účelem nabízení kovářského řemesla.

Většina Romů se živila spíše podomním výkupem druhotných surovin a jeho dalším prodejem, handlování s koňmi byl spíše výjimečný přivýdělek. K podobnému závěru došla při svém výzkumu v roce 1954 také Horváthová-Čajánková, podle které se místní Romové často živil kombinací různých činností a jednotlivé druhy zaměstnání od sebe nešlo striktně oddělovat: každá rodina měla vůz, téměř všichni obchodovali s koňmi, přitom se zaobírali drobným kovářstvím a dokázali hrát na housle nebo jiný hudební nástroj (Čajánková 1954:162). K tomu někteří z nich, zřejmě sociálně hůře postavení, sbírali a vykupovali různé další suroviny. Podobnou kombinaci činností líčí také někteří pamětníci:

„Měli koně před válkou, ty naši romský lidi. Chodili, handlovali v Prešově a prodávali koně. Muži dělali s koňma, sbírali ty hadry, kůže od těch ovčů, stříhali a prodávali vlnu, takhle si vydělávali. Do sběrný dávali ty starý hadry. Dali je do takových pytlů a tam je prodávali. Jinak si nevydělávali. Objížděli s těma koňma. Dokud bylo teplo, pořád jezdili. Až do zimy. Jezdili i s manželkama a děckama. Jeli pryč, jezdili dědinu od dědiny za prací.“ (M. P., nar. 1938)

„Ti staří Romové... Ti se živil tak, že handlovali s koňma, víš, co to je handlovat? Kupovali koně, aby je prodali, a takový kůže, ty ovčí. No a ty sbírali a nosili do výkupny. Co z toho, že nám dali peníze, měli jsme velmi zlý život.“³⁷ (A. M., nar. 1945)

Někteří pamětníci popisují své kočování jako sezónní.

„Jezdili jsme pouze v létě. Celé léto jsme nebyli doma a v zimě už jsme nikam nejezdili, na zimu, na zádech jsme nosili z lesa dříví na celou zimu. Už na podzim jsme chodili pracovat ke gádžům a nosili jsme domů brambory

36 Tento kovář měl podle výpovědi jeho potomků: „...svou kovárnu, koně, zahradu, pozemek. Náš děda byl v té osadě dobře situovaný, protože měl práci, všechno. Všichni ti statkáři chodili k němu. On měl práci, ale tam peníze nehrály žádnou roli, protože tam žádná prodejna nebyla. Takže on když nějakému sedlákovu udělal koně nebo pluh nebo co vyráběl, tak babička potom šla a donesla brambory, maso, mlíko, slaninu. On to dělal za jídlo. Peníze tam neměly žádnou cenu“ (M. M., nar. 1952).

37 *„Le phûre Rom... Lengo sas, hod'le grasten te paruwen, žanes so-j kodo te paruwen? Kínenas grasten, te biknen, haj kase mórča, kodola bakráne. Naj kado kidenas haj phirávenas ando zbero. Jíve denas lóurve, de o životu sas ame igen nasul.“*

*na zimu, v létě jsme sbírali vlnu, nádobí, peří, hadry a prodávali. Sbírali jsme dřevo a v zimě jsme seděli doma.*³⁸ (I. M., nar. 1925)

Mými respondenty popisované způsoby obživy, jakými byl jednak sběr druhotných surovin (peří, vlna, hadry, železo) a jejich další prodej, svědčí o tom, že se u olašských Romů z Borovan vyskytovalo kromě překupnictví s koňmi i obchodování s dalšími sortimenty. Obchodování s nádobím a oblečením se rozvinulo do podomního prodeje, který byl vykonáván některými jednotlivci ještě v období komunismu, u některých dokonce také v devadesátých letech 20. století.³⁹

8 Různé délky kočovných tras

Vraťme se však zpět do první poloviny 20. století. Popisované migrační trasy borovanských Romů se i v předválečném období dají rozlišit na kratší, které trvaly třeba jen několik dnů (na voze se potom provizorně přespávalo), střední, v rámci okolních okresů (východního Slovenska), a na dlouhé, které při cestě s koňským povozem musely trvat i několik měsíců. Pamětníci popisují cesty za živobytím na území dnešního Polska, Maďarska, Ukrajiny, Ruska, Čech, anebo také Německa: „Můj táta kdysi jezdil až do Německa s koňma. Po celém Česku a až do Německa“⁴⁰ (T. G., nar. 1946, Borovany).

Ze sňatkových okruhů, rekonstruovaných při tvorbě genealogických map, lze usuzovat, že borovanští Romové si nadále zachovávali kontakty s olašskými Romy i v širším okruhu, především v Maďarsku. Popisovány jsou také sňatky s Romy z Rumunska⁴¹ či Ruska.⁴²

*„Rodina mé babičky přišla z Ruska, před válkou. Velká rodina, sestry, bratři. Přišli k nám. Ona zůstala žít tady s mým dědou. No a bylo to tak, že zavřeli hranice. Rozumíš, hranice byly zavřeny. A její rodina zůstala za hranicema. Ona tady zůstala sama, na Slovensku. Když jsme potom bydleli v Prešově, přijela za ní jednou její rodina na návštěvu. Mama moja! Taková rodina! Olaši jak se patří!“*⁴³ (L. T., nar. 1965)

38 „Fere mila (phírasas). Soro mila či samas khere haj jivende aba kanči či phírasas amenge, po jivend, pel dume anda veš kaš po intrego jivend. Kaj le gáže phírasas jeskor aba te keras, taj aba phíravasas khere kolompíri, jivende. Mila, i volna, le vasura, le por, le kirpi kidasas haj biknasas. Getonasas amenge kaš haj jivende bešasas khére. Khére samas.“

39 U některých Romů se toto „kšetfování“ zachovalo do dnešních dnů. Například část Romů, která odešla v období komunismu do Švédska, se dodnes živí obchodováním s auty anebo se starožitným nábytkem. Prodávat jej jezdí mimo jiné i na východní Slovensko.

40 „Muro dad varekana ži ando Ňamco phírelas le grastenca. Po calo Čecho haj ži ando Ňamco.“

41 Může se jednat o rumunské Romy ze skupiny korytářů (Beášů), jako v případě pamětnice M. P. (nar. 1935): „Můj pravej táta byl z Rumunska. Oni tam dělali práci, dělali takový ty na chleba, jak ženský zadělávaly, nebo jak se zabíjela prasata, tak to táta dělal, byl tam na práci a máma se s ním nějak to... takže mě měla za svobodna. Pak zase odešel.“

42 Je pravděpodobné, že se jedná spíše o oblast dnešní Ukrajiny než Ruska.

43 „Mura mamiako nipo avilas anda Rusia, angla maripe. Báro nipo, le pbeňa, le phral. Aviline amende. Voj ašilas te trajij amende mure papusa. Naj, kade sas boj phandadine i braňa. Hačares, i braňa phandadi. Haj o nipo ašel pala braňa. Voj korkori ašilas kbote, po Slovensko. Kana bešasas maj palal ando Perješi, avilas jekbvar lako nipo pala late. Mama moja! Kaso nipo! Zurále Vlašika.“

Borovanští Romové zachycení při výzkumu Jozefa Kolarčíka-Fintického ve Finticích u Sekčova. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica – Literárny archív: fotografie „Kočující cigánski obyvatelia pri Sekčove vo Finticiach pred príchodom Jozefa Kolarčíka“, sign. A XXVI-481 (20)

Vedle toho několik Romů z Borovan odešlo na začátku století do Ameriky. Po-
dařilo se mi nalézt záznam o lodní jízdence z roku 1912⁴⁴, kdy se na lodi Batavia
z Hamburku do USA plavil jistý János Makula pocházející z Borovan, který poté
úspěšně prošel imigrační procedurou. Na americké příbuzné, v té době již dlou-
hodobě usazené v Americe, vzpomínala v roce 2001 i pamětnice M. P. (nar. 1935):

*„Babičiny sestry bydlely v Americe. Už nám nepíší, ale dokud jsem byla malá,
tak babiče na nás posílaly šatstvo i peníze. Oni nás tam zvali, jak zabili dědu,
aby babička přijela s děckama, ale babička nechtěla.“*⁴⁵
(M. P., nar. 1935)

Na druhou stranu domnívat se, že všichni místní Romové v té době kočovali, by
bylo mylné. Část z nich zůstávala v osadě i přes léto. Podle výpovědí pamětníků⁴⁶
měli koně a vůz pouze sociálně lépe postavení členové místní komunity. Neúplně
a sociálně slabé rodiny nebo staří lidé nekočovali vůbec.

44 New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), Janos Makula, 26 Mar 1912; citing departure port Hamburg, arrival port New York, ship name Batavia, NARA microfilm publication T715 and M237 – viz Prameny.

45 K této vraždě došlo dle vzpomínek M. P. zhruba na přelomu dvacátých a třicátých let. Již v té době musely
být sestry její babičky v Americe usazené.

46 Na otázku, zda všichni Romové odjížděli v létě za obživou, pamětnice I. M. (nar. 1925) odpovídá: „Kas sas
grast. Ke nas grast intrégonen. Kas sas grast haj vurdon. Haj kas nas, ta nas.“ („Kdo měl koně. Jenomže ne všichni
měli koně. Kdo měl koně a vůz. A kdo neměl, tak neměl!“)

„My jsme tátu neměli, tak jsme tam byli celé léto. Chodili jsme na šípky, lískové ořechy, borůvky, houby jsme sbírali a chodili jsme to prodávat. Všechno, co se dalo. Jalovec... I další ženský, který neměly chlapy, který by chodili si vydělávat s těma koňma, tak takový ty chudobný ženský si musely vydělat. Chodily dělat k těm paním, prát, dělat na zahradě nebo na poli. Naše babička taky.“ (M. P., nar. 1935)

9 Druhá světová válka a poválečný vývoj

Za nejvýraznější zlomové období v minulém století v životě (nejen) borovanských Romů můžeme považovat druhou světovou válku, která zásadním způsobem otřásla společenským postavením Romů na Slovensku.⁴⁷ Mezi postupně zaváděná proticikánská opatření patřilo i omezení volného pohybu a vykonávání kočovných profesí. Řada vládních nařízení na území tzv. Slovenského štátu tak postihovala právě kočovné Romy.⁴⁸

Olašská komunita v Borovanech se za války ocitla v situaci značného ohrožení. Podle historičky Anny Jurové (2002) bylo 378 osob z této komunity navrženo okresním městem k deportaci do koncentračního tábora. Jednalo se o součást pokračujících plánů na definitivní řešení cikánské otázky ve Slovenském státě, při kterém rozhodující úlohu sehrávaly i orgány tehdejší Šarišsko-zemplínské župy s nejvyšším počtem Romů na Slovensku. Návrh na odeslání vysokého počtu Romů z Borovan do koncentračního tábora signalizoval vysokou míru odporu místního neromského obyvatelstva k této komunitě a jejich způsobům života. K uskutečnění tohoto návrhu nakonec nedošlo. Přesto pamětníci popisují dobu druhé světové války jako velmi těžké období, plné násilí vůči Romům a nejrůznějších omezujících opatření, z nichž nejzásadnějším omezením pro sledovanou skupinu byl zákaz kočování. Značná část místních Romů byla odvedena na nucenou práci do obce Plaveč, okres Stará Lubovňa. Romové z Borovan popisují toto místo jako pracovní tábor (o táborech). V podobném smyslu vypovídali o takovém zařízení určeném pro Romy také další romští pamětníci z okresů Sabinov, Prešov a Stará Lubovňa (Kramářová 2005: 71–74), kteří jej rovněž označují jako o taboris. O takovém pracovním útvaru nebo jiném typu zařízení z doby druhé světové války však žádné archivní záznamy ani další historická svědectví nebyly dosud nalezeny.

47 O dopadech druhé světové války na Romy na Slovensku se v literatuře píše zejména s ohledem na dominantní, neolašské romské skupiny. O způsobu, jakým konkrétně na olašské skupiny další vývoj na Slovensku v této době dopadal, existují pouze kusé informace. Je tomu tak především proto, že dostupné prameny majoritní proveniencie v zásadě mezi různými skupinami Romů definovanými na základě subetnicity nerozlišují a orálně historický výzkum se dosud zaměřoval především na pamětníky z řad neolašských Romů. Jednou z mála výjimek je studie A. Manna, která se věnuje masakru olašských Romů u obce Čierny Balog (Mann 2013) v době druhé světové války.

48 Například odejímání živnostenských listů romským obchodníkům s koňmi a dobyt看em. Vyhláška z 20. 4. 1941 o úpravě některých poměrů Cikánů zrušila kočovnícké listy a nařídila kočovníkům návrat do obcí s domovskou příslušností, kde byli podrobeni policejnímu dozoru. Vozy i s koňmi jim měly být prodány či zabaveny (viz Nečas 1997).

Příbuzenská skupina Romů z Borovan utrpěla značné početní ztráty také v kontextu zániku první československé republiky. Uzavření státních hranic po Vídeňské arbitráži v letech 1938–1939 způsobilo odříznutí možnosti návratu domů skupinám, které se v době uzavření hranice volně pohybovaly za hranicemi nově vzniklého Slovenského státu. Tímto způsobem zůstali někteří borovanští Romové uvězněni na území dnešní Ukrajiny. Na setkání s kočovnými Romy z Borovan uprostřed války u Lvova vzpomíná také J. Pešta, Rom z Kapušan (Romano džaniben, neuv., 4/1998: 70), který sloužil za války jako motospojka ve Svobodově armádě. Vzpomíná, jak na území okupovaném Rudou armádou potkal skupinu Romů, putující s třemi vozy a koňmi, kteří zde uvízli již roku 1939 a nemohli se dostat domů, do Borovan. Jak Pešta dodává, nikdo z nich se již nevrátil, všichni postříleli. V rámci výzkumu se mi podařilo zkontaktovat se také s Romy, původně z Borovan, které válka zastihla na Ukrajině. Usadili se v Chustu východně od Užhorodu, kde žijí dodnes.⁴⁹ Příběhů o zásahu války do života dříve kočovných skupin nalezneme více a není výjimkou, že se ve vyprávění tradují mezi potomky této skupiny dodnes.

„Když byla válka, naši Romové utíkali po různých zemích. (...) Ve válce se mnoho rodin ztratilo. Zůstaly jenom čtyři rodiny, čtyři bratři se svými dětmi.“⁵⁰
(L. T., nar. 1965)

I když tvrzení o pouhých čtyřech přeživších (velko)rodinách není zcela přesné, reflektuje již zmiňovanou skutečnost, že se v důsledku války příbuzenská skupina Romů z Borovan početně zmenšila, ať již z důvodu úmrtí během války na Slovensku, nebo z důvodu nuceného setrvání na území jiného státu. Uzavření státních hranic však pro tuto skupinu znamenalo zejména přerušení kontaktů s Romy z „dlouhých tras“. Veškeré sňatkové okruhy a obchodní či jiné styky s dalšími olašskými Romy z jiných zemí (Rusko, Ukrajina, Polsko, Maďarsko, Rumunsko) uzavřením hranic v letech 1938–1939 zanikly. Vzhledem k tomu, že hranice zůstaly zavřené po dalších padesát let, k jejich obnovení již nedošlo.

10 Polokočovnictví v padesátých letech

Někteří olašští Romové se ke kočování po válce opět vrátili a polokočovní způsob života udrželi ještě v padesátých letech a, jak si ukážeme, v určitém rozsahu i později. V padesátých letech se nezanedbatelná část Romů živila opět sběrem hadrů

49 Komunitu tzv. "československých Lovárů" hovořících vlašským dialektem, která žije v Chustu a dalších lokalitách Zakarpatské oblasti, potvrzuje také Čerenkov (Čerenkov 2008: 494). Prívlastek československý je v tomto případě používán pro Romy, kteří mají svůj původ na Slovensku. Maritální vztahy a další kontakty mezi touto chustskou větví a předválečnou komunitou v Borovanech mi potvrdilo několik dalších informátorů z řad potomků vzešlých z těchto svazků.

50 „Kana sas o maripe, amare Rom našenas ande štátura. (...) Ando maripe but nípara chasajle. Ašile fere štar nípara, štar phral peske šavorencu.“

a dalšího materiálu, v té době už v rámci státního podniku Zber Prešov. Tato práce jim umožňovala trávit většinu roku na cestách. Vedle toho někteří nadále obchodovali s koňmi, počet koňských handlířů však postupně klesal a na konci padesátých let se tímto způsobem neživil již nikdo.⁵¹

„Když jsem odcházela,⁵² tak ještě kočikovali. S koňma jezdili pro ty hadry a prodávali je ve sběrně, tím se živili. Co měli dělat. Pak sbírali ty kůže, nádobí kupovali, za to dostali ty ovčí kůže, ostříhali vlnu, prodali ji a kůže taky. Tak se živili. Ale ty mladší brzo začali odcházet. Ty starší tam ještě bydleli. Každý si kupoval barák v Prešově, Sabinově, Košicích a odcházeli. Už měli práci, dělali v Prešově v továrnách nebo v technických službách, jako můj strejda, peníze měli.“ (M. P., nar. 1935)

Mladí Romové z Borovan zachycení při zpěvu v okr. Stará Lubovňa. Pamětníci bezpečně identifikovali na fotografii blondýnku Annu, vedle ní stojící Gáminku a za ní stojící Pičku. Někteří z jejich potomků dodnes žijí v Borovanech. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Slovenská národná knižnica – Literárny archív: fotografie „Cigánska mlad' spieva“, Šambron 1941, sign. A XXVI-481 (41)

51 Jak uvádí A. Jurová, skupina borovanských překupníků s koňmi byla zadržena roku 1955 spolu s dalšími olašskými Romy na koňském trhu v Košicích. Koňské handlířství bylo v té době považováno za nedovolené překupnictví (Jurová 2009: 25–26).

52 Pamětnice z Borovan odcházela v patnácti letech, tj. cca v roce 1953.

Část borovanských Romů se již po válce ke kočování nevrátila. Válka je zanechala zdecimované, bez koní a vozů i bez jakýchkoli peněžních prostředků, často se zničenými domy nebo bez živitele rodiny. Řada z nich si musela složitě obstarávat základní obživu. Na otázku, zda se po válce ještě vrátili ke kočování, pamětnice I. M. (nar. 1925) odpověděla:

„Už vůbec. Už ne. Už jsme chodili do vesnice dělat práci za trochu jídla. Dělali jsme u gádžů a oni nám dali jídlo, za jednu mísu brambor jsme dělali od rána. Dělali jsme od rána od osmi do večera do šesti nebo sedmi. Takhle jsme pracovali. Museli jsme dělat všechno, protože jsme umírali hladem.“⁵³

Popisovaný případ odkázání na pomoc místních Neromů není ojedinělý a týkal se zejména sociálně nejslabších obyvatel osady, kteří žili po válce bez jakýchkoli peněžních prostředků, pouze za odměnu v naturáliích od neromských sousedů. S nástupem komunismu se však mnohým Romům naskytla příležitost získat placenou práci a lepší bydlení ve východoslovenských městech nebo také v českých zemích. Padesátá léta jsou tedy charakteristická odchodem⁵⁴ výrazně velkého množství romského obyvatelstva z obce. Tento vývoj je pamětníky, kteří opustili obec, vnímán většinou v pozitivním světle, jako cesta za lepším životem. Většinou si tyto události příliš nedávají do souvislosti s vícerymi dobovými státními a stranickými opatřeními namířenými proti (zejména kočovným či potulným) Romům, která měla za cíl jejich násilnou asimilaci a převýchovu v nové společnosti. Jak je vidno z narativů, zejména sociálně slabší rodiny oceňovaly možnosti změny svého postavení a postupného odchodu z obce.

11 Zákaz kočování

Zajímavé je na chvíli se pozastavit u roku 1958, resp. 1959, kdy se začal v bývalém Československu uplatňovat zákon o trvalém usídlení kočujících osob z roku 1958.⁵⁵ V literatuře bývá toto datum představované jako mezník v novodobé historii olašských Romů, při kterém došlo k jejich nucenému usazení (např. Davidová 2000: 74, Horváthová 2002: 51, Hübschmannová 2002: 21).

53 „Khanči aba. Aba na. Aba ando gav phírasas buči te keras po chábenoro. Kerasas kaj le gáže haj denas amen chábe, pa jekh víka kolompíri kerasas od rána. Kerasas detehara o osmej ži ráči do šestej, do šidzmej. Pa jekh víka kolompíri. Kade kerasas buči. Musaj sa te keras, ke merasas bokhatar.“

54 Vedle toho se část Romů z Borovan odstěhovala ještě před válkou / nástupem komunistů do dalších dvou vesnic ve vedlejších okresech, kde žijí jejich potomci dodnes.

55 Zákon č. 74 ze 17. 10. 1958, „o trvalém usazení kočujících osob“ byl schválený Národním shromážděním a veřejně vyhlášený 11. 11. 1958. Ukládal národním výborům povinnost poskytnout pomoc kočovným osobám při přechodu k usedlému způsobu života a zároveň těmto osobám pod hrozbou trestu zakazoval setrvat při kočovném způsobu života. § 3 o trestním sankcionování vstupoval v platnost od 1. 3. 1959. Termín soupisu kočujících a polokočujících osob byl stanovený na 3. – 6. 2. 1959 (Jurová 2009: 14).

Zajímavé je, že většina pamětníků z Borovan rok 1958/1959 jako nějaký významný mezník vůbec nevnímá, a tedy ani nezmiňuje. To se dá vysvětlit tím, že se s uplatňováním tohoto zákona v praxi nesetkali. Jak již jsem zmínila, může to být právě proto, že značná část místních Romů přestala z vlastního rozhodnutí kočovat již v průběhu padesátých let, kdy nahradila kočování za pohodlnější život a lepší a pravidelnější příjmy ve slovenských městech anebo v českých zemích. Pamětnice I. M. (nar. 1925) na otázku, zda jim byly na konci padesátých let odebrány vozy a koně, říká:

„Ne. Romové všechno prodali. Koně prodali. A ty vozy tam zůstaly a taky tam shnily. A Romové prodali vše, co bylo ze železa, do sběru.“⁵⁶

Na soupis z roku 1959 spojený s uplatňováním zmiňovaného zákona si pamatuje ze všech oslovených pamětníků pouze jeden:

„Přišli komunisti a tohle zastavili. Sebrali nám koně a vozy, nenechali nám absolutně nic. Zastavili nás někde ve Sviné, a tam už nám sebrali koně, vozy, všechno vzali. Dali nám nějaké peníze a tak nás poslali na vlak, tak jsme se dostali domů. No a všechny staré hned vzali do práce, všechny je sebrali, i ženy i muže.“⁵⁷ (A. M., nar. 1945)

Tento pamětník dodává, že zákaz kočování velmi uvítal. Vzpomíná na dobu kočování v nejhrošším světle, jako na život plný bídy a nedostatku jídla, kdy byl jako dítě vystaven dešti a nepřízni počasí.

„Říkám, tohle udělali dobře! Protože takový život, co jsme žili, to byl konec. Řeknu ti, psí život. Jak se říká. Table doba, řeknu ti, byla moc zlá. Bůh to ale obrátil a přišli komunisti. To už pracovali, už jsme na místě chodili do školy.“⁵⁸ (A. M., 1945)

Pamětník ve své výpovědi vyzdvihuje ukončení kočovného života, který jako dítě zažil a vzpomínal na něj jako na dobu velkého strádání. Dodává, že brzy dostali jeho rodiče byt v panelovém domě, kde měli postele a peřiny a „konečně tam neteklo“.

Jak jsem ale zmínila, ze sledované skupiny „zastavil“ soupis v roce 1959 jen minimum osob. Část Romů již odešla do měst „za lepším“ několik let před soupisem, a ten se jich proto nikterak nedotknul. V samotných Borovanech mohl soupis probíhat velmi formálně, a tak zůstal zapomenut.

56 „Na. Sa bikindine le Rom. Le grasten bikindine. Haj le vurdona vi ašile khote haj vi khote kberñile. Haj le Rom sa bikindine penge le sastrura ande zberura, le Rom penge.“

57 „Avile le komunisti, avile haj kado ašadine. Le grasten haj vurdona amendar sa kidline, boj či mukhline amenge kbanči absolutně. Ašadine ame varekaj andi Sviña, aba khote kidline amendar le grasten, le vurdona, sa kidline... Hake kade varesoske lóve dine ame, naj kade bišadine ame pi mašina, kade avilam kběre. Naj line le phuren takoj sa intregonen ande búča, sá kidline len intregonen, vi le žuvlen, vi le muršen.“

58 „Me phenav, kado místo kerdine! Ke kaso trajo sar ame sas, to koñec. Phenav tuke kodo psí život. Sar phenel pe. Igen nasules, phenav tuke, boj kadi luma, so sas... O Devloro kade boldas kado, haj avile le komunisturi. Kade aba kernas búči, aba po them ande školi phírasas!“

Dalším důvodem, proč pro některé romské pamětníky z Borovan nebyl rok 1959 významným předělem, byla skutečnost, že některé rodiny v polokočovném způsobu života pokračovaly ještě i v dalších dvou desetiletích, a to i přesto, že tento způsob života byl po zákazu kočování nezákonný a osobu, která se nadále potulovala, mohl stihnout trest ve formě šestiměsíčního až tříletého odnětí svobody (Horváthová 1964: 368). Podle několika pamětníků měli poslední Romové koně a vozy, na kterých v té době již jen občasné vyjížděli za sběrem surovin a výkupem kůží a dalších produktů, ještě na konci sedmdesátých let. Na to, jak jezdili jako děti s koňmi, část starších Romů žijících v Borovanech dodnes vzpomíná.

„Ještě když já jsem byl malý, táta měl koně. Choval ho za domem. Já vím o koních všechno. Dokážu ti říct podle zubů, jak je starý a takové věci.“⁵⁹ (T. G., nar. 1973)

Jednalo se zřejmě o rodiny spíše sociálně slabé, které zřejmě místní úřady nechaly „přežít“ při podobném způsobu obživy. Podle výpovědí ještě v šedesátých letech tyto rodiny jezdily na cesty a na vozech pod plachtami přespávaly i s několika malými dětmi. Tito „poslední polokočovníci“ si drželi jen krátké trasy, po vsích v blízkém okolí. Delší okruhy do vzdálenějších míst či zemí s koňmi a vozy zůstaly v poválečném období nenávratnou minulostí.

Kočování i po zákazu kočování na Slovensku možná nebylo u Romů z Borovan až tak raritní. Historička Anna Jurová (Jurová 2009: 34) uvádí, že v archivních pramenech z různých okresů najdeme zmínky o pokračování kočování a vlastnictví koní i přes zákaz vyplývající z uvedeného zákona. K tomu podle ní došlo zejména proto, že v praxi byl soupis kočovných a polokočovných osob aplikován velmi nejednotně a subjektivně.

11.1 Odchody Romů z obce po r. 1950

Obecní kroniky nám pomáhají utvořit si představu o početním vývoji borovanské romské komunity v období komunismu. Jak jsem již zmiňovala, tyto záznamy, stejně jako svědectví pamětníků, hovoří o odchodech velké části místních Romů zejména do východoslovenských okresních a krajských měst a také do českých zemí.

V roce 1954 se v Borovanech nacházelo v olašské osadě rozložené na obou stranách místního potoka více než padesát domů, v nichž žily asi dvě stovky Romů, což představovalo již jen malou část předválečného stavu. V roce 1962 je počet Romů v obecní kronice vyčíslen na 135 s tím, že tu žijí hlavně staří lidé a nemocní s rodinami. Počet těch, kteří zůstali, dle kroniky i nadále klesá.

⁵⁹ „Inke kana me simas šavoro, mure dades sas grast. Khote inkrelas les pala kher. Sa žanav vi me pa grast. Žanav te phenav tuke pala dand, sosko phuro lo haj kase veci.“

„Narodil jsem se 1952, a když jsme odtamtad odcházeli, tak mi bylo sedm, to bylo v roce 1959. To jsme se odstěhovali sem do Čech. Táta sem jezdil i předtím, každý rok, ale tohle byl takový mezník, kdy v Čechách už zůstal. To bylo postupně, ne najednou. Vím, že děda byl tenkrát asi mezi prvními, co jim zbourali ten barák, a pak postupně odbourávali všechny. Ale děda už tenkrát měl tady v Čechách syny, tak tam nechtěli bydlieť s babičkou sami, na starý kolena. Oni jim to na Slovensku nabízeli, ale neurčili jim nějaký termíny. Kdo bude chtít, může s jejich souhlasem jít, když si to tady v Čechách zařídí. Oni zbourají ten barák, vyplatí je a můžou se nastěhovat do Čech. Když už děda bydlel tady v Čechách, tak jsem se na tu vesnici jel podívat a některý Olaši tam ještě bydleli. Okolo sedmdesátýho roku tam ještě v té zadní části pár baráček bylo. Pravidelně se jezdilo na Slovensko, dokud tam ještě byl někdo z příbuzných.“ (M. M., nar. 1952)

Většina Romů, kteří z osady odešli, se přestěhovala do okolních měst. Řada z nich se usadila zejména v Prešově a v Košicích na panelových sídlištích či v jiných městských čtvrtích.

U roku 1971 je v borovanské kronice uvedeno, že v obci žilo 120 Romů a roku 1975 již jen 62. Přes mírné výkyvy zůstává jejich počet podobný až do roku 1988, kdy v osadě dle údajů z kroniky bydlelo 64 Romů. V té době Romové žili již jen v přední části osady, zadní část bývalých pozemků vlastněných Romy byla srovnána se zemí a ponechána ladem. Na počátku devadesátých let pak podle kroniky dosáhl počet Romů nejnižšího bodu: pouhých 39 osob (r. 1991). O čtyři roky později tu již ale žilo 68 lidí v osmi domech, a v roce 1997 potom 75.⁶⁰

11.2 Ti, co zůstali

Pamětníci i zápisy v kronice se shodují v tom, že během dvou dekád po válce odešli především ti „schopnější a movitější“ a v Borovanech zůstali pouze „staří a méně schopní lidé“. Jak se traduje, kdo mohl a měl peníze, odešel.

Neodešli ale všichni a je zajímavé zaměřit se na obyvatele, kteří zde zůstali. Byly to jednak rodiny, které si udržely své „trasy“, tj. kontakty s neromskými vesničany v okolí, od kterých vykupovaly peří, kůže, hadry a další produkty či drobné zboží. Tyto rodiny tedy byly usazené v Borovanech, ale vydávaly se na kratší trasy po okolí s koněm a vozem, na kterých také nocovaly, stejně jako v předválečném období. Odlivem „konkurence“ v podobě jejich příbuzných pro ně mohl tento způsob obživy zůstat lukrativní. „Polokočovnictví“ pak většinou zaniklo generačně: nejstarší muži zestárlí či zemřeli a pro mladou generaci takový způsob obživy již nebyl přijatelný. „Polokočovníci“, kteří mnoho let po zákazu kočování nadále žili sezónně nomádkým způsobem života, i když již jezdili s koňmi a vozy pouze v rámci blízkého okolí, museli zajisté čelit

⁶⁰ V roce 2000 jsem již sama zaznamenala v rámci terénního výzkumu oficiálně hlášených 69 osob s tím, že tento údaj byl oproti realitě podhodnocen minimálně o třicet osob.

značným tlakům ze strany místních úřadů i státních orgánů⁶¹ (i když měli práci pojištěnou razítkem pro státní podnik Zber Prešov). Vedle posledních dvou větších rodin, které do začátku sedmdesátých let částečně „jezdily s vozy“,⁶² v Borovanech dále setvali jen staří lidé, kteří zde strávili celý život, a jedna mnohopočetná rodina s dvanácti dětmi (narozenými v padesátých až osmdesátých letech), smíšená s neolašskými Romy.

Několik rodin movitějších olašských Romů se krátce vrací k „ježdění po vesnicích“ (*phírel gava*) i na sklonku osmdesátých a na začátku devadesátých let, i když v této době se již nejedná o výkup surovin, nýbrž o podomní prodej např. oblečení a obuvi levně zakoupené v Maďarsku či Polsku. Tyto cesty jsou podnikány automobilem anebo také s taškou na kolečkách a podle pamětníků částečně navazují na předchozí kontakty s Neromy v době „polokočování“. Část Romů, materiálně i statusově nejnižší postavená, se vrací k obživě výkupem surovin: tentokrát nahrazují kola koňmi tažených vozů kolečka lidmi tlačенých vozíků, na kterých se odváží do sběrných surovin železo.

11.3 Permanentní návraty

Pro období komunismu není typický pouze odliv obyvatel, ale také jejich návraty zpět do Borovan při nevydařeném pokusu o migraci či při ztrátě bydlení ve městě. Rada borovanských Romů sice v Čechách zůstala natrvalo, někteří se ale po několika letech vraceli a stěhovali se k příbuzným žijícím ve východoslovenských městech nebo právě v Borovanech. Vrátit se zpět do osady, kde bylo možné jednoduše si vybudovat provizorní obydlí, se ukázalo jako nejjednodušší dočasné řešení nenadálé krizové situace pro mnoho rodin. To ostatně platí dodnes. Skutečnost, že zde má řada osob příbuzné, a také to, že se olašští Romové původem z Borovan považují za „*jekh nipo*“ (jednu velkou rodinu), která se vždy při příchodu dlouho neviděných členů rodiny ujišťuje o vzájemném bratrství a pomoci, napomáhají snadné integraci vracejících se emigrantů zpět do místní romské komunity.

V období komunismu můžeme sledovat příběhy permanentní migrace z Borovan a zase zpět, čehož si s velkou nelibostí všímá obecní kronika. V zápisu z roku 1963 se konstatuje: „Cigánske obyvateľstvo stále mení svoj pobyt.“ Podobně v zápisu z roku 1967 se uvádí, že „Rómovia stále migrujú, nehlásia sa na MNV, nedá sa teda ani zistiť ich počet.“ S neustálými příchody a odchody obyvatel romské osady a s obtížností stanovit jejich přesný počet a zároveň udržet oficiální přehled o Romech se úřady potýkají až do současnosti a snaží se fluktuaci osob všemožně zabránit.

61 Zajímavé je, že tato předpokládatelná represivní opatření nikdo z pamětníků netematizoval.

62 Zde je přesnější použít tento doslovný překlad českého termínu „kočovat“ do olašské romštiny: *phírel vurdonenca* (jezdit s vozy) nebo *gava phírel* („jezdit vesnice“ – tj. jezdit po vesnicích). Tyto termíny jsou pro popis poválečného způsobu obživy sledované skupiny vhodnější, než české slovo kočovat, které evokuje právě delší migrační trasy a trvalý život na cestě.

12 Závěr: polokočovníci?

Na začátku tohoto článku jsem si položila otázku, zda je sledovaná skupina olašských Romů z východního Slovenska některými autory správně označovaná jako „polokočovní“. Jak jsem ukázala, tato skupina se začala usazovat v obci, kterou nazývám Borovany, zřejmě od šedesátých let 19. století s tím, že minimálně od desetiletí následujícího zde žily některé rodiny zřejmě nějakým způsobem usazené. Z rekonstrukce meziválečného způsobu života můžeme usuzovat, že zatímco část Romů žila v obci trvale usazeně, větší část Romů vázala svou obživu na nomádský způsob života. Zřejmě s ohledem na různou kapacitu mobility u různě sociálně postavených rodin si některé rodiny vytvářely a udržovaly delší migrační okruhy, které přesahovaly hranice Slovenska i Československa, jiné rodiny střední okruhy po okolních okresech, a jiné krátké okruhy, v rámci blízkého okolí. Zároveň byly až do uzavření hranic v roce 1939 Borovany na trasách jiných kočovných olašských Romů z Polska, Ukrajiny, Ruska, Rumunska nebo Maďarska, kteří sem směřovali zřejmě nejen kvůli sňatkovým výměnám.

V rámci jedné skupiny tedy najdeme Romy pohybující se na škále od usedlého života, přes polokočovní (zřejmě s různě dlouhými intervaly odjezdů a návratů do obce, od několika dní zřejmě po několik měsíců) až po téměř zcela kočovné rodiny, které mohly být na trase možná i delší časové období. Samozřejmě, tyto trasy se mohly v průběhu života měnit. Z tohoto závěru vyplývá, že ač lze v souvislosti s borovanskými olašskými Romy hovořit o polokočovnících, toto označení pro celou skupinu je poměrně dost nepřesné a redukuje načrtnutou škálu podob způsobu života popisované skupiny na její aritmetický průměr. Navrhují hovořit spíše o různých současně se vyskytujících formách nomadismu doprovázených procesem sedentarizace ve sledované obci.

Prameny

Nahrávky

Nahrávka s A. M., nar. 1945, muž, natočeno 23. 7. 2016, Leicester, Velká Británie, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2016–07–23–01.

Nahrávka s F. M., nar. 1950, muž, natočeno 15. 8. 2008, Jablonec Nad Nisou, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2008–08–15–01.

Nahrávka s I. M., nar. 1925, žena, natočeno 16. 7. 2005 v Prešově, Slovensko, vedla Markéta Hajska. Audioarchiv autorky.

Nahrávka s L. T., nar. 1965, muž, natočeno 16. 7. 2016, Leicester, Velká Británie, vedla Markéta Hajska. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2016–07–16–02.

- Nahrávka s M. M., nar. 1952, muž, natočeno 2001 O. Poduškou, Chomutov.
K dispozici přepis rozhovoru. Soukromý archiv autorky.
- Nahrávka s M. P., nar. 1938, žena, natočeno 2001, Svitavy. Audioarchiv autorky.
- Nahrávka s R. M., nar. 1962, muž, natočeno 31. 10. 2015 v Prešově, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Databáze nahrávek Semináře romistiky KSES FF UK, nahr. č. 2015–10–31–01.
- Nahrávka s T. G., nar. 1973, muž, natočeno 1. 3. 2016 v Borovanech, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Audioarchiv autorky.
- Nahrávka s T. G., nar. 1946, žena, natočeno 2. 3. 2016 v Borovanech, Slovensko, vedla Markéta Hajská. Audioarchiv autorky.

Archivní zdroje

Kroniky obce „Borovany“. Zapůjčeno na OU „Borovany“. Nepublikováno.

National Archives and Records Administration, n.d., Washington D.C. – NARA microfilm publication T715 and M237: New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924, database, FamilySearch (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JJ5B-T3K> : 6 December 2014), Janos Makula, 26 Mar 1912; citing departure port Hamburg, arrival port New York, ship name Batavia.

*Státní archiv Prešov, Slovensko.*⁶³

Mikrofilmy – obec „Borovany“: 1,793,654 a 1,793,655.

Další obce (Jméno obce, okres: číslo mikrofilmu): Brutovce, Levoča: 1,739,083. Gňazdá, Stará Lubovňa: 1,739,197. Hnilec, Spišská Nová Ves: 1,739,199. Jaklovce, Gelnica: 1,739,209. Kecerovské Pekľany, Košice: 1,978,931. Kokošovce, Prešov: 1,792,766. Koprivnica, Giraltovce: 1,792,768. Krásna nad Hornádom, Košice: 1,923,076. Krivany, Sabinov: 1,792,773. Križovany, Prešov: 1,792,389. Lenartov, Bardejov: 1,792,643. Lendák, Kežmarok: 1,739,440. Lipovce, Prešov: 1,792,647. Ľubica, Kežmarok: 1,739,640. Ľubotín, Sabinov: 1,792,654. Malcov, Bardejov: 1,792,632. Matiašovce, Kežmarok: 1,739,648. Ňaršany, Sabinov: 1,793,520 a 1,793,522. Nižná Myšľa, Košice: 1,923,133. Nižná Šebastová, Prešov: 1,792,929. Nižný Slavkov: 1,792,911. Nižný Tvarožec, Bardejov: 1,792,912 a 1,792,913. Ohradzany, Humenné: 1,792,915. Osturňa, Kežmarok: 1,739,664. Považská Bystrica, Považská Bystrica: 2,004,656. Plavnica, Stará Lubovňa: 1,793,216. Renčišov, Sabinov: 1,793,524. Spišská Stará Ves, Kežmarok: 1,739,847. Stará Lubovňa, Stará Lubovňa: 1,739,889. Šarišské Dravce, Sabinov: 1,794,091. Šarišské Jastrabie, Sabinov: 1,794,092. Široké, Prešov: 1,794,082. Švábovce, Poprad: 1,739,892. Vislanka, Sabinov: 1,794,323. Župčany, Prešov: 1,920,557.

⁶³ Kromě obce „Borovany“ byly všechny mikrofilmy získány přes *Family Search* („Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1910," database with images) – viz kapitola 2 Metodologie.

Literatura

- Andrš, Z. 2016. Our God is Gold: Vlashika Rom at a Crossroads? *Ethnologia Actualis*, 16 (2), 66–80.
- Bodnárová, Z. 2009. *Gramatický náčrt romského dialektu maďarské obce Versend*. Diplomová práce. Praha: FF UK, ÚJCA.
- Čajánková, E. 1954. Život a kultura rožkovianských Cigánov. *Slovenský národopis* II, 1–2, 149–175 a 285–306.
- Čerenkov, L. 2008. Cyganskaja dialektologija v Ukraine. *Istorija i sovremennoe sostojanie. Naukovi zapysky. Zbirnyk prac' molodych včenyh ta aspirantiv*, 15, 489–503.
- Davidová, E. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- Davidová, E. 2000. Poválečný život a osudy Romů v letech 1945–1989. In: *Černobílý život*. Praha: Gallery, 67–78.
- Dudeková, G. 2013. Právo alebo milosrdenstvo? Domovská príslušnosť ako základný princíp sociálnej starostlivosti v Uhorsku. In: Kováč a kol. (eds.). *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV: Bratislava.
- Džambazovič, R. 2001. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia (Výsledky súpisu Rómov z roku 1893). *Sociológia*, 33 (5), 491–506.
- Guy, W. 2001. The Czech Lands and Slovakia: Another false dawn?. In Guy, W. (ed.). *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 285–332.
- Fraser, A. 1992. The Rom migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2, 131–145.
- Haišman, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj inštitucionálneho zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha: Socioklub, 137–183.
- Hajská, M. 2012. Ame sam vlašika haj vorbinas vlašika! (My jsme Olaši a mluvíme olašsky!) Nástin jazykové situace olašských Romů z východního Slovenska v etnicky smíšené komunitě. *Romano Džaniben*, 19 (2), 35–53.
- Hajská, M. 2015. Gažikanes vaj romanes? Jazykové postoje olašských Romů jedné východoslovenské komunity ke třem místně užívaným jazykům. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti*. SAV: Bratislava, 346–373.
- Hancock, I. 2001. *Země utrpení*. Praha: Signeta.
- Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Horváthová, E. 1995. Doslov. In: Ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku 1775*. Bratislava: Štúdio –dd–.
- Horváthová, J., 2002. *Kapitoly z dějin Romů*. Praha: Člověk v tísni.
- Hübschmannová, M. 2002. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- Jurová, A. 2002. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde („nelegálne osady“). *Človek a spoločnosť*, 22 (4). Dostupné z: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2002/jurova-st.html> [cit. 1. 11. 2016].
- Jurová, A. 2008. Rómovia na južnom Slovensku na základe celouhorského súpisu z roku 1893 (problémy početnosti, národnostnej príslušnosti. In: Šutajová, J., Ďurkovská, M. (eds.). *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika II)*. Prešov: Universum, 211–219.
- Jurová, A., 2009. Niektoré aspekty súpisu kočujúcich a polokočujúcich osôb v roku 1959. *Romano Džaniben*, 16 (ñilaj), 13–36.
- Jurová, A. 2011. Domovské právo vo vzťahu k Rómom v predmníchovskej ČSR. In: Štenpien, E. (ed.). *Historický vývoj súkromného práva v Európe: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v dňoch 27.–28. mája 2011 na Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach*. Košice: Právnická fakulta UPJŠ, 121–144.
- Kára, K. a kol. 1975. *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.
- Kramářová, J. 2003. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- Liégeois, L. P. 2007. *Roma in Europe*. Strasbourg: Council of Europe publishing.
- Mann, A. 2003. Historický proces formovania rómskych priezvisk na Slovensku. In: *Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Brno: Historický ústav AV, Historický ústav FF MU a Matice moravská, 273–282.
- Mann, A. 2013. Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu. *Romano džaniben*, 20 (2), 37–51.
- Marushiakova, E. 2000. *The Bulgarian Gypsies – Searching their Place in the Society*. balkanologie.revues.org 4 (2), nestránkované. Dostupné z: <https://balkanologie.revues.org/323> [cit. 1. 11. 2016].
- Marushiakova, E., Popov, V. 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2004. Segmentation vs. Consolidation: The Example of Four Gypsy Groups in CIS. *Romani Studies* 14 (2), 145–191.
- Nečas, C., 1997. Diskriminace a perzekuce slovenských Cikánů v l. 1939–1945. *Nové obzory*, 19, 121–152.
- Nováček, J. 1968. *Cikáni včera, dnes a zítra*. Praha: Socialistická akademie v Praze.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Pavelčíková, N. 2009. Příchod olašských Romů na Ostravsko v padesátých letech 20. století (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben*, 16 (ñilaj), 37–66.
- Romano džaniben (autor neuveden). 1998. Josef Pešta, motospojka u hlavního štabu. *Romano džaniben*, 5 (4), 64–71.

- Sus, J. 1961. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Scheffel, D. 2015. Belonging and domesticated ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia. *Romani Studies*, 25 (2), 115–149.
- Šusterová, I. 2015. *Život olašských žien*. Bratislava: Veda.
- Tkáčová, A. 2002. Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: Vašečka, M. (ed.). 2002. *Čačipen pal o Roma. Súbrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Wagner, P., Wagnerová, M. (nedatováno). *Vlaxika Rom. Olaši*. Dostupné z: <http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/culture-3/vlaxika-rom-olai> [cit. 1. 11. 2016].

Online zdroje

- Collin, 2016. Collins dictionary. Online slovník. Dostupné z: <https://www.collins-dictionary.com/dictionary/english/seminomadic>. [cit. 1. 11. 2016].
- Merriam – Webster 2016. Online slovník. Dostupné z: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/seminomad>. [cit. 1. 11. 2016].
- Dictionary.com. Online slovník. Dostupné z: <http://www.dictionary.com/browse/semi-nomad>. [cit. 1. 11. 2016].
- „Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1910,“ database with images, state regional archives, Slovakia. Dostupné z: <https://familysearch.org>. [cit. 1. 11. 2016].

Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely ^{2,3}

Abstract

The article presents the results of a long-term ethnographic research in a village in north-eastern Slovakia. It focuses on the topic of work migration of local Roms into the Czech Republic, based on a detailed insight into the situation in its source locality. The migration is perceived in synchronic as well as diachronic perspective, and placed into the context of migration of the local population in general, as well as in the context of economic strategies pursued by its Romani inhabitants in particular. The work migration is also compared with another important strategy of socio-economic mobility, the movement of Roms from the local Romani settlement into the non-Romani village neighbourhood.

Key words

Roms, migration, economic strategy, social mobility, interethnic relations, east Slovakian village

1 Autor je magisterským studentem romistiky na FF UK a antropologie na FHS UK.
E-mail: honza.ort@gmail.com

2 Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

3 Za podnětné poznámky k textu bych chtěl poděkovat recenzentům a redakci časopisu *Romano džaniben*, především pak Heleně Sadílkové.

Úvod

Třetí den mého pobytu ve vesnici Jolany⁴ jsem stál v dešti před hospodou se zhruba šedesátiletým mužem, který si téměř dokonalou češtinou stěžoval, že v jeho rodné vesnici zakázali v hospodě kouřit. Rodák z Jolan před několika desítkami let odešel jako mladý za prací do Ostravy, oženil se tam a už tam taky zůstal. V Jolanech má dům, jezdí tam asi dvakrát ročně na návštěvu. Sám, bez ženy. Jeho žena by tu prý nevydržela, on vydrží nejvíc týden. Prý už tu není co dělat. Nad mým plánem zůstat tu deset měsíců kroutí hlavou: „Vydržíš maximálně měsíc, tady fakt není nic.“ Nuda a absence pracovních příležitostí byly po dobu mého výzkumu častým tématem hovoru obyvatel vesnice. Jednou z možných cest z takové situace byla pracovní migrace do České republiky.⁵ Plánované výjezdy za prací dopadaly různě, někdy pracovní skupiny či jednotlivci do České republiky vůbec neodcestovali, někdy se vrátili po několika dnech, jindy trvaly výjezdy za prací i několik měsíců nebo byly přetaveny v dlouhodobý pobyt. Předkládaný text sleduje situaci východoslovenské vesnice, která se nachází v oblasti s velmi mizivými pracovními možnostmi. Vesnice, podobně jako mnohé další v okrese, se postupně vylidňuje především díky pracovní migraci Nero- mů do měst v rámci Slovenska, v některých případech ovšem i do České republiky, respektive do Anglie. Zvyšuje se procentuální podíl Romů na celkovém počtu obyvatel obce, i když i oni odcházejí za prací, a to převážně do České republiky. Jejich migrace ovšem není trvalá, v drtivé většině se jedná o krátkodobé, více či méně úspěšné pracovní výjezdy. Předkládaný text si klade za cíl shrnout historii migračních pohybů ve vybrané lokalitě a modely migrací současných. Na migraci budu nahlížet jako na ekonomickou strategii, která však má nutně přesah do sociálních vztahů, ať už sledované vesnice nebo konkrétně dané romské komunity. Soustředím se tak na vztahy v rámci zdrojové lokality pracovní migrace, skrze které je na migraci samotnými aktéry nahlíženo, a do kterých tato migrace rovněž zpětně promlouvá. V textu poukážu na to, že v kontextu dané vesnice není pracovní migrace specificky romskou ekonomickou strategií, může ale přinášet specificky romské zkušenosti. Detailním vzhledem do vztahů v rámci zdrojové lokality by měl příspěvek posloužit jako doplnění studia migrací Romů, které se orientuje především na situaci v lokalitách cílových.

1 Metodologie výzkumu

Text primárně vychází z dlouhodobého etnografického terénního výzkumu v obci Jolany, kde jsem v letech 2014–2015 bydlel 10 měsíců u jedné z místních

4 V textu používám smyšlené jméno obce, stejně tak jsem změnil iniciály citovaných jolanských obyvatel.

5 Pokud budu v textu psát o migraci od devadesátých let dále, tedy přibližně od rozdělení Československa, budu psát o migraci do „České republiky“. Pro předchozí období budu psát o migraci do „českých zemí“, pokud se nebude jednat o specifické město nebo nebude zmíněno jinak. Při citaci jolanských obyvatel se budu držet jimi používaného termínu „Čechy“, v romštině *Čechi*.

romských rodin. Ačkoli jsem se v rámci výzkumu zaměřoval na interetnické vztahy, konstruování a překračování hranic mezi Romy a Neromy v každodenním životě (tedy tématu, které se nutně týká obou jmenovaných skupin), pozornost jsem věnoval především romské komunitě v obci. Stěžejním důvodem bylo moje studijní zaměření: jakožto magisterský student romistiky jsem se chtěl ubytovat u některé z romských rodin, abych vedle uvedeného výzkumného záměru mohl provádět tematicky širší a zároveň důkladnější etnografický výzkum mezi Romy. Ve vesnici jsem tak od začátku vystupoval jako student, který se o Romy zajímá a mluví romsky. Rusínštinu, primární jazyk většiny místních Neromů a hlavní komunikační jazyk společný pro všechny obyvatele obce, jsem se nikdy pořádně nenaučil. Uvědomuji si jistou nevyváženost dat získaných od Romů a Neromů, která byla způsobena na jedné straně vlastním studijním zájmem a jazykovou (ne)kompetencí, na druhé straně tím, že v obci nedocházelo k častějším interakcím mezi Romy a Neromy.⁶ U tématu migrace se zmíněná nevyváženost projevila tak, že zatímco u Romů jsem se mohl účastnit i spontánních diskusí a plánování pracovních výjezdů, vyprávění migračních zkušeností a konečně i setkání s některými Romy přímo v českých městech v rámci jejich krátkodobých pracovních výjezdů, u Neromů jsem byl odkázán většinou pouze na formálnější rozhovory, které mi pomohly jejich migrační pohyby jen základně zmapovat. Etnografický výzkum byl téměř výhradně prováděn ve zdrojové lokalitě migrace na Slovensku, výzkum v lokalitách cílových byl omezen na analýzu rozhovorů a několik krátkých návštěv romských pracovníků v českých městech.

2 Charakteristika lokality

Vesnice Jolany leží v okrese Svidník na severovýchodním Slovensku v historickém regionu severní Šariš. Ve vesnici se nachází hospoda spojená s malým obchodem, řecko-katolický kostel spolu se hřbitovem, na kterém jsou viditelně oddělené romské a neromské hroby. Budova školy chátrá a již neplní svoji původní funkci, místní děti tak dojíždějí do školy ve vedlejší vesnici, kterou v posledních deseti letech navštěvují navíc již jen výhradně romští žáci. V Jolanech žije asi 180 obyvatel, přibližně polovinu z nich tvoří Romové, druhou polovinu v drtivé většině Rusíni. Romové žijí v koncentraci uprostřed obce, sami toto místo označují *pre vatra*⁷ – „na osadě“. Označení „osada“ v tomto kontextu vnímám jako místo symbolicky oddělené od zbytku obce, v chápání obyvatel vesnice je to místo

6 Přes nekonfliktní vztahy v obci probíhala, jak sem již uvedl, většina romských a neromských interakcí spíše odděleně. Romové a Neromové seděli odděleně i při oficiálnějších společenských událostech (např. grilování v rámci sportovního dne na vesnickém hřišti nebo rozloučení s odcházejícím knězem v místním kulturním domě). Do bližší interakce s Neromy jsem se tak vedle formálnějších rozhovorů dostával především jako doprovod Romů, typicky když byli Romové pozváni na práci pro své neromské sousedy.

7 Termíny a výpovědi v romštině a slovenštině zapisuji kurzívou. V kurzívě jsou uvedeny i překlady výpovědí do češtiny.

vyňaté z veřejného prostoru vesnice, místo, které symbolicky náleží jeho obyvatelům, tedy Romům. Osadu tvoří dvě *bitovki* – obecní byty nižšího standardu, které si Romové postavili v rámci evropského projektu v roce 2006 na místě původních dřevěných domů. Kromě toho žijí tři romské rodiny (jedná se o třígenerační rodiny) *maškar o gadže* – „mezi gádži“ ve zděných domech ve vesnické zástavbě. V okrese s minimálními pracovními příležitostmi se Neromové z vesnice stěhují do měst za prací a Romové většinou zůstávají. Odchod Neromů a přirozený přírůstek Romů způsobují zvyšující se procento Romů v rámci celkového počtu místního obyvatelstva. V době mého výzkumu tak Romové tvořili už bezmála polovinu z celkového počtu obyvatel obce, současně více než polovinu neromského obyvatelstva tvořili důchodci.

2.1 Charakteristika vztahů v obci

Když obyvatelé obce referují o vztazích mezi Romy a Neromy, vyzdvihují absenci konfliktů a v některých kontextech i přímo absenci rozdílu mezi oběma skupinami. Ta se objevuje i v následujících výpovědích jolanských Romů:

„My, co žijeme tady ve svídnickém okrese, tak už žijeme více s gádži než s Romy. [...] Že jdeme i do hospody, vždyť to vidíš. [...] Tady u nás není rozdíl, že já jsem Rom a on je gádžo. Ne, [to] tady není.“⁸

„Já ti říkám, že tady není rozdíl mezi Romy a mezi gádži. [...] My jsme byli vždycky, Jolany, jolanští Romové byli vždycky nejslušnější Romové ze svídnického okresu.“⁹

Z výpovědí je patrné, že deklarace absence rozdílu obsahuje implicitní vymezení se vůči jiným Romům, ať už na úrovni okresu či vesnic. Druhá výpověď zároveň ukazuje, že podobné formulace současně přejímají diskurs primárně „problémových“ Romů. Deklaraci absence rozdílu mezi Romy a Neromy v Jolanech jsem ale zaznamenal i z neromské strany. Jiná výpověď neromských vesničanů ukazuje, že i jejich hodnocení místních Romů je založeno na poměřování. Tentokrát se hranice drží úrovně vesnické:

*„[Romové ze sousední vesnice] sú hnusní.“
„Naši ešte takí, ešte môžu byť.“*

8 Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: *„Amen adej so dživas kada svídnicko okresis, ta amen ima buther dživas le gadženca, sar le Romenca. [...] Že amen džaba ci are karčma, sem dikbes. [...] Kadaj ke amende nane rozdělís, že me Rom a jov gadžo. Na, kadaj nane.“*

9 Nahrávka č. 2014-12-22-01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: *„Kadaj tuke pbenav, kadaj nane rozdílós maškar o Roma, maškar o gadže. [...] Amen samas furt, e [Jolaňa], [Jolaňakere] Roma furt jekslušneder Roma samas pro svídníakero okresis viblasimen, furt.“*

„Kus kultúrnejší. [...] [Romové ze sousední vesnice] tak to ešte celkom inakšia mentalita, naši to ešte okej. Nekradnú ani neberú, také nič, ani nerobia také vyjtržnosti. Takže ako my tu, že nemali sme ani plot, ani ničoho. Ale nikto nič nezobral.“¹⁰

Sociolog Kobes připomíná, že takový způsob poměřování je přirozený a současně má svoji dynamiku. Obyvatelé jím zkoumané vesnice se „[v] jistých situacích vymezují vůči Čechům, Polákům, Maďarům, Němcům či Ukrajincům. V dalších případech konfrontují svůj region s ostatními oblastmi Slovenska. V jiných situacích staví svoji obec do protikladu se sousedními obcemi“ (2012: 12). Stejně jako Neromové v Jolanech pak tito vesničané ustanovují kategorii „naši Romové“, která příznačně odhaluje jejich ambivalentní vztah k Romům v obci. Podle Kobese tak označení „naši“ odkazuje k zahrnutí Romů do vesnického společenství a sdílení charakteristického způsobu života (Scheffel v obdobné situaci jiné vesnice používá Bourdieho koncept *habitu* – 2014: 117), označení „Romové“ však současně odkazuje k jejich odlišnosti (Kobes 2012: 14). „[N]aši Romové“ [tak jsou] vnímání v jistých situacích jako majoritní obyvatelé, v jistých situacích je naopak kladen důraz na jejich romský původ“ (Kobes 2012: 28). Kobes se také drží metodologického apelu Burawoye (1998): lokální případovou studii je nutné rozšířit o makro úroveň a antropologický „terén“ nevnímat jako jedno místo, ale naopak zahrnovat do své studie i sociální vztahy a jednání za hranicí sledované obce (srov. též Grygar 2016: 17–41). V tomto směru Kobes uvádí, že „[d]o určité míry pozitivní status vyplývající z konceptu „naši Romové“ je funkční pouze na lokální úrovni.“ Mimo lokálně vyjednávané vztahy jsou totiž tito Romové prostými negativně vnímanými stereotypizovanými „Cigány“, a tak je s nimi i zacházeno (Kobes 2012: 24). V případě Jolan lze zobecnit, že součinnost státních a lokálních politik se podílí na marginalizaci Romů, která se v obci projevuje v jejich částečné prostorové segregaci (ztížené možnosti v pohybu mimo osadu, která je vnímána jako romská), zažitém paternalismu v rámci lokálních vztahů (typicky v rámci neformální ekonomiky, viz níže; srov. Grill 2008) a za hranicemi vesnice i v segregovaném vzdělávání, symbolickém ponižování na úřadech či přímé diskriminaci na trhu práce.

2.2 Pohyb Romů z osady

Součinnost politik a jednání aktérů na různých úrovních vedoucích k marginalizaci místních Romů lze přiblížit na příkladu teritorializace Romů, resp. sídelní struktury sledované obce a místa, jaké v ní Romové zaujímají. V rámci charakteristiky obce jsem výše pro rozmístění romských obydlí v obci uvedl distinkci *te bešel pre vatra* / „bydlet na osadě“ oproti *te bešel maškar o gadže* / „bydlet mezi gádži“. Podle místních Romů se pojí se životem v osadě specifické mechanismy

10 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

sociální kontroly, které mají negativní dopad na možnost pozitivně vnímané socioekonomické mobility jedinců, typicky v souvislosti se vzděláním.¹¹ Bydlení mimo osadu oproti tomu má potenciál vyššího sociálního statusu v rámci romské komunity i celé obce. Takovou mobilitu je však nutné stvrdit příslušným jednáním, které se bude blížit „gádžovský“ vnímanému způsobu života. V opačném případě se na místo vyššího sociálního statusu dostavovalo ze strany Romů částečné opovržení vzhledem k promarněné příležitosti, ale i situační distanc od takových rodin. Ty totiž následně v očích Neromů jen potvrzují obraz zakořeněné neschopnosti žít „spořádaný život“, která má u Romů spočívat v jejich (vrozené) „mentalitě“. Jak ukazuje výpověď jolanské Romky R. K., takové případy pak mohly sloužit jako argument pro odmítnutí prodeje pozemku jiným Romům:

„Byla jsem u jedné gádžovky, co jsme od ní chtěli koupit pozemek. Tak mi řekla, že v žádném případě. [...] A to bylo kvůli jedné rodině, kvůli druhé rodině, kvůli třetí rodině [které žijí ‚mezi gádži‘]. Neprodali mi.“¹²

Neochota Neromů nechat Romy bydlet v běžné vesnické zástavbě je pro Romy základní překážkou v překonání stanovené hranice na úrovni lokálních vztahů. I při případné individuální ochotě Neromů pozemek prodat bývá silnější solidarita mezi neromskými vesničany, která počítá s udržením zavedených pořádků. Takto vypovídá neromská vesničanka M. G.:

„Tak napríklad my máme pozemok na predaj, medzi dvoma domami. No a určite by sme nedali Roma. Nie kvôli tomu, že nechceme to prodati Romom, ale kvôli tomu, že tí by si nepriali a človek nechce mať zlé vzťahy v také malé dedine. Že tak je, bo Rom je len Rom.“¹³

Bývalá starostka obce navíc upozorňuje, že ve většině případů je dohoda mezi neromskými vesničany přímo nutná (a těžko představitelná), a to vzhledem k nevypořádanému vlastnictví pozemků:

11 F. K., jeden z Romů žijících v osadě, k tomu uvádí: „Nám by strašně pomohlo, kdyby Romové byli více vzdělaní. To by nám strašně pomohlo. [...] Takhle jsme na té podělané osadě, děti přijdou ze školy, svléknou se a hned ven, blbosti. Stačí aby mezi deseti bylo jedno hloupé dítě. Může být devět chytrých dětí a desáté hloupé – všechny budou hloupé.“ (Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., Jolany, vedl Jan Ort.) Originál: „Amenge strašne pomozindabas, že te bi ulabas o Roma buther vzdělímen. Strašne bi amenge pomozindabas. [...] Kavka sar amen sam pre kodi vatra zkurveno, aven khere o čhave andal e škola, čbíven pen tele, avri, chujovini. Stačinel jekh dilino čhavoro ča mi jel maškar o deš džene. Mi jen eňa godaver čhavore a dešto jekh mi jel dilino kar – savore hine diline kara.“

12 Nahrávka č. 2016–09–27–04, rozhovor s F. K., R. K. a M. S., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Me somas ke jekh gadži, so kamlam te cinel o pozemkos. Ta phendža mange, že v žiadnom prípade. [...] A oda sas bijal jekh rodína, bijal e dujto rodína the bijal e trito rodína. Na bikende mange.“

13 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor s D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

„Proste boli parcely rozkúskované. Teraz: po [rodině] S. zdedil J., jeho dcéry. Jedna je vo Svidníku, jedna kdesi býva pri Bardejove. Shodli by sa oni, že by predali Rómovi? Neverím. Dalšia tretina majú ďalší [z rodiny] S., ktorých je päť. Jednoducho tam nájdete človeka, ktorý povie: Ja to nedám, ja to nepotrebujem predat,‘ a nedá. Nie sú tie veci dotiahnuté tak, aby bol jeden vlastník na tej parcele, hej?“¹⁴

Další nespornou překážkou jsou ale i omezené finanční možnosti jednotlivých romských rodin. Na takovém omezení se opět podílí řada ekonomických, politických i sociálních faktorů. Ekonomická marginalizace regionu jako celku, ale i marginalizace Romů, jejich více či méně přímá diskriminace na trhu práce či ve vzdělávání.

Na teritorializaci Romů se však podílí i konkrétní lokální politiky, které je nutno vnímat v rámci obecnější tendence státní, potažmo evropské politiky vůči existujícím romským osadám. V Jolanech tak byly v roce 2006 v rámci evropského projektu zbourány původní dřevěné domy tvořící místní romskou osadu, a na jejich místě bylo postaveno osm bytů ve dvou bytových blocích. Na výstavbě těchto bytů a bourání původních domů byli zaměstnáni Romové samotní a dle projektové smlouvy si práci na výstavbě bytů odpracovali dvacet procent jejich ceny, po třiceti letech placení nájmu od data kolaudace pak mají tyto byty připadnout do jejich úplného vlastnictví. Takto nastavený projekt v dlouhodobé perspektivě konzervuje sídelní strukturu obce společně s existencí romské osady.

Postupným rozšiřováním jednotlivých rodinných celků je v rámci daných domácností vyvíjen tlak na nově zakládané mladé rodiny, aby si našly bydlení vlastní. V tradičně virilokálním příbuzenském systému odcházejí mladé ženy do domácnosti svého muže. Mladí muži v Jolanech byli někdy nuceni tento model narušit – vzhledem k popsané těžké prostupnosti hranice osady se museli někteří přestěhovat do domácnosti své ženy. Zpravidla to bylo v těch případech, kdy byli v domácnosti více než dva bratři, kteří se tak museli se svými rodinami i společnými rodiči vejít do bytu o třech menších místnostech (včetně kuchyně). T. K. se takto vzniklou situaci pokoušel řešit přístavbou za novými bytovkami, narazil však opět na nevypořádanost vlastnictví pozemku, a přestěhoval se tak mezi Romy do domku ve vedlejší vesnici (rodné vesnici své ženy).

14 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

Obrázek č. 1. Rozmístění romských obydlí v obci. Letecký snímek z Esri, DigitalGlobe, GeoEye, Earthstar Geographics, CNES/Airbus DS.

Rodiny, které žijí „mezi gádzí“, se k takovému bydlení dostaly za různých okolností. První rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „A“) přišla k pozemku koncem šedesátých let díky financím z pojistky za úraz v továrně na pile. Samotná koupě pozemku byla umožněna díky sporu dvou neromských vesničanů a prodej pozemku „Cigánovi“ měl být formou pomsty jednoho z nich. Výstavba nového domu, jak vypovídají romští i neromští obyvatelé vesnice, se ovšem neobešla bez konfliktů, včetně opakovaného zasypávání základů ze strany neromských sousedů. Druhá rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „B“) koupila dům na konci sedmdesátých let od vesničanky, která v té době byla již vdaná v jiné obci. Tento prodej neměl být doprovázen žádným konfliktem, podle neromské vesničanky P. G. i díky umístění domu samotného:

„Tam už nebyl nikto z tej rodiny, že im bylo už jedno, komu dajú. Keby to bylo dakde tak, že v strede obce, tak to by to možno nezrobili.“¹⁵

Třetí rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „C“) se do Jolan přistěhovala ze sousední obce (ovšem rodina je s jolanskými Romy příbuzensky provázaná). Dům její členové získali do vlastnictví jako bývalou ubytovnu pro místní lesníky. Žili v něm v podnájem v osmdesátých letech a v roce 2004, když se dům prodával, měli jako poslední nájemníci přednostní právo k jeho koupi.

Uvedené příklady potvrzují, že na bydlení „mezi gádzí“ lze dosáhnout jen za velmi specifických okolností. Takto prolomená hranice však není prolomením trvalým. I v romských domácnostech žijících „mezi gádzí“ se postupně musí vypořádávat s nedostatkem místa pro nově zakládané mladé rodiny. Při snaze získat pozemek a vybudovat dům čelí do velké míry stejným překážkám jako Romové z osady. Jak

15 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

jsem uvedl výše, dřívější získání bydlení „mezi gádži“ z nich totiž nesnímá stigma nepořádných „Cigánů“. ¹⁶ V domácnosti „C“ se tak jeden syn oženil v Čechách a tam už nastalo zůstal. Jeden syn v domácnosti „B“ se přestěhoval k ženě do sousední vesnice. V ostatních případech rodiny přistoupily k výstavbě nových domů (ať už dřevěných, nebo zděných) na původně získaném pozemku, a to i přes deklaraci snahy vyhnout se vzniku „další osady“ a přes snahu zajistit si bydlení jinde ve vesnici. V tomto kontextu vyznívá poněkud paradoxně komentář jednoho neromského vesničana D. G., který právě hrozícím vznikem další romské osady teritorializaci Romů obhajuje:

*„To také, Rom koupí, jeden, a potom sa ich tam nastahuje celá fameliža a je tam vatrisko.“*¹⁷

Vznik „vatriska“ je tak možné vnímat jako důsledek lokální praxe a marginalizace Romů obecně, ze strany neromských (jak jsem ukázal výše, tak i romských) vesničanů je však vnímán jako důsledek vrozených romských vlastností.

2.3 Internalizace hranic

Přesto, že jsem se na příkladu sídelní struktury snažil ilustrovat existující hranice mezi Romy a Neromy, každodenní jednání zástupců obou skupin nevede zpravidla k žádným sporům či konfliktům. Stejnou situaci pozoruje Scheffel u „Romů a Slováků“ ve Velkém Šariši, kteří „se naučili eliminovat etnocentrismus a vyhýbat se excesům ve vzájemných interakcích, a to nikoliv z věrnosti k rovnostářskému multikulturalismu, ale kvůli pragmatickému zabránění otevřenému konfliktu“¹⁸ (Scheffel 2014: 144). Takto lze nahlížet i na situaci obyvatel Jolan, je však nutné si připomenout, že výchozí situace romských a neromských vesničanů je z mocenského hlediska asymetrická. Udržování nekonfliktních vztahů ze strany Neromů v dané obci tak může být paradoxně nahlíženo také jako mechanismus konzervující lokální paternalismus, který produkuje a stvrzuje nerovné pozice v rámci sociální hierarchizace obce. Takto vnímané pragmatické jednání místních Neromů připomíná romská vesničanka O. L.:

*„Takhle do očí to gádžo Romovi neřekne, protože by to od něj schytil. Jeden druhého pomlouvají. Ale kdyby tak mluvil před Romem, tak by hned dostal. Gádžové jsou tady všichni takoví. Já ti říkám, Slováci, ti jsou všichni divní.“*¹⁹

16 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

17 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

18 Originál: „[T]he Roma and the Slovaks of Velký Šariš have learned to curb ethnocentrism and to avoid excess in their interactions not out of allegiance to the ideals of egalitarian multiculturalism, but because of a pragmatic inhibition against open conflict.“ (Překlad vlastní.)

19 Nahrávka č. 2016–09–27–01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Kavka andro jakha o gadžo Romeske na phenla, bo bi peske chudelas pativ. Jekh avres obvarinen. No ale te paš o Rom vakerlas, ta bi peske maj chudelas. O gadže hine kadaj savore kajse. Phenav tuke, o Slovaka, savore kajse jebnuta.“

Její výpověď silně rezonuje s tím, jak Frantz Fanon, stěžejní představitel postkoloniálního myšlení,²⁰ popsal „past neutrality“, respektive post-koloniální situaci: „Když se negr občas podívá na bělocha zarputile, běloch mu řekne: ‚Bratře, mezi námi není rozdíl.‘ Negr přitom ví, že rozdíl existuje. Sám si ho přeje. Chtěl by, aby mu běloch řekl zčistajasna: ‚Špinavej negře.‘ Měl by tak onu jedinečnou příležitost, jím ukázat...“ (Fanon 2011: 182). Internalizaci poníženého postavení ukazuje výpověď romského vesničana T. K., která zároveň popisuje jemné nuance takových hranic:

„Například ten kluk, se kterým jsem dělal. On chodil ke mně normálně domů, já domů k němu. Jo? A on mě normálně nechával samotného v domě. Já tam jdu k němu domů, nandají mi jídlo. No prostě tam je to tak, jak kdybych přišel k němu [ukazuje na bratra]. Jako u bratra. To samý, jo? Ale ještě jsem od něj neslyšel, že by mi řekl, že já jsem Rom, že jsem jinej než oni. On se se mnou ještě vytahuje. Jako s Romem. Rozumíš? Ale je to pořád ve mně, že ty jsi gádžo, já jsem Rom. Rozumíš? [...] Už se chováš tak, že počkej, jsem u gádža, tak se budu chovat trochu jinak, rozumíš. [...] Sice mu můžu říct cokoliv, tomu klukovi, já ho pošlu i do hajzlu, i před jeho ženou. Ti říkám, tak jako s ním [ukazuje na bratra]. Ale přijdeš k němu do domu a už se chováš trochu jinak, protože to je gádžo.“²¹

Výpověď ukazuje, že reálně existující marginalizaci Romů nelze z jejich pohledu napravit jen vyrovnáním její sociální a ekonomické složky. Jak jsem ukázal výše, opozice *Rom* vs. *gadžo* byla vnímána jolanskými Romy do jisté míry jako hodnotící škála. Romský vesničan použil pro kladné sebehodnocení svojí rodiny argument „my už žijeme více s gádži než s Romy“, pohlednost romské dívky se zde vyjadřovala souslovím *šukar sar rakli* / „krásná jako neromské děvče“ (tak jako i jinde mezi Romy, srov. Hübschmannová 1999: 4), zatímco o některých Neromech se naopak říkalo, že *hine mek horšeder sar Roma* / „jsou ještě horší než Romové“. Tato hodnotící škála je navíc současně internalizována skrze barvu kůže (srov. Fanon 1955; Fanon 2011; Hübschmannová 1999: 4; Mappes-Niediek 2012: 158). K barvě kůže odkazuje právě hojně užívané přirovnání *šukar*

20 Více k využití postkoloniálního myšlení pro situaci Romů viz např. Barša (2015); Doubek, Levínská, Bittnerová (2015: 21–32); Lánský (2014).

21 Nahrávka č. 2016–09–24–03, rozhovor s R. K., F. K. a L. K., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Příklad koda o raklo, o Status, so leha keravas. Jov phirlas ke mande andro kber, me ke leste andro kber. Ha? A jov man mukbelas korkores andro kber. Ha? Me džav kodoj andro kber, thoven mange chaben pro kodava, ha? No prostě kodoj kavka sar te bi the ke leste [...] avavas [ukazuje na bratra]. Ha? Sar ko pbral. To isté, hej? Ale, ako me mek lestar na šundom, kaj jov mange te phenel, že me som Rom, že som inakšeder sar jon. Jov mek pes thovel manca avri. Sar Romeha. Rozumines? Ale bin koda furt kodoj maškar koda manuš bin, že tu sal gadžo a me som Rom. Rozumines? [...] Imar tut chovines kavka, že užar, som ko gadžo, tak inakše čunoro, rozumines. [...] Sice me leše šaj phenav chocso kole rakleske, les the andre mindž bičhavava, the kavka paš leskeri romii. Ha? Tuke phenav, avka sar the leha [ukazuje na bratra]. Ale aves andro kber, ha, tak imar čunoro tut inakše chovines, inakše tut spravines, bo hino gadžo.“*

sar rakli (Hübschmannová 1999: 4), barva kůže ale byla po dobu mého výzkumu mezi místními Romy především tématem každodenních vtipů a narážek. Jedním z častých ustálených vtipů bylo například pošouchnutí *Labar, bo na dičhol tut / „Rozsviť, nejseš vidět“, po rozsvícení v místnosti Kana avlal? / „Kdys přišel?“*²² nebo jindy *Ma dža pro kham, bo kaloha / „Nechoď na sluníčko nebo zčernáš“*. Mladí Romové se pak předháněli, kdo vymyslí nejvtipnější přirovnání *Sal kalo sar... / „Jseš černej jako...“* atp.

Fanon (2011) fenomén internalizace poníženého postavení skrze barvu pleti ukazuje na příkladu antilských černochů a tvrdí, že takové vtipy a ironické poznámky „zachraňují barevné lidi před zvnitřněním rasistické nenávisti“ (Fanon 1955: 29, podle Barši 2015: 56). Že se v případě jolanských Romů jedná o internalizaci interetnické hranice na tělesné úrovni, jsem si uvědomil i při rozhovoru s mým romským známým A. L. Ten je i Neromy ve vesnici vnímán jako člověk, který „přes svůj romský původ“ (srov. Kobes 2012: 22–24) i v porovnání s ostatními Romy vede „spořádaný život“, vůbec nepije alkohol a především volí „racionální“ ekonomické strategie (zbytečně se nezadlužuje, umí šetřit atp.). S A. L. jsem se jednou potkal ve vesnici, když přijel z hodiny autoškoly. S úplnou samozřejmostí mi začal vyprávět, že když při kurzu první pomoci měli zkoušet na figuríně umělé dýchání, postavil se automaticky do fronty na konec, aby se po něm neromští účastníci kurzu figuríny neštíteli.

3 Ekonomické strategie

Od počátku devadesátých let, kdy proběhla privatizace státních podniků, neměl na Slovensku nikdo z jolanských Romů jistotu dlouhodobějšího zaměstnání. Výjimku tvořily možnosti zaměstnání v oděvní továrně ve Svidníku a omezené pracovní příležitosti na pile ve vedlejší vesnici, kde většina Romů pracovala předtím, než pila v devadesátých letech připadla soukromému majiteli. V době mého výzkumu již byla pila zavřená a oděvní továrna proslulá špatnými pracovními podmínkami, včetně nízkého, navíc nejistého platu. Pracovní možnosti byly jen nárazové a časově omezené – konkrétně se jednalo o práce na protipovodňových opatřeních v rámci evropského projektu a práce na rekonstrukci hlavní silnice vedoucí ze Svidníka do Polska. Většina Romů tak byla dlouhodobě odkázána na sociální dávky a podporu v nezaměstnanosti. Téměř každodenní náplň života Romů v Jolanech pak bylo shánění doplňujících zdrojů příjmů, často v rámci neformální ekonomiky vesnice (srov. např. Kužel 2008; Scheffel 2009: 97–102). K základní doplňující ekonomické strategii patřily *fuški – te džal ko gadžo pre fuška / „jít ke gádžovi na fušku“*. Náplň takové práce se měnila s ohledem na sezónu – před

22 Srov.: „Vyprávělo se, že v jiné rodině, na venkově, když večer občas chyběla elektrina, musely se děti smát, aby si vůbec všimli, že tam jsou“ (Fanon 2011: 146).

zimou to typicky bylo kompletní zpracování objednaného dřeva, ale i další výpomoc na zahradě, v zimě se práce omezily na jednorázové odhazování sněhu. Formy odměny byly buď peníze v hotovosti, odměna v naturáliích (cigarety, pálenka) nebo umazání části dřívě vzniklého dluhu (ať už vznikl finanční půjčkou nebo darováním na dluh – např. pračky, ale třeba i automobilu). Taková ekonomická směna se odehrávala buď v rámci zavedených vztahů (které se mohly i dědit z generace na generaci),²³ nebo v rámci vztahů nově vyjednávaných. Vedlejší příjmy si však bylo možné zajistit například i těžbou břidlice na dláždění chodníků a jejím prodejem, sběrem a prodejem hub, bukvic a dalších lesních plodů, sběrem a prodejem jeleního paroží i hledáním vojenských artefaktů z druhé světové války za pomoci detektoru kovu a jejich prodejem do vojenského muzea. V některých případech se podařilo aktivity v rámci neformální ekonomiky přetavit v pravidelný příjem. Jeden z Romů tak pravidelně v sezóně vykupoval a dále distribuoval do českých zemí bukvice, dalším Romům se podařilo získat pracovní smlouvu na zpracovávání dřeva v lese. V některých případech se podařilo kontakty nabyté v rámci neformální ekonomiky využít i v rámci krátkodobé pracovní migrace.

4 Migrace

Jako ekonomická strategie bývá migrace nejen u veřejnosti, ale i v odborné literatuře uváděna jako strategie preferovaná více Romy než skupinami jinými. Ve svém přehledu odborné literatury k migraci Romů na to upozorňuje Synková, která uvádí, že „[m]igrační strategii dávají autoři do spojitosti s migracemi, které se udály již dříve v historii jako součást strategie zajišťující přežití Romů. Migrace Romů se považuje za jev odlišný od migrací jiných „etnik““ (Synková 2003: 25) a ilustruje Matrasovým argumentem, podle kterého se „[romská migrace] považuje za specifickou, například ochotou Romů migrovat i přes velkou míru nedůvěry ve státní instituce, přes riziko vyhoštění či života v ilegalitě“ (Matras 2000: 5–8; 1998: 2 podle Synkové 2003: 25). Pro migraci Romů ze Slovenska odlišuje Uherek ve své přehledové studii několik období, resp. typů migračních pohybů: 1) poválečná migrace do českých zemí; a od devadesátých let 2) azylová a pracovní migrace do České republiky a 3) azylová a pracovní migrace do zemí západní Evropy (Uherek 2007). Stěžejním pohybem Romů ze Slovenska je jejich poválečná migrace do českých zemí, které byla věnována řada studií (výběrově např. Guy 1977, Haišman 1988, Pavelčíková 2004, 2009, Sadílková 2016). Uherek shrnuje poválečný pohyb Romů ze Slovenska jako neukončenou obousměrnou migraci, ve které je hojně využíváno osobních sítí, vedle něj upozorňuje na význam

23 Jedna starší neromská obyvatelka Jolan mi vyprávěla, jak k jejímu, dnes již zesnulému, muži chodil pravidelně vypomáhat jeden z Romů. Vztahy se přenesly na další generaci a dnes již chodí syn tohoto Roma vypomáhat jejímu synovi. (Nahrávka č. 2016–02–28–03, rozhovor s L. V., 28. 2. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.)

osobních a příbuzenských vazeb mezi Slovenskem a Českou republikou pro krátkodobou pracovní migraci do českých zemí např. Synková (2003) a pro další migraci do zemí západní Evropy, respektive do Kanady např. Dobruská ([v tisku]). Opětovný nárůst migrace Romů do České republiky datuje Uherek k roku 2004 a zdůvodňuje jej zhoršenými sociálními podmínkami na Slovensku. Pro toto období je zaznamenán i poměrně omezený fenomén azylové migrace do České republiky s cílem alespoň dočasně zvýšení vlastního sociálního statusu ve vztahu k sociální hierarchizaci zdrojové lokality migrace. Česká republika se však po roce 1989 stala i zdrojovou lokalitou azylových migrací do zemí západní Evropy a Kanady (např. Castle-Kanerová 2003, Janků 2007, Grill 2013). Na Západ probíhala migrace Romů i ze Slovenska, a to už od počátku devadesátých let. Podobně jako v případě migrací z České republiky, i na Slovensku se k původně azylové migraci postupně přidala migrace pracovní, se silným nárůstem po vstupu Slovenska do Evropské unie, a to především migrace do Velké Británie (Uherek 2007; podrobněji např. Grill 2012, Synková 2003, Dobruská [v tisku]). Jak upozorňuje Uherek, azylovou a pracovní migraci od sebe nelze jednoduše oddělit. Touha po ekonomickém zisku, sociálním vzestupu a úniku před marginalizací, diskriminací a rasismem jsou u migrací Romů z území býv. Československa (i dalších zemí socialistického bloku; např. Kováts 2002) provázanými motivacemi, stejně jako jsou provázané uvedené fenomény.

Vedle historického přehledu migrací z Jolan se budu věnovat současnému fenoménu krátkodobé pracovní migrace do českých zemí. Držet se budu Uherkova rozlišení migrace krátkodobé, střednědobé a dlouhodobé (respektive dlouhodobého pobytu v cílové lokalitě migrace). V případě krátkodobé migrace se zpravidla jedná o migraci pracovní, Uherek takto označuje migraci v délce jednoho týdne až jednoho měsíce. Já tak budu označovat i kontinuální opakované výjezdy do stejné lokality (respektive ke stejnému zaměstnavateli, tzv. *turnusi*). Z metodologického hlediska lze předkládanou studii zařadit mezi studie, které jsou založeny na etnografickém výzkumu a sledují především situaci ve zdrojové lokalitě. Z kapacitních důvodů se tak nebudu podrobněji věnovat aspektům, které souvisí s migrací samotnou, jako je shánění práce, úloha pracovních agentur a dalších zprostředkovatelů, vytváření pracovních part, konkrétní jednání ve vztahu k financím atp. Při analýze budu vnímat migraci jako nástroj sociální mobility a proměny sociálních identit ve vztahu k sociální hierarchizaci zdrojové lokality. V tomto kontextu je nosný Grillův text (2012), ve kterém autor používá pro popis a analýzu pracovní migrace Romů z jím zkoumané východoslovenské vesnice do Velké Británie emické koncepty, kdy migraci označuje jako pohyb „nahoru“ / *te džan opre* oproti pasivnímu stavu „dole“ / *tele*. Pohyb „nahoru“ představuje ekonomický a sociální vzestup v protikladu k ustrnutí „dole“, v nudě, marginalizaci a minimu ekonomických možností. Grill však upozorňuje, že tuto distinkci nelze automaticky asociovat s protikladem života na Slovensku a ve Velké Británii a na příběhu jednoho

z Romů ukazuje, že je možné „ustrnout“ a cítit ponížení i při kýženém pobytu v cílové lokalitě. Grill tak připomíná to, co je reflektováno i jinými autory, totiž že význam migrace se neodehrává jen v linii vztahů marginalizovaných Romů a jejich neromských sousedů, ale rovněž promlouvá do sociálních vztahů v rámci romské komunity. Přestože se mnou zkoumaná lokalita nevyznačuje zvýšenou migrační aktivitou svých obyvatel, lze i zde sledovat podobnou dynamiku sociálních identit. V předkládaném textu současně ukážu, že ačkoli migrace ze zkoumané lokality není výhradně romskou záležitostí (srov. Uherek 2007), má smysl o specifikách romské migrace uvažovat.

4.1 Historický přehled

4.1.1 Období před 2. světovou válkou

Za nejstarší migrační pohyb z Jolan, ke kterému vedou pramenné stopy, lze považovat předválečnou migraci části místních Neromů do Ameriky. Tato migrace byla součástí širšího pohybu obyvatelstva, do Ameriky odcházeli na přelomu století lidé z celé východní Evropy (Dobrotská 2001). Někteří z neromských vesničanů odešli a usadili se v Americe trvale, jiní investovali vydělané peníze ve zdrojové lokalitě na Slovensku.²⁴ Podle dokumentů v archivu mělo z Jolan v letech 1900–1938 odejít celkem 14 osob (výhradně Neromů) do USA, Kanady a Argentiny, vrátilo se jich jen několik.²⁵ Hübschmannová uvádí, že „s emigrační vlnou do Ameriky se spolu se Slováky z východního Slovenska podařilo odejít i některým Romům [a] [m]nozí z nich po návratu domů investovali vydělané peníze do handlířské živnosti“ (1993: 29). Jolanských Romů se však dle dostupných pramenů tato migrace netýkala. Amerika nicméně nebyla jedinou cílovou destinací předválečných migrací z obce. Podle jedné z neromských vesničanek se měli někteří z jolanských Neromů vydat mezi válkami do Čech a na Moravu vyučit a po druhé světové válce tam již také zůstali žít.²⁶

4.1.2 Poválečná migrace

Další pohyby obyvatelstva se odvíjely od událostí druhé světové války. Obec se stala obětí nejtvrdějších bojů v rámci Karpatsko-dukelské operace, během kterých se místní obyvatelé skrývali ve sklepích²⁷ nebo v okolních vesnicích,²⁸ podle toho, jak postupovala fronta. Mnoho místních obyvatel válku nepřežilo, obec pak byla

24 Nahrávka č. 2016–08–03–07, rozhovor s M. D., 3. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

25 Štátný okresný archiv vo Svidníku, zápisnice MNV, č. 15, 19. 2. 1986.

26 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

27 Kronika obce, s. 23.

28 Nahrávka č. 2012–05–24–01, rozhovor s B. K. a J. K., 24. 5. 2012, Jolany, vedl Pavel Kubaník.

v říjnu roku 1944 téměř kompletně vypálena.²⁹ Řada mužů, převážně neromských, vstoupila dobrovolně do 1. československého armádního sboru generála Ludvíka Svobody, někteří z nich se tak se Svodobovou armádou dostali do českých zemí, kde už po válce zůstali. Specifickým pohybem místního obyvatelstva se však stalo i umisťování válečných siroteků z Jolan do rodin ve městech v českých zemích.³⁰

Do širších poválečných migračních pohybů do českých zemí se zapojili i někteří Romové z obce. Mezi romskými rodinami zapojenými do těsně poválečné migrace měla dle výpovědí vyčnívat rodina S. Otec této rodiny podle vyprávění neromské vesničanky vozil z českých zemí domů na Slovensko nejen materiál, ale byl i jakýmsi zpravodajem.

„Ale proste od ostatných bielych ľudí bol kdesi strašne vysoko. [...] On išiel, nakúpil šijace stroje do každej rodiny, aby si pomáhali, aby si šili nejaké odevy ja neviem čo. My dodnes máme aj šijací stroj. [...] Potom kadejaké veci do kostola, sväté obrazy, obrovské, také čo majú hodnotu. Plátno, kruhy plátna, [...] [t]o si pamätám, dedko rozprával, že z Liberca nosil, tu, že by ľudia si pošli obyčajný nejaký odev, lebo predtým, možno aj pol roka, možno aj rok, chodili iba vo vojenských uniformách, jeden bol v nemeckej uniforme, druhý bol v ruskej uniforme, druhý mal ukrajinskú uniformu, bo nemali nič, nemali sa do čoho obliecť. Išiel do tých Čechoch a po mesiaci, po dvoch sa vracal zas s tými vecami. [...] [V]lastne tu sme nemali ani elektriku, nebolo nič. A on v rádiu vypočul, že moj otec sa vracia z Talianska, je medzi, ja neviem, tými sto, či sto dvadsať ľuďmi a on počul, že ako P. J. žije a že sa vracia [...] Takže on prišol so správou do Jolan, tu správu sa dopyčul v Čechách, [...] on prišiel povedať mojmu dedkovi aj babke, že P. žije. [...] On vedel, čo sa bude diať, hej. Takže on prichádzal s tým, bude lepšie, o mesiac dostaneme prídely nejakého zrna, tu pre našich ľudí. O dva mesiace do každej rodiny pôjdu vojenské deky... [...] Takže on bol taká spojka medzi Prahou a našou dedinou. [...] Mal aj jednu dcéru, [...] [o]na sa priatelila ako s nami, s bielymi. Alebo ona prišla, ona bola krásne vyobliekaná, ani my sme tak neboli vyobliekaní.“³¹

Vyprávění dokládá, že poválečná migrace Romů do českých zemí hrála důležitou úlohu ve zvyšování a posilování sociálního statusu a současně byla takto reflektována neromskými obyvateli obce.³² Zároveň ovšem ukazuje na to, že taková sociální mobilita fungovala při zachování vazeb na zdrojovou lokalitu na Slovensku a byla realizována právě při návratech do ní (srov. Guy 1977: 485–486; Grill 2012, 2015).

29 Kronika obce, s. 22–25.

30 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

31 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

32 Podobná sociální mobilita v rámci poválečné migrace byla zaznamenána při migraci Romů z Lubiši do Prahy (Sadílková 2015; Hudousková, Ort, Sadílková 2015).

Další zkušenosti s pobytem v českých zemích pak měla většina mužů, Romů i Neromů, v rámci povinné vojenské služby. Ti se však po vojně ve většině případů vraceli zpět do Jolan. Ačkoli je poválečná migrace Romů do českých zemí popsána jako výrazně rozšířený fenomén (např. Pavelčíková 2004), původních jolanských Romů se týkal spíše okrajově. Podle výpovědi místních Romů odešli někteří na dva roky do Děčína (patrně v sedmdesátých letech), aby se posléze vrátili.³³ Jolanští Romové s nimi však žádné kontakty neudrží.³⁴ Zástupci dnešní nejstarší generace jolanských Romů (narození okolo roku 1960) kromě vojenské služby nemají s pobytem v českých zemích před rokem 1989 mnoho zkušeností (srov. Uherek 2007: 755). Rozsáhlejší krátkodobá pracovní migrace do českých zemí, tak jak je popsána pro jiné lokality v té době (srov. např. Synková 2003), v Jolanech neprobíhala, většina Romů byla zaměstnána na pile v sousední vesnici, v lesní správě nebo v oděvní továrně ve Svidníku.

4.1.3 Pracovní migrace od devadesátých let

Zkušenost s pobytem v českých zemích je sdílená romskými i neromskými obyvateli Jolan, a to především muži, kteří absolvovali povinnou vojenskou službu. Do jisté míry sdílenou zkušeností je ovšem i pracovní migrace počínající v devadesátých letech. Krátkodobá pracovní migrace do České republiky je záležitostí zejména Romů, častější strategií Neromů je pohyb do větších měst v rámci Slovenska, do regionů s většími pracovními příležitostmi. Nikoli však výhradně. Manžel paní J. Š. po ztrátě zaměstnání na Slovensku strávil několik let v českých zemích, jejich dcera se vdala a usadila v Čechách na Kladně, syn odjel s rodinou za prací do Anglie.³⁵ V českých zemích se nastalo usadilo i několik dalších místních neromských rodin, v průběhu mého výzkumu se jedna mladá Neromka vdala do Pardubic, jiný muž měl stálou práci v Ostravě, z Jolan dojížděl na tři týdny v měsíci. Další mají zkušenost s nárazovou prací ve Slovinsku či Německu.³⁶ Dvě Neromky odjely do České republiky pracovat na rok, který jim zbýval k nastoupení do důchodu.³⁷ Mezi Neromy v obci je i jeden trvale nezaměstnaný, který má rovněž zkušenosti s krátkodobou pracovní migrací do českých zemí a v tomto ohledu čelí stejným rizikům jako migrující Romové (nejistota pracovních podmínek a především nejistota výplaty – srov. Grill 2008: 3). Ač svůj sociální život realizuje především mezi Romy, není zapojen do romských pracovních skupin,

33 Jiná byla situace Romů, kteří se po válce dostali do Jolan jako vojáci, oženili se zde a později odešli se svými manželkami zpět do českých zemí, kde se trvale usadili.

34 Nahrávka č. 2014–12–22–01, rozhovor s J. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort.

35 Nahrávka č. 2016–08–06–02, rozhovor s J. Š., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

36 Nahrávka č. 2016–08–06–03, rozhovor s D. C., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

37 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor s P. G. a D. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

kteřé do českých zemí vyjíždějí. Pro úplnost nutno uvést, že součástí takových pracovních skupin byli v některých případech vedle jolanských Romů i Neromové z jiných vesnic svidnického okresu.

5 Aspekty současné migrace Romů

Pila, která zaměstnávala většinu jolanských Romů, přestala fungovat přibližně v polovině devadesátých let, a Romové se tak ve většině stali nezaměstnanými. Ještě jednou pak poskytla pracovní místa i některým svým bývalým zaměstnancům v roce 2000 a příležitostně byla možnost zaměstnání také v oděvní továrně ve Svidníku. Od konce devadesátých let však Romové začali stále více počítat s migrací do českých zemí jako se strategií (nejen) ekonomického zisku. Takovou pracovní migraci lze typologizovat následovně:

Dlouhodobý pobyt v českých zemích

Dvě rodiny z Jolan se v českých zemích, kam odešly za prací, usadily trvale. Jedná se vždy o muže, kteří si v rámci pracovních výjezdů našli partnerku, se kterou se v České republice usadili a založili rodinu. Tyto rodiny ve větší či menší míře udržují s jolanskými Romy kontakt.

Střednědobá pracovní migrace celých rodin

V jednom případě odešla do Čech postupně celá třígenerační rodina. Manželé M. L. a O. L. (oba narozeni 1967) odešli do Čech nejdříve sami, aby ověřili jistotu pracovních podmínek a zajistili bydlení. Brzy se k nim přidali i jejich tři synové, nejmladší v tu dobu ještě navštěvoval základní školu, starší dva už založili rodinu. Dvě snachy zůstaly nějakou dobu doma v Jolanech samy s malými dětmi a žily i z peněz, které jim posílala rodina z České republiky. Nakonec odešly i ony a všichni společně v České republice žili přibližně dva roky, dokud neztratili spolehlivá pracovní místa a neodešli zpět na Slovensko. Vzhledem k jejich stabilnímu zapojení do místní vesnické neformální ekonomiky uvažují o návratu do České republiky pouze v případě jisté nabídky od prověřených kontaktů.

Krátkodobá pracovní migrace „pro turnusi“

Nejčastější formou krátkodobé migrace do České republiky jsou výjezdy za prací *pro turnusi* / „na turnusy“, které se skládají vždy z tří týdnů práce v České republice a jednoho týdne doma na Slovensku. Ačkoli v minulosti v tomto pracovním rytmu vydrželi někteří i osm let,³⁸ dnes jsou takové výjezdy obvykle záležitostí několika měsíců a převážně mužů. Muži takto mohou vyjíždět již v mladém věku, ještě před tím, než zakládají rodiny. Pokud vyjíždějí muži, kteří již založili rodinu, nejčastěji zůstává žena doma s dětmi. V domácnosti zmíněných manželů O. L. a M. L. takto v minulosti odjeli za prací z třígenerační domácnosti všichni muži, a doma tak zůstaly tři ženy (dvě snachy a jejich tchyně) s malými dětmi. Takové

38 Nahrávka č. 2015–04–17–01, rozhovor s F. M. a S. M., 17. 4. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

výjezdy ovšem nejsou mužskou záležitostí výhradně. Výjezdů do České republiky se v některých případech účastnili oba – muž i žena – z mladého páru, buď ještě bezdětní, nebo, pokud měli děti, nechali je dočasně u prarodičů. Výjezdů se účastnily i starší páry, jejichž děti už byly dospělé, případně i samotná žena, která vyjela za prací se svým synem a jeho ženou, zatímco její muž zůstal doma v Jolanech.

Pokud sledujeme fenomén migrace jolanských Romů, je důležité v této kvalitativní studii učinit i jistou kvantifikaci, aby bylo zřejmé, o jak rozsáhlý fenomén se v rámci Jolan jedná, jaké místo má tento pohyb v rámci ekonomických strategií, ale i strategie sociální mobility. Ze současné nejstarší generace jolanských Romů mají zkušenosti s pobytem v českých zemích všichni muži díky povinné vojenské službě, ale i několik žen, díky krátkodobým, většinou jednorázovým pracovním výjezdům. Krátkodobých pracovních výjezdů se pak účastnili zástupci všech z dvanácti jolanských romských domácností na počátku tisíciletí při zhoršené sociální situaci doma na Slovensku. Třem rodinám se podařilo takový pobyt proměnit v trvalejší pobyty v České republice, jeden z Romů se v tomto období v České republice oženil a zůstal tam žít nastálo. V současné době vykazují vyšší aktivitu směrem k pracovním výjezdům do České republiky jen tři z místních dvanácti romských domácností.

5.1 Romské migrace v kontextu lokálních vztahů

Ukázal jsem, že pracovní migrace je ekonomická strategie sdílená romskými i neromskými obyvateli obce. Jejich migrace mívají i společné vysvětlení – obě skupiny obyvatel reflektují, že v okrese jsou mizivé pracovní možnosti. Ve výpovědích jolanských Romů lze však vysledovat i specificky romskou zkušenost, kterou v souvislosti s migrací do českých zemí formulují. Jak jsem popsal výše, přestože jsou interetnické vztahy v rámci vesnice samotnými aktéry reflektovány jako nekonfliktní, a dokonce ani socio-ekonomické rozdíly mezi Romy a Neromy nejsou pro vnějšího pozorovatele vždy jasně patrné, je zřejmé, že fungování lokálních vztahů prostupuje nerovné rozvržení mocenských pozic. Romové však nevyjednávají sociální vztahy izolovaně v rámci sledované lokality. Z „přijímaných Romů“ se za hranicemi obce mohou stát stigmatizovanými „Cigány“, zároveň jsou ale ti stejní Romové díky migrační zkušenosti do západní Evropy schopni výrazně přehodnotit „vnímání statusu vyplývajícího z označení „naši Romové“. Z perspektivy francouzské zkušenosti je místní rovnostářský přístup iluzorní“ (Kobes 2012: 25). Grill pak v tomto kontextu používá Bourdieuho analytický koncept, když u Romů, kteří jsou skrze migrační zkušenost schopni nahlédnout nerovné lokální vztahy, mluví o *kosmopolitním kapitálu* (Grill 2015: 166). V kontextu migrační zkušenosti jsou vůči lokálním vztahům (v jiných kontextech oceňovaným a vyzdvihovaným) skeptičtí i jolanští Romové:

„Vždyť Češi, Češi ty jsou nejlepší. Lepší než Slováci. [...] No co, vem si, ať už jdeš k doktorovi, nebo kam. Jak s tebou budou mluvit hezky. A jdi tady, jenom na tebe budou křičet a vůbec s tebou nebudou mluvit hezky. To by už museli mít náladu, aby s tebou mluvili hezky. [...] V Čechách, když někam jdeš, tak Čech tě nepotíží. Ale tady? Když například jdeš, když jsme šli na pohotovost s malou. No Bože, proč jsme nepřišli ráno..., jako k doktorovi a takový věci. Tak oprskle s tebou mluvím, že to není normální. Ale nevíš, co jí máš odpovědět, jak je na tebe drzá. Oni se vytahujou. Ale v Čechách ne, řekne ti to slušně a hotovo.“³⁹

Výpověď O. L. zapadá do toho, co je v romistické literatuře v souvislosti s migrací Romů popisováno jako stereotyp o „Čechách“ (Hübschmannová 1993: 30–31; Davidová 1995: 142; Synková 2006). Synková tak například uvádí: „O Čechách i o Česích panuje stereotypní představa, Češi jsou považováni za ‚méně rasistické‘. Údajně Romům vykáží, na rozdíl od Slováků, kteří Romům tykají. Další oblíbený stereotyp je, že Češi používají u Neromů stejně jako u Romů před jménem oslovení pane a paní a nikoliv jen prosté příjmení či jméno. Romové z Doliny⁴⁰ tak mohou hrdě říkat, že mají příbuzné v Čechách, kterým je umožněno žít v takových podmínkách“ (2006: 5).⁴¹ Navíc, jak jsem uvedl výše, hranice mezi Romy a Neromy je hluboce internalizována a bývá vnímána na tělesné úrovni. Mezi jolanskými Romy se aspekt tělesnosti objevuje i v referování o vztazích Čechů k Romům v protikladu k přístupu Slováků:

„Přijel gádžo z východu a já jsem měl limonádu, on neměl. Tak po mně nepil. Ale když viděl, že ty Češi už ke mně šli, že prostě byli zvyklí, pili po mně malinovku, nebo co, už si vzal i on, i on pil.“⁴²

Sadílková uvádí, že „[o]dkazy na sdílení nejen zábavy, ale i jídla a pití jsou častými motivy objevujícími se v pozitivních líčeních komunikace a vztahů s neromskou společností v českých zemích“ v narrativech romských

39 Nahrávka č. 2016–09–27–01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Sem o Čechi, o Čechi jekfeder bine. Mek feder sar o Slovaka. [...] Ta sar, le tuke, či ke doktoris te džas, či kaj. Avka tuba šukar vakerna. Kadej džas, či gravčinen pre tute a vobec tuba šukar na vakerla. Oda len mušinel te jel nalada, kaj tuba šukar te vakeren. [...] Pro Čechi te džas darekaj, ta kodoj tuke Čechos ladž na kerla. Ale kadaj? Sar džas napríklad, sar gejlam pre pohotovost la ciknaba, na pre pohotovost, ha, pre pohotovost. No, Bože, soske na avas tosara, že ko dochtoris a kajse veci. Kavka tuba drzones vakarel, že oda nenormalno. Ale na džanes, so lake te otphenel, kaj tuba drzones vakarel. Jon pen cirden avri. No ale pro Čechi na, slušnones tuke phenel a hotovo.“*

40 Synkovou zkoumaná vesnice.

41 Originál: „*There exists a stereotypical image of the Czech state and people; Czechs are said to be ‚less racist‘. They allegedly address Roma with the formal grammatical form of ‚you‘ – ‚Vy‘, unlike Slovaks who use the informal version – ‚ty‘. Another popular stereotype is that Czechs use Mister and Missis before a surname to non-Roma and Roma alike and not just a plain surname or a name. Roma from Dolina can thus be proud to say that they have relatives privileged to live in such conditions.“* (Překlad vlastní, zdůraznění původní.)

42 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Avlas kodo gadžo pal o vichodos a malinovka man sas, les na sas. Ta na pijelas pal mande. Ale sar dikbelas, že imar o Čechi ke mande, že prostě zvinknuta, že avenas ke mande, pijenas pal mande e malinovka, abo so, imar lelas the jov, the jov pijelas.“*

pamětníků (2016: 235–236).⁴³ Konkrétně příklad s limonádou, který popisuje F. K. v předchozí výpovědi, jsem slyšel od jolanských Romů pravidelně. Funguje tak jako ustálená metafora, která bývá uváděna právě jako vrcholný důkaz rovných vztahů s Neromy.

Takové výpovědi lze samozřejmě vnímat na úrovni deklarace, která má za cíl kapitalizovat migrační zkušenost ve zdrojové lokalitě. Bylo by však příliš jednoduché vnímat jejich obsah na čistě deklarativní úrovni a ignorovat tak formulované zkušenosti s životem v České republice. Přístupme na to, že výpovědi jsou reflexí reálně prožité zkušenosti (byť třeba metaforicky vyjádřené). Romové se totiž při pracovních výjezdech dostávají v mnoha ohledech do nové pozice, což připomíná i Grill, podle kterého „[to nejsou] pouze peníze, které migrant přináší domů. Je to i pocit seberealizace a sebeúcty coby úspěšné hlavy rodiny a chleboďárce zajišťujícího hlavní příjem peněz“ (Grill 2008: 7).⁴⁴ S pocitem seberealizace a sebeúcty souvisí nový typ vztahu k Neromům, který Romové zažívají. V rámci neformálních ekonomických vztahů na vesnici bývají mocenské pozice jasně rozděleny – Romové jsou odkázáni na ochotu neromských vesničanů jakožto zadavatelů práce.⁴⁵ Při práci v České republice se setkávají s Neromy v pracovním kolektivu, a tedy v rámci ekonomických vztahů, v postavení na stejné úrovni. Navíc se dostávají z pozice nezaměstnaného, kterou zažívají na Slovensku, do pozice, ve které jsou plnohodnotnou součástí oficiálních ekonomických vztahů. S pracovníky, se kterými jsou v rámci takových vztahů na stejné úrovni, pak po dobu krátkodobých pracovních výjezdů probíhá téměř veškerý sociální kontakt (na ubytovně, v práci, případně v hospodě). V pracovních kolektivech se objevují ovšem i Neromové z východního Slovenska – F. K. popisuje situaci, kdy do zavedeného pracovního kolektivu, kde byl na směně sám mezi Čechy, přijeli Slováci:

„Přijeli tam gádžové z východu, ze Slovenska. Přišli tam do práce a dali se do řeči s Čechama. Ten gádžo z východu s těmi Čechy začal mluvit o mně, že jsem jako Rom, měl ze mě legraci, a tak. A ten Čech mu hned řekl...

43 Podobně vypovídá například paní Monika Grundzová, když mluví o vztazích v zaměstnání svého muže po příchodu do Prahy: „Dobré [vztahy], gádžové je brali jako rovné. Manžel říkal: ‚Třeba jsme pili limonádu, nebo tak, a bral si ode mě z ruky flašku a neštítel se a pil po mně,‘“ (Nahrávka č. 2014–07–29–01, rozhovor s Monikou Grundzovou, 29. 7. 2014, Praha, vedl Jan Ort). Originál: *„Lačhe, o gadže len lenas rovno. O rom phenlas: ‚Třeba pijas limonada, nebo kavka, a lelas mandar andal o vast e flaška a na štítinlas pes a pijelas pal ma,‘“* (viz též Hudousková, Ort, Sadílková 2015).

44 Grill píše o mužích, jak jsem ale uvedl výše, u jolanských Romů se krátkodobé pracovní migrace nezřídka účastní i ženy. Domnívám se však, že o pocitu „seberealizace“ a „sebeúcty“ je v kontextu migrace do Čech možné hovořit i v případě těchto romských žen.

45 Takovou situaci popisuje romský vesničan P. F.: „Tady [v Jolanech] je práce, jenomže gádžové nechťejí platit. Když tě vezmou na fušku, tak tě platí tak mizerně, že se ti to ani nevyplatí. Ale i tak jdeš,“ (Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort). Originál: *„Kadaj hin bufi, čaže o gadže na kamen te pořinel. Tě tu lena pre fuška, kavka pořinen mizernones, že pes tuke ani na oplacinel. Ale predsa džas.“*

*A jak už viděli, jak s nima jednám, že jsme jako jedna parta, tak se nám přizpůsobil i on.*⁴⁶

Rovnocenné vztahy se Slováky nabyté v rámci pracovních výjezdů do České republiky však zůstávají omezené na daný sociální prostor. Jak připomíná F. K., na Slovensku se vztahy opět odehrávají v asymetricky vymezených rolích. Za po-
všimnutí stojí, že jako důkaz rovného vztahu je opět uvedeno pití limonády.

*„Pracovala se mnou v Čechách jedna gádžovská holka odtud, ze Svidníka, a ještě jedna holka z Bardejova. Takový srandy jsem s nima dělal, Honzo! Že nám ten čas na noční tak ubíhal. Honzo, a je tomu tak rok, potkal jsem ji ve Svidníku, ona mne poznala, ale nehlásila se ke mně. V Čechách jsme byli normálně kamarádi. Jeden od druhýho jsme pili limonádu. A ve Svidníku mě viděla, nic, absolutně. Protože kdyby to tak dělala tady, tak by si o ní řekli, že je divná. Protože to je tady u gádžů zakořeněný, že prostě Cigán je Cigán, ne? A tam když jede do Čech, tak tam ji nikdo nevidí, rozumíš? Může si dělat, co chce. Ale vidíš jako prostě, když si to tak vezmeš, neštítí se Romů. Ani proti Romům nic nemá, když se tak v Čechách chovala.*⁴⁷

5.2 Kapitalizace migrační zkušenosti

To, že migrační zkušenost nelze omezit pouze na pobyt v České republice a že je možné (a naopak žádoucí) ji kapitalizovat v sociálním prostoru zdrojové lokality, lze sledovat v Jolanech už na výše uvedené výpovědi o romské rodině S., která vozila po válce z českých zemí různé zboží, a byla tak „od ostatných bielych ľudí kdesi strašne vysoko“. Po dobu mého výzkumu se o výjezdech do České republiky často diskutovalo,⁴⁸ starší generace Romů vyprávěla příběhy z vojny, Romové (ale i Neromové) se předháněli v tom, kdo zná život v českých zemích lépe. Nezřídka se svou zkušenost snažili demonstrovat přepínáním z romštiny (resp. slovenštiny či rusínštiny) do češtiny. Výjezdy do České republiky jsou však většinou pro Neromy

46 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Avnas kodoj gadže pal o vichodos, pal e Slovensko. Andre buti avnas okoj a vakernas le Čechenca. Koda gadžo pal o vichodos kole Čechoha chudelas te vakereľ pal mande, že jako Rom som, že mandar sranda, kada. A koda Čechos leske takoj phenlas... A sar dikhenas, sar me man spravinaro lenca, že sar sam andre partija, takoj imar the jov pes prisposobinlas ke amende.“

47 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Jekh raklori akarig Svidníkatar kerlas manca pro Čechi the jekh rakli Bartvatar sas. Kajse srandi lenca kerás, Hondzo. Že kavka o časos amenge pre kodi nočno ubeħinlas. Hondzo, das berš palal, dikħblom la Svidníkate, joj man sprindžarda, ani peske mange na ozvinda. A pro Čechi samas normalne kamarata. Jekh pal aver pijabas e malinovka. A Svidníkate man dikħla, nič absolutne. Bo te kerđabas koda kadaj, tak o ludos phendabas, že ħiħi dřvno. More, bo oda ħino kadej zakoreħimen ko gadže kadava, že prostě Cigán je Cigán, na? A kodej te džala pro Čechi, ta kode la na dikħel ħiko, rozumines? Šaj peske kerel, so kamel. Ale dikħes jako prostě, te tuke leħa, na kerel pes Romestar. Aħi la nane proħi Rom nič, te koda pro Čechi napriklad kerlas.“

48 Grill mluví o společném referenčním rámci, který sdílejí lidé s migrační zkušeností (2008: 7).

i pro Romy nejviditelnějším signálem, že dotýčný se práce nebojí, že není líný. Grill v tomto kontextu zmiňuje u mužů aspekt posilování maskulinity, schopnosti dostát toho, co se od genderově vymezené role očekává (Grill 2008).

Vzpomínaný F. S. vozil po válce z českých zemí šicí stroje a další vymoženosti, romský vesničan J. K. si v sedmdesátých letech přivezl jako první z obyvatel Jolan ledničku a jiní zase nové drahé auto. Ačkoli však Romové z osady formulují touhu vydělat si v Čechách peníze a na Slovensku koupit dům ve vesnické zástavbě, pracovní migrace nevedla k podobnému trvalejšímu ekonomickému zajištění či hmotným statusovým symbolům, a její kapitalizace tak má především povahu narativní („[k]ultura migrace se nepřenáší pouze praktikami, ale i ve vyprávěních“; Janků 2007: 22).⁴⁹ Vyprávění o práci v českých zemích tak může být důkazem o pracovitosti, který může sloužit nejen k vymezení se vůči obecnému stereotypu o „líných Cigánech“, ale i k poměrování se s konkrétními Romy v obci i mimo ni. Takové vyprávění však rovněž slouží k prokazování úspěšnosti, respektive obhajování neúspěšnosti jednotlivých výjezdů. Po návratu jednotlivých Romů z pracovních výjezdů se v Jolanech diskutuje, kolik ten který vydělal peněz a z jakých důvodů se vrátil domů (srov. Grill 2012: 10). Stejně jako pohyb z osady „mezi gádže“ může být totiž i migrace namísto pozitivního symbolického kapitálu vnímána jako stvrzení neschopnosti jednotlivých Romů.

6 Útočiště

Výše jsem zmínil, že Romové v Jolanech často reflektují nudu a omezenost ekonomických příležitostí v domovské obci. Ve světle zkušeností pracovních výjezdů současně formulují nerovné postavení v rámci hierarchizace východoslovenské vesnice a takovou migrační zkušenost zároveň mohou v domovské obci kapitalizovat, ať už skrze migrační narativy nebo hmotné statusové symboly. Co však brání migraci jakožto strategii socio-ekonomického vzrůstu, aby byla jolanskými Romy hojněji využívána? V čem tkví rozpor, který uveřejnila jedna z romských dívek na sociální síti Facebook, když napsala: „A že prý jsou Jolany zapadákov, i když je tady nuda, tak na tuhle nudu nic nemá“?⁵⁰

Jolanští Romové si jsou vědomi rizik pracovních výjezdů, u prací, kde nezískají smlouvu, se může stát, že vůbec nedostanou zapláceno (nebo dostanou zapláceno špatně) a ještě si musí půjčovat na cestu zpět na Slovensko (srov. Grill 2008: 3). V rozhodování o tom, zda vyjet či nevyjet, hrají roli i další praktické faktory. Romové zvažují úlohu příjmu v České republice v celkových příjmech domácnosti – F. K. se například obával dalšího výjezdu poté, co kvůli příjmům na smlouvu v České republice údajně pozastavili jeho ženě rodičovský příspěvek.⁵¹ Mezi další

49 Janků zde odkazuje na Nekorjaka (2005).

50 Komentář na sociální síti Facebook, 31. 7. 2015. Originál se zachováním původního zápisu: „A ze vraj zapadákos e Jolaňa hababaha choc nuda akaj ale pre kady nuda nane hababaha“

51 Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., Jolany, vedl Jan Ort.

faktory, které ovlivňují rozhodování o výjezdu do České republiky, patří ale i zdraví blízkých příbuzných. Rodinné důvody ovšem hrají roli i v uvažování o potenciálních dlouhodobějších pobytech v České republice. Jolanský Rom G. K., který má sám v České republice trvale usazené příbuzné, by rád za prací odjel a podle svých slov by se v České republice i rád usadil, ale stará se doma o nemocnou matku, která chce zůstat v Jolanech.⁵² Rodinné důvody vedly k návratu na Slovensko i dříve, romský vesničan J. K. popisuje situaci z roku 1974, kdy povodeň v Jolanech zničila všechny dřevěné domy v romské osadě:

„Po vojne jsem prišiel domů a odjeli jsme do Upic u Trutnova. Měli jsme se dobře, dobrá práce. Ale tak co, rodiče tam přijeli ke mně na návštěvu. A tak mě, člověče, oblbli, že se mám přestěhovat sem domů do Jolan, že budeme budovat. Že si uděláme zděné domy. Že už je doma materiál, že všechno přivezli. A já jsem přemýšlel, říkám, kdybych měl ještě bratra, tak je to jiné. To bych se domů nevracel. U rodičů by si zůstal bratr. A já bych zůstal tam. Jenomže já bratra nemám, jsem sám, ne? A říkám, táta se bude trápit sám okolo domu, ne? Přece dva chlapi...“⁵³

Závazky doma v Jolanech spojené s bydlením byly uváděny jako důvody i jinými Romy. M. L. se tak měl vrátit po vojně domů na Slovensko, protože mu měl připadnout dům po rodičích. V současné době hrají úlohu i výše zmíněné obecní byty, které mají Romové splácet do roku 2036, a musí je tak vždy někdo z domácnosti držet. Uvažování o dlouhodobějších výjezdech do České republiky dobře ilustruje příklad F. K. Ten okolo roku 2007 několik let v České republice trvale žil a následně se kvůli pracovním komplikacím spolu s dalšími vrátil zpět do Jolan, kde založil rodinu a od té doby patří mezi Romy, kteří se nejčastěji pracovních výjezdů účastní. Jedna z neromských vesničanek se nad jeho návratem do Jolan podivovala:

„Ja som myslela, že má ináč zmysľanie, že vin byl v Čechách. Vin tam aj býval. A čoho tu prišol, však vin musel pochopit, že tu nemat nič. Nemá nijakú, nijakú perspektívu, nemá nijaké, nič ho tu nečekať, proste len chudoba, jedným slovom.“⁵⁴

52 Nahrávka č. 2016-08-01-10, rozhovor s G. K., 1. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

53 Nahrávka 2014-12-22-01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014 v Jolanech, vedl Jan Ort. Originál: „Pal e vojna avilom khere a gejlam Upicende, paš o Trutnovos. Sas mište amenge, laichi buti. Ale ta so, rodiča avle kodoj ke mande pre našteva. A man kavka, čoveče, obdiliňarde, že kaj man te prestabínav khere kadej Jolaňate, bo amen buđinaba. Že keraba khere murimen. Že imar o materijalos khere bino, sa přivedzinde. A mange kavka rozduđinavas, phenav, te ulahas mek man pbral, ta inšo. Me na avlomas khere. Ačhilahas peske koda pbral kadaj paš o rodiča. A me ačhilomas odej. Ča man pbral nane, korkoro som, na? A phenav, o dad pes trapinla korkoro paš o kber, na? Predsa duj džene murša...“

54 Nahrávka č. 2015-06-12-01, rozhovor s P. G. a D. G., Jolany, vedl Jan Ort.

Výpověď F. K. však dobře ukazuje, že to není jen „chudoba“ a absence jakékoli „perspektivy“, co může nabídnout život v Jolanech:

„Nechtěl bych tam [v Čechách] být na stálo. Kvůli dítěti. Kdo ví, jak by mu tam bylo, ale víš jak. Tam je málo Romů, ne, do školy tam půjde. Chodil [synovec] J., tak mu nadávali. Zeptej se ho. A to J. už byl větší, ne? A on [syn], kdyby šel do první třídy, rozumíš, tak jak? Kdyby byla práce doma, tak máš vybraný život. Tady, v Jolanech. To se řekne zapadákov, ale dětem nic nehrozí, rozumíš. Neznají nic a půjdou do takových měst? Kamarády si tam najdou, drogy a blbosti. Protože to je. Víš, že to tam je, ne? Ať už skini, nebo co já vím. Dostanou, nebo co. Ale tady je bezpečně. Když bys tady měl dobrou práci, tak se žije dobře. I bys něco ušetřil. Ale ve městě je všechno drahé. Pořád musíš dávat pozor.“⁵⁵

Podobné výpovědi jsem v této souvislosti slyšel i od dalších Romů. Téma bezpečí, které se v souvislosti s městy v České republice projevují ve strachu z anonymního prostředí, korespondují s Guyovým pozorováním, který popsal v kontextu poválečných migrací Romů do českých zemí zdrojovou lokalitu jako „útočiště“ (1977: 486). Představa o životě v takovém bezpečném prostoru u F. K. nabývá konkrétní materiální podoby:

„Co z toho, že půjdu žít do Čech? To je na nic. A já v Čechách nechci žít jak čeští gádžové. Chci žít tak jako slovenští gádžové. Já nechci žít tak jako čeští gádžové, oni jsou hrozně takoví... Já chci tak, jako já nevím, vidíš tady po vesnicích, co jsou gádžové. Co si dělají dřevo, mají svůj dům, zahradu, všechno. To chci.“⁵⁶

Výpověď nejen doplňuje obraz Jolan jako bezpečného sociálního prostoru, především však ukazuje, že (východo)slovenská vesnice zůstává prostorem, v rámci kterého se Romové poměřují a chtějí dosahovat atributů, které se zde s vyšším sociálním statutem pojí. Jolany navíc nejsou pouze sociálním prostorem Neromů a jejich romských sousedů, kteří se s nimi poměřují. V dalších kontextech jsou společným sociálním prostorem skupiny jolanských obyvatel, kteří se poměřují s jinými vesnicemi, ale i třeba vymezují vůči přistěhovalcům, kteří v Jolanech nově koupili dům.

55 Nahrávka č. 2015-01-27-01, rozhovor s F. K., 27. 1. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Na kamlomas bi na stalo kodoj te jel. Pedal o čha. Ko džanel, sar bi leske ulabas, ale džanes sar. Kodoj maloso Roma, na, andre škola džala. Phirlas o Ďodús, ta leske nadavinkernas. Phuť le Ďodustar. A imar bareder sas o Ďodús, na? A jov te gejlabas aro peršo ročnikos, rozumines, ta sar? Te ulabas buť khere, hin tut vibrajimen životos. Kadej [Jolanaťe]... Phenel zapadakos, ale na brozinel nič čhavorenge, rozumines. Na prindžaren nič a džava andre kajse fori? Kamaraten arakhela, drogi a chujovini. Bo hin. Džanes, že hin. Na? Či skini, abo so, me na džanav. Chudena abo so. A kadaj bezpečnost hin tut. Te hin tut lači buť kadaj, ta mištes te dživel. The ušetrinebas bi kadaj. Ale andro foros sa drabo. Furt mušines te del pozoris.“

56 Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., 27. 9. 2016, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „So že džava kodoj pro Čechi te dživel, to je nič. A me pro Čechi na kamav te dživel sar česka gadže. Kavka, sar slovenska gadže te dživel. Me na kamav, sar česka gadže te dživel, jon igen varese kajse bine. Me kamav avka, sar te me džanav, dikbes kadej pal o gava so gadže. So penge keren kašta, hin lenger o kher, zahrada. Sa, kada kamav.“

7 Závěr

Migrace, ať už krátkodobá, střednědobá, dlouhodobá či trvalá, je strategií sdílenou Romy i Neromy v Jolanech, a to prokazatelně od počátku 20. století. Ostatně i první z Romů, který měl údajně přijít do Jolan v polovině 19. století, měl být kovář, který sem přišel na pozvání za prací. Předválečné migrace Romů do Ameriky, ani do jiných zemí západní Evropy se, dle dostupných zdrojů, jolanští Romové neúčastnili. Podobně se výrazněji neúčastnili rozsáhlejší poválečné migrace do českých zemí, a tak, až na výjimky, nevytvářeli vazby na konkrétní města v ČR. Nárůst krátkodobé pracovní migrace lze zaznamenat v souvislosti se zhoršenou ekonomickou situací na Slovensku začátkem nového tisíciletí (srov. Uherek 2007). V literatuře popisovaná azylová migrace se jolanským Romům vyhnula zcela. Specifika migrace Romů nelze v případě Jolan charakterizovat „ochotou migrovat i přes velkou míru nedůvěry ve státní instituce“, jak uvádí Synková s odkazem na Matrase (viz výše). Naopak, u jolanských Romů je možné sledovat silnou identifikaci s rodnou vesnicí (srov. Scheffel 2014: 141) a neochotu odejít za prací za riskantnějších okolností. Podobně vysvětlují i vlastní neúčast na rozsáhlé migraci Romů do dalších zemí západní Evropy. Ta se týká svidnického okresu jen částečně, přesto je v Jolanech několik romských rodin, které mají v Anglii své příbuzné z jiných vesnic.

„Tak já, Honzo, já bych mohl jít do Anglie, protože ona [žena] tam má rodinu. Ale já ne. Já pořád říkám. ‚Proč se tam budu cpát, když by byl nějaký problém, jak já se dostanu domů?‘ To není jako v Čechách. Z Čech přijedu domů i stopem. Ale z Anglie přijedu jak? A vezmi si to tak, v Čechách i spíš potkáš někoho známého, co jsem s nimi například kdysi pracoval, nebo tak. Kdyby na to přišlo, tak mi vždycky někdo pomůže. V Čechách. Ale v Anglii mi pomůže kdo?“⁵⁷

O specifikách romské migrace tak lze uvažovat spíše v typu prožité migrační zkušenosti, která dle výpovědí dovoluje Romům částečně vystoupit z mocenské asymetrie interetnických vztahů ve zdrojové lokalitě. V literatuře popisovaná důležitost příbuzenských vazeb v rámci migrace platí u jolanských Romů jen v omezené míře. Při hledání pracovních možností v České republice hrají důležitou úlohu především osobní vazby s místními neromskými podnikateli, které bývají získávány v rámci vztahů lokální neformální ekonomiky.

V současné době je migrace v Jolanech popisována jako východisko ze situace „nulových perspektiv“, jak ji výše popsala jedna z neromských vesničanek. S užitím

57 Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort: „Ta me, Hondzo, me šaj bi džas are Anglicko, bo la bín kodej famelija. Ale me na. Me furt pbenav: ‚Soske man ispidava kodej te džal, sar te dareso bida, sar me avá khere?‘ Oda na že pro Čechi. Ta pal o Čechi avava khere the stopom. Ale andal Anglicko, sar me avava? A le tuke, pro Čechi the polokes strecineba znamones ľudos, so darekana lenca keravas bufi, abo kavka. Te bi elas pre koda, ta furt mange dareko pomožinel. Pro Čechi. Furt mange dareko pomožinla. Ale are Anglicko, ko mange pomožinla?“

konceptu popsaného Grillem je migrace jednou z cest možné socio-ekonomické mobility (ze stavu ustrnutí *tele* / „dole“ směrem k *upre* / „nahoru“). Romové z Jolan takové strategie, ač v omezené míře, využívají, a to zejména ve formě krátkodobých pracovních výjezdů. Taková migrace může Romům přinášet nejen ekonomický zisk, který lze dále přetavit ve hmotné statusové symboly, ale i zkušenost, kterou lze v narativní podobě v Jolanech zpětně kapitalizovat. Jednou ze zkušeností, kterou Romové reflektují, je zakoušení sebeúcty související se statusem zaměstnance, ale i s novým prožíváním vztahů s neromským okolím. Přestože Romové jsou v kontrastu se zkušenostmi z České republiky schopni nahlížet nerovnost vztahů s Neromy na Slovensku, zůstávají Jolany bezpečným a jistým sociálním prostorem, kde sice naráží na zakořeněnou nerovnost, ale vědí, co od koho mají čekat. Navíc, jak upozorňuje i Guy (1977: 486), oproti anonymnímu prostředí města lze v domovské vesnici migrační zkušenost kapitalizovat lépe. Pro Romy zůstávají Jolany prostorem, v rámci kterého se poměřují, ale který je pro ně současně společným prostorem obyvatel Jolan, kteří se poměřují se svým okolím.

Jinou strategií pohybu *opre* / „nahoru“, strategií sociální a potenciálně i ekonomické mobility je pohyb z osady „mezi gádže“. Taková cesta do velké míry znamená narušení zavedené sídelní struktury a pro Romy v osadě je těžko dosažitelná. Ani taková strategie však není všemi Romy v osadě preferovaná. I bydlení v osadě totiž může znamenat bezpečí a jistotu. Romové, kteří se přestěhovali „mezi gádže“, jsou vystaveni vyšší sociální kontrole vesnice a pokud nezvládnou naplňovat kritéria očekávaného způsobu života, jsou pro neromské vesničany (ale mnohdy i pro samotné Romy) potvrzením toho, že Romové z podstaty nejsou takový život schopni vést. Navíc i Romové, kteří žijí „mezi gádži“, mohou být v „novém“ prostředí ztraceni (srov. Skupnik 2007), stejně jako migrující Romové v anonymních českých městech. Takovou počáteční zkušenost života „mezi gádži“ reflektuje O. L.:

„Nejdřív, když jsme sem [„mezi gádže“] přišli, tak jsme chodili trikrát čtyřikrát [denne] k Romům [do osady]. Protože nám tady bylo smutno, protože tady nebyli, jen tvoji rodiče [obrací se ke svému muži] a my.“⁵⁸

Ukázalo se tak, že pohyb Romů z osady a migrace Romů do českých zemí jako strategie socio-ekonomického vzestupu vykazují mnohé podobnosti. Obě jsou jolanskými Romy využívány jako nástroj vymezení se vůči „líným Cigánům“, a to až už je tato nálepka obecnou kategorií, nebo jsou jí označováni konkrétní Romové v okolí. Obě strategie s sebou nesou určitá očekávání, která jsou do jisté míry hodnocena podle kritérií asociovaných s neromským způsobem života (základně

58 Nahrávka č. 2014-12-19-03, rozhovor s O. L. a M. L., 19. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Perširaz sar avlám adaj, ta amen trival štarval ko Roma džabas. Bo amenge akaj sas smutnones, bo kadaj na sas, ča tiro dad la daba, the amen.*“

charakterizovaným vlastností *te džanel te chulajinel* / „umět hospodařit“). Hodnocení v takto vymezené dichotomii, která je do jisté míry sdílena romskými i neromskými vesničany, vede za každých okolností (v případě úspěšného či neúspěšného naplnění očekávání socio-ekonomické mobility) ke stvrzování její platnosti, tedy včetně existence kategorie stigmatizovaného „Cigána“.

V Jolanech platí, že Romové, kteří žijí ve vesnické zástavbě, mají pevnější místo v rámci neformální ekonomiky vesnice, resp. okresu. Úspěšné etablování se v rámci takových vztahů pak otvírá možnosti dalších ekonomických vztahů s neromskými zadavateli práce, a stvrzuje tak privilegované postavení těchto Romů v rámci neformálního ekonomického systému. Právě deklaraci privilegovaného postavení používali někteří z Romů, kteří žijí ve vesnické zástavbě mimo osadu, jako nástroj vymezení se vůči Romům *pre vatra* (respektive vůči Romům obecně). V různých situacích proto tvrdili, že oni nemusí vyjíždět za prací do českých zemí, protože mají v Jolanech práce dost. Tím jednak demonstrovali dobré vztahy a přijetí ze strany neromských vesničanů, současně ale převraceli kapitál migrační zkušenosti v negativně vnímanou neschopnost zajistit si práci „doma“. Dynamika situačního vymezování se umožňuje takový obrat, přestože právě tyto „privilegované“ rodiny mají s prací v českých zemích nejbohatší zkušenosti a v jiných situacích o ně své postavení v rámci romské komunity i vesnice opírají.

Podobně jako to popsal Grill na příkladu jednoho z Romů (2012: 7–12), Romové se můžou ocitnout v situaci *tele* / „dole“ i v rámci naplňování strategií pohybu *opre* / „nahoru“. Romové v obci tak mohou migrační zkušenost, resp. pohyb v rámci lokální sídelní struktury, kapitalizovat jen za souhry podmínek naplňování neromských standardů schopnosti *te chulajinel* / „umět hospodařit“ a stvrzování identifikace s lokální romskou komunitou, v rámci které se má sociální mobilita odehrávat.

Prameny

Archivní materiály

Štátny archív v Prešove – pracovisko Archív Svidník, „Žiadany menný zoznám vysťahovalcov do iných štátov v rokoch 1900–1938 z obce [Jolany]“ zápisky MNV v *Jolanech* 19. 2. 1986, krabice č. 15

Kronika obce *Jolany* (uložena na obecním úřadě obce *Jolany*)

Seznam použitých nahrávek z archivu Semináře romistiky

Nahrávka č. 2012–05–24–01, rozhovor se B. K. a J. K., 24. 5. 2012, Jolany, vedl Pavel Kubaník;

Nahrávka č. 2014–07–29–01, rozhovor s Monikou Grundzovou, 29. 7. 2014, Praha, vedl Jan Ort;

Nahrávka č. 2014–12–22–01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort;

Nahrávka č. 2015-01-27-01, rozhovor s F. K., 27. 1. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-04-17-01, rozhovor s F. M. a S. M., 17. 4. 2015, Jolany, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-05-11-03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-06-12-01, rozhovor se D. G. a M. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-07-03-01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-02-28-03, rozhovor s L. V., 28. 2. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-01-10, rozhovor s G. K., 1. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-03-07, rozhovor s M. D., 3. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-06-02, rozhovor s J. Š., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-06-03, rozhovor s D. C., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-24-03, rozhovor s R. K., F. K. a L. K., 24. 9. 2016, Jolany,
vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-27-01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, 27. 9. 2016, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., Jolany, 27. 9. 2016, vedl
Jan Ort.

Literatura

- Barša, P. 2015. *Cesty k emancipaci*. Praha: Academia.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Burrawoy, M. 1998. The Extended Case Method. *Sociological Theory*, 16 (1), 4–34.
- Castle-Kanerová, M. 2003. Round and Round the Rounabout: Czech Roma and the Vicious Circle of Asylum-seeking. *Nationalities Papers*, 31 (1), 13–25.
- Davidová, E. 1995. *Romano drom: cesty Romů 1945–1990. Změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Dobrotská, M. 2001. Slováci na ceste do nového sveta. *Historická revue*, 12 (7), 20.
- Dobruská, Petra [v tisku]. The mobility of Roma from a Slovak Village and its influence on Local Communities. In: Hornstein Tomic, Caroline, Scholl-Schneider, Sarah, Pichler, Robert (eds.) *Remigration to post-socialist Europe: Hopes and realities of return*. Berlin: LIT Verlag.
- Doubek, D., Levínská M., Bittnerová, D. 2015. *Pomoc a pořádek: kulturní modely v pomáhajících profesích*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy.
- Fanon, F. 1964 [1955]. *Antillais et Africains*. In: Fanon, F. *Pour la révolution africaine. Écrits politiques*. Paris: François Maspero, 27–36.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky: postkoloniální myšlení I*. Praha: Tranzit.
- Grill, J. 2008. „Mange mište pro Čechy“ (Mně je v Čechách dobře): slovenští Romové na českých stavbách. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/mange-miste-pro-cechy-mne-je-v-cechach-dobre-slovensti-romove-na-ceskych-stavbach> [cit. 27. 12. 2016].
- Grill, J. 2012. ‘Going up to England’: Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (8), 1269–1287.
- Grill, J. 2013. „Roma asylum migrations from Czech Republic to Canada and back.“ In: *Roma migration to and from Canada*. Budapest: Central European University CPS, 89–128.
- Grill, J. 2015. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spoluzitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 146–171.
- Grygar, J. 2016. *Děvušky a cigarety: o hranicích, migraci a moci*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Disertační práce. Bristol: University of Bristol.
- Haišman, T. 1988. K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii*

- a folkloristiku, č. 11 (Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR), sv. 10 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), č. 1, 10–88.
- Hübschmannová, M. 1993. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Hübschmannová M. 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Hudousková, R. Ort, J., Sadílková, H. 2015. Romové v Praze. (Texty k historii Romů v Praze po roce 1945). *Praha sdílená a rozdělená*. [Online] Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://praha.mkc.cz/?topics=romska-praha> [cit. 18. 12. 2016].
- Janků, K. 2007. *Lepší život: Migrace v česko-kanadských romských rodinách*. Dizertační práce. Brno: Masarykova Univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2), 9–34.
- Kováts, A. (ed.) 2002. *Roma migration*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences Institute of Minority Research – Centre for Migration and Refugee Studies.
- Kužel, S. 2008. Neformální ekonomika mezi obyvateli východoslovenské vesnice a romskou „osadou“. In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.). *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu*. Bratislava: Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, 71–91.
- Lánský, O. 2014. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia*, 11 (1). Katedra sociologie FSS MU, 41–60.
- Matras, Y. 2000. Romani Migrations in the Post-Communist Era: Their Historical and Political Significance. *Cambridge Review of International Affairs*, 12 (2), 32–50.
- Matras, Y. 1998. The Recent Emigration of Roma from the Czech and Slovak Republics. Report submitted to the Council of Europe Population and Migration Division, August 1998, MG-S-ROM.
- Nekorjak, M. 2005. „Labour migration of Ukrainins into the Czech Republic.“ Nepublikovaný pracovní text pro the European Graduate School for Social Sciences seminar, Telč 19.–22. 5. 2005.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.
- Pavelčíková, N. 2009. Příchod olašských Romů na Ostravsko v 50. letech 20. stol. (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben*, 16 (ňilaj), 37–66.
- Sadílková, H. 2015. Nad svědectvím paní Anny Surmajové. *Romano džaniben*, 22 (1), 125–132.
- Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých*

- zemí. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky.
- Scheffel, D. 2009. *Svinia v čiernobielym*. Prešov: Centrum antropologických výskumov.
- Scheffel, D. 2014. Belonging and domesticated ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia. *Romani studies*, 25 (2), 115–149.
- Skupnik, J. 2007. Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 43 (1), 133–148.
- Synková, H. 2003. *Čeští a slovenští Romové: hranice a migrace*. Rigorózní práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Etnologický ústav.
- Synková, H. 2006. In the Czech Republic they call you ‘Mister’: The migration of Slovak Roma as atactic to overcome exclusion. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://migrationonline.cz/en/in-the-czech-republic-they-call-you> [cit. 27. 12. 2016].
- Uherek, Z. 2007. Romské migrace ze Slovenska v kontextu evropských migračních trendů. *Sociologický časopis*, 43 (4), 747–774.

Sociální a ekonomické změny v životě bulharských „občanů cikánského původu“² (1944–1989)

Abstract

The article discusses the changes in the lives of the Romani population during the period 1944–1989. Education, work (employment) of Roms and housing issues concerning them are thoroughly construed in terms of state policies aiming at changes in their lives. The results and consequences of the policies implemented during the 45 years are critically assessed and analysed. The article is based mostly on archival documents.

Key words:

Roms, Gypsies, People's Republic of Bulgaria, education, work, housing

1 Plamena Stojanova, Ph.D., působí jako odborný asistent na Ústavu etnologie a folkloristiky Etnografického muzea při Bulharské akademii věd. E-mail: flame1228@gmail.com

2 „Cikáni“ nebo „bulharští občané cikánského původu“ jsou označení, která byla dobově používána bulharskou společností během socialistického období, stejně jako ve všech oficiálních dokumentech. V této době se tímto způsobem označovali i samotní Romové. Označení Rom/Romové, které se po oficiálním ustanovení Mezinárodní romské unie v roce 1978 stalo populárním v mnoha jiných zemích, se v Bulharsku až do roku 1989 nepoužívalo. Důvodem byla silná cenzura spojená s obavou úřadů z emancipace Cikánů a z „cikánského nacionalismu“. Vzhledem k tomu, že se tento článek zabývá situací Romů v tomto konkrétním období (tedy mezi lety 1944 – 1989), na většině míst volím termín „Cikán“, namísto v poslední době zavedeného, politicky korektního označení „Rom“.

Období mezi lety 1945 a 1989 bylo v Bulharsku dobou velkých změn dotýkajících se veřejné, politické i kulturní sféry. Na začátku září 1944 (8.–9. 9.) vstoupily do země sovětské vojenské síly. Výsledkem bylo, že se k moci dostala koalice Vlastenecké fronty, vedená Bulharskou stranou práce (BSP), tedy komunisty. Po tomto datu Bulharsko spadalo do sovětské sféry vlivu, což určovalo jeho politický, hospodářský, společenský a kulturní život až do konce roku 1989. Monarchie byla zrušena v roce 1946 a pod vládou Bulharské komunistické strany (BKS) došlo ke znárodnění průmyslu a zemědělství. Takzvané „období socialismu“ změnilo každodenní životy všech občanů země, bez ohledu na jejich etnický původ. Bulhaři, Turci, Romové (Cikáni), Arméni, Židé – ti všichni a mnozí další se museli přizpůsobit nové politické realitě.

Cílem tohoto článku je analyzovat procesy změn v životech Romů, a to zejména vzhledem k jejich vzdělávání, zaměstnanosti a životním podmínkám v době mezi roky 1944 a 1989. Publikací věnovaných konkrétně těmto zkoumaným tématům neexistuje mnoho, jejich různých aspektů se ale dotýkají některé práce především bulharských badatelů, jako jsou Marušiaková a Popov (Marušiaková, Popov 1993; Marušiaková, Popov 2007; Marushiakova, Popov 2015a), Krăstev a Ivanova (Ivanova, Krăstev 2006), Tomova (Tomova 1995), dále pak paměti Gospodina Koleva (Kolev 2003) a práce německého badatele Büchschütz (Büchschütz 2000). Tento článek je založen převážně na archivních dokumentech pocházejících z různých archivních institucí v Bulharsku, jako jsou Archiv Ministerstva vnitra, Ústřední státní archiv a Státní archivy v Sofii, Jambolu, Vidinu, Ruse, Plovdivu, Burgasu a Slivenu. Jako další zdroj informací o každodenním životě této menšiny ve sledovaném období (1944–1989) byly použity články z časopisu *Nov päť* (Nová cesta).³

Ze zkoumaných dokumentů je patrné, že bulharská politika vůči Romům může být během celého sledovaného období charakterizována jako politika „inkluze“, nebo, podobně jako byl definován podobný proces v bývalém Sovětském svazu, jako politika „začlenění do pracovního procesu za účelem dosažení prospěchu pro celou společnost“ a jejich transformace v „uvědomělé sovětské občany“ (Marushiakova, Popov 2015a: 20). Cílem bulharských úřadů byla samozřejmě „transformace [Cikánů]“ v „uvědomělé bulharské občany“, toto srovnání však není náhodné. Jako součást sovětské sféry vlivu po druhé světové válce měly země východní Evropy mnoho společného, včetně politik zaměřených na Cikány.⁴

3 Noviny *Nov päť* (Nová cesta) vycházely v období od roku 1959 do roku 1988. Zabývaly se různými aspekty života bulharské cikánské populace a byly propagandistickým nástrojem v rukou Bulharské komunistické strany, sloužícím k prosazení dobových opatření. Během doby jejich existence v nich pracovalo mnoho vzdělaných Romů, žádný z nich se však nikdy nedostal na pozici šéfredaktora – ta byla vždy obsazována etnickými Bulhary.

4 „Konečné důsledky těchto politik byly podobné ve většině socialistických zemí – do konce šedesátých a sedmdesátých let byla vyřešena většina nejpálčivějších problémů – kočovní Cikáni byli usazeni, byla eliminována negramotnost, zlepšen alarmující zdravotní stav i ty nejkatastrofější podmínky bydlení (zemnice a provizorní obydlí)“ (Marushiakova, Popov 2015a: 21).

Nicméně se zde objevovaly i rozdíly. Jak zdůrazňují Marušiaková s Popovem, ve východoevropských zemích existovaly dva hlavní přístupy k realizaci politiky sociální integrace minorit: „mainstreamový“, kdy stát za účelem sociální integrace Cikánů nepřijímal žádná zvláštní opatření (Sovětský svaz, Jugoslávie, Polsko, Německá demokratická republika, Albánie), a „zvláštní“ (Československo, Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko), který byl zaměřen na Cikány jako komunitu se specifickými problémy, vyžadující specifická opatření k jejich řešení (Marušiaková a Popov 2015a: 21).

Proces „inkluze“ romské populace v Bulharsku začal poté, co se v roce 1945 dostala k moci koalice Vlastenecké fronty. V té době tvořili Romové v Bulharsku druhou nejpočetnější menšinu, hned po turecké. V zemi se šesti miliony obyvatel čítali zhruba 180.000 osob.⁵ Největší část z nich byla usazená, jen přibližně 15.000 jich kočovalo. Zhruba polovinu tvořili křesťané, druhou muslimové. Hovořili různými mateřskými jazyky (bulharsky, romsky, turecky, rumunsky), provozovali různá po generace děděná řemesla a profese, dodržovali různé tradice a patřili k různým skupinám a podskupinám. Ke sňatkům mezi těmito skupinami docházelo spíše výjimečně. Přes všechny rozdíly se většina těchto skupin identifikovala jako součást cikánské menšiny v Bulharsku, i když existovaly i skupiny, které svůj cikánský původ odmítaly a identifikovaly se jako Bulhaři nebo Turci. Správní orgány si všech těchto rozdílů byly vědomy, ale jejich sociální, ekonomické a vzdělávací politiky byly pro celou romskou menšinu stejné.

Během období socialismu měli – jak tvrdila státní propaganda – všichni občané Bulharska stejná práva a povinnosti, Cikány nevyjímajíc. Měli stejný přístup k dávkám státní sociální podpory, jako všichni ostatní občané měli povinnost být zaměstnaní a na jejich děti se vztahovala povinná školní docházka. Rovněž se od nich ale očekávalo, že se přiblíží bulharskému způsobu života tím, že se zlepší jejich životní podmínky a postupně se promění i jejich vzdělání, kvalifikace i tradice.

Vzhledem k rozdílům ve způsobech života Romů a etnických Bulharů to nebyl jednoduchý proces a dosažení výsledků vyžadovalo kontinuální a odhodlané úsilí. Přístupy vlády k politice začleňování Cikánů se sice čas od času měnily (obvykle z důvodu nízké efektivity některých zvolených postupů), ale hlavní cíl zůstával za vlády všech bulharských vůdců (Georgi Dimitrov⁶, Válko Červenkov⁷ a Todor Živkov⁸) po celých 45 let stejný.

5 Na konci sledovaného období žilo v Bulharsku zhruba půl milionu Romů.

6 Georgi Michajlovič Dimitrov byl prvním komunistickým lídrem Bulharska (1946 – 1949). Zastával také funkci generálního tajemníka Komunistické internacionály (1934 – 1943).

7 Válko Velov Červenkov byl bulharský politik, v letech 1950 až 1954 působil jako lídr Bulharské komunistické strany, v letech 1950 až 1956 zastával post předsedy vlády.

8 Todor Christov Živkov byl od 4. března 1954 až do 10. listopadu 1989 prezidentem Bulharské lidové republiky, ve stejném období zastával post generálního tajemníka Ústředního výboru Bulharské komunistické strany, v letech 1962 až 1971 byl 36. předsedou vlády a v letech 1971 až 1989 prvním předsedou Státní rady.

V prvních letech po druhé světové válce vyhlásila koalice Vlastenecké fronty svobodu vyznání a rovná práva na vzdělání, stejně jako emancipaci všech menšin žijících v Bulharsku, což bylo v přímém kontrastu k předchozím bulharským vládám, stoupencům nacistického Německa. Na krátký čas⁹ obnovilo svou činnost mnoho organizací, včetně organizací etnických menšin (arménských a židovských). Během této doby založili Romové v Bulharsku svou první organizaci nazvanou „Ekhipe“ – Jednota (Marushiakova, Popov 2015b).

Organizace vznikla 6. března 1945 s cílem podpořit sebeurčení bulharských Cikánů. Název organizace nebyl vybrán náhodou. Ekhipe byla první organizací, jejímž cílem bylo sjednotit všechny Cikány v Bulharsku bez ohledu na jejich vyznání, jazykový, sociální nebo profesní původ, nebo příslušnost k určité skupině/podskupině. Lídrem organizace byl Šakir Pašov, dlouhodobý člen Bulharské komunistické strany, za kterou byl 27. října 1946 zvolen poslancem Ústavodárného shromáždění na kandidátce Vlastenecké fronty (Marušiakova, Popov 2007: 129). Bylo to poprvé v historii, kdy byl do bulharského parlamentu zvolen bulharský občan cikánského původu. Šakir Pašov rychle získal popularitu mezi Romy v Bulharsku, a to nejen jako lídr organizace Ekhipe, ale i jako šéfredaktor romských novin *Romano esi* (Romský hlas)¹⁰ a zakladatel romského státního divadla s názvem Roma, které bylo otevřeno v roce 1948.¹¹ Všechny tyto počiny byly nicméně čistě amatérské a neměly dlouhého trvání. Na začátku padesátých let myšlenku na sebeurčení cikánské menšiny rychle nahradil nový vládní záměr, podle kterého se měli Cikáni přizpůsobit životnímu stylu a tradicím většinové bulharské populace. Idea emancipace byla zavržena, Šakir Pašov byl obviněn z „činnosti proti lidu“, které se měl dopouštět „před 9. zářím 1944 formou spolupráce s policií“, a z „pozdější korupce“, které se později údajně dopustil jako „lídr cikánské menšiny“ a v roce 1950 byl odsouzen k pobytu v pracovním táboře v Belene. Pašov v táboře setrval až do jeho uzavření 1. ledna 1953 (Marushiakova, Popov 2015). Znamenalo to i konec jeho veřejného působení a politické kariéry.

Co se stalo? Odpověď je komplikovaná. Zaprvé došlo ke změně politického systému a komunisté, kteří mezitím upevnili svou pozici vládnoucí strany, se již nepotřebovali ucházet o přízeň svých etnických voličů. Za druhé vládnoucí síla postupně

9 Toto období je u různých menšin různé, začíná po 9. září 1944. Například židovské organizace byly neaktivnější do konce čtyřicátých let, což souviselo se založením Státu Izrael v roce 1948. Po tomto roce mnoho židovských obyvatel Bulharska odešlo do Izraele (Büchschütz 2000: 20–26). Pro Romy byl tímto obdobím konec čtyřicátých a začátek padesátých let (Marušiakova, Popov 2007: 129). Mezi minoritami v Bulharsku si svá privilegia nejdéle udrželi Turci, a to až do konce padesátých let, kdy byly uzavřeny turecké etnické školy a turecké děti musely absolvovat své vzdělávání ve školách bulharských (Stojanov 1998: 126–130).

10 Ústřední státní archiv (ÚSA), fond 1B, inventář 8, archivní jednotka 596, s. 53.

11 ÚSA, f. 1B, i. 8, a. j. 596, s. 53.

přijala vizi Bulharska jako země, kde získala prioritu idea „bulharského občana“ bez ohledu na etnický původ nebo specifickou kulturu jednotlivců a skupin.¹²

Třetí, ale nikoliv méně zásadní příčinou byla masová emigrace bulharské muslimské populace (zejména etnických Turků, ale i muslimských Romů a Pomaků, tj. etnických Bulharů muslimského vyznání) do sousedního „kapitalistického“ Turecka, která probíhala na konci čtyřicátých a začátkem padesátých let. Ta podnítila větší opatrnost bulharské vlády vůči vlastním občanům. Příznivý postoj etnických Turků a některých členů cikánské menšiny k sousední muslimské zemi, která se navíc nacházela na druhé straně železné opony, bulharskou vládu velmi znepokojoval a ovlivňoval i její menšinovou politiku.

Podpora různých etnických organizací tedy nejen že ustala, ale byla nahrazena odmítnutím a otevřeným zákazem specifických etnických a náboženských symbolů, jakými bylo například nošení šátků nebo tureckých kalhot. Patřila sem i povinná změna arabských jmen bulharských muslimů (1964, 1970–1974), Romů (1961, 1980–1984), a etnických Turků (1984).¹³

Cílem vlády bylo vytvořit monolitický národ s jednou unifikovanou národní identitou, podobnými tradicemi a relativně podobnými sociálními a ekonomickými podmínkami. A to je i důvod, proč během socialismu vláda nejen projevovala značný zájem o cikánskou populaci v zemi, ale také vyvíjela značné úsilí o změnu jejího tradičního životního stylu, povolání a zvyků.

12 Politika uplatňovaná vůči etnickým menšinám v Bulharsku byla v období bezprostředně po druhé světové válce velmi rozporuplná. Na jedné straně, jak tvrdila propaganda, bylo povzbuzováno právo na sebeurčení. Etnické organizace znovuoobnovily své aktivity a byly znovu otevřeny menšinové školy, které byly dokonce financovány vládou. Na druhou stranu ale orgány státní správy přistupovaly téměř ke všem etnickým menšinám s velkou nedůvěrou. Bezpečnostní složky státu byly velmi dobře informovány o všech aktivitách různých etnických organizací (Archiv ministerstva vnitra – AMV, f. 13, i. 1, a. j. 759, s. 66). Například vládní zájem o židovské organizace vzrostl během roku 1948, kdy byl založen Stát Izrael a mnoho bulharských Židů se rozhodlo opustit Bulharsko (Vasileva 1991: 175–177). Koncem čtyřicátých let přitahovala pozornost státních bezpečnostních složek i emigrace bulharských Turků (a některých Romů) do Turecka. Výsledkem bylo, že se státní orgány soustředily na posilování loajality k bulharskému státu, což vedlo k postupným změnám v politice sebeurčení. Na začátku šedesátých let již byly například uzavřeny všechny menšinové školy (Stojanov 1998: 126–130).

13 Počátkem šedesátých let začala takzvaná „dobrovolná“ změna jmen Romů muslimského vyznání, následovaná přejmenováním etnických bulharských Turků. Obě iniciativy mají kořeny v rozhodnutí „A“ č. 101 politbyra Ústředního výboru Bulharské komunistické strany z roku 1962, které se zabývalo otázkou „přejaté turecké identity mezi Cikány, Tatary a bulharskými Muslimesy“ (ÚSA, f. 1B, i. 15, a. j. 765, s. 15). Tímto rozhodnutím vedení Bulharské komunistické strany poprvé otevřeně deklarovalo svůj negativní postoj vůči přijímání turecké identity některými bulharskými menšinami, stejně jako své odhodlání bojovat proti jakýmkoliv jejím projevům. V roce 1970 pak započala nová kampaň za povinnou změnu turecko-arabských jmen bulharských muslimů na jména bulharská, následovaná přejmenováním bulharských Romů v letech 1980 až 1984 a přejmenováním etnických bulharských Turků v roce 1984. Druhá z těchto skupin rovněž získala nové označení „potomci bulharských muslimských konvertitů“. Tento termín byl zaveden během období tzv. „Obrodného procesu“ jako označení pro Turky žijící v Bulharsku (ÚSA, f. 1B, i. 55, a. j. 1339, s. 5). Kampaň za přejmenování muslimů v Bulharsku začala u Romů a Pomaků (jako nejmenších muslimských menšin v zemi) a skončila u přejmenovávání etnických Turků (jako největší muslimské minority v zemi).

Tento přístup byl přijat vzhledem k tomu, že velká část různých cikánských skupin v zemi vedla velmi odlišný způsob života ve srovnání s převládající bulharskou populací. Státní orgány se rozhodly různými způsoby zasahovat do jejich každodenního života s úmyslem přiblížit jej způsobu života Bulharů, jak jen bylo možné. Úřady identifikovaly tři hlavní oblasti zájmu svých politik – vzdělávání, zaměstnanost a rozvoj bydlení. Tyto oblasti představují rovněž tři nejdůležitější aspekty života bulharské cikánské menšiny v průběhu období zkoumaného v tomto článku.

1. Vzdělávání

Podle Ministerstva školství dosahovala v roce 1944 míra negramotnosti v Bulharsku 31,6 %. Negramotnost byla obzvláště vysoká mezi Turky a Romy¹⁴, nižší pak mezi etnickými Bulhary a židovskou menšinou (Marinova, Christidi 2006: 93). Nová vláda Vlastenecké fronty učinila z eliminace negramotnosti jednu ze svých priorit. Podle příkladu SSSR začaly úřady budovat nové školy – v období mezi lety 1944 až 1954 bylo otevřeno 802 nových škol (Marinova, Christidi 2006: 72) – a organizovat kurzy gramotnosti zaměřené na celou populaci země. Menšinové školy (židovské, arménské a turecké) byly podporovány vládou. V roce 1948 byl přijat nový zákon o lidovém vzdělání, který zavedl povinné vzdělávání pro všechny bulharské občany. To znamenalo, že stát musel hradit provozní náklady menšinových škol. Navzdory těmto snahám úřady po deseti letech přiznaly, že problém negramotnosti nebyl zcela vyřešen. Ještě v roce 1956 bylo v Bulharsku 850.150 negramotných. Podle dostupných dat byl problém negramotnosti nejpalčivější právě u Romů. Mezi Turky bylo negramotných 109.184 osob, což představovalo 26,3 % turecké populace v zemi, zatímco 61.482 negramotných Romů představovalo 50 % této populace.¹⁵

Než v roce 1944 došlo k politickým změnám, mnoho romských dětí do školy nechodilo. Ty, jejichž mateřským jazykem byla turečtina, obvykle docházely do tureckých škol a vzdělávaly se po boku tureckých dětí. V roce 1960 bylo vzdělávání v turečtině zakázáno, turecké menšinové školy byly uzavřeny a děti, které do nich chodily, musely dokončit své vzdělání v bulharštině a na běžných státních školách (Marinova, Christidi 2006: 221). To byl jeden ze způsobů, kterými mohly úřady omezovat náboženské vzdělávání, integrovat děti tureckého původu, ale také zamezovat tomu, aby neturecké komunity přejímaly turecký způsob života. To se týkalo zejména

14 Míra negramotnosti dosahovala v roce 1944 mezi Romy 81 % (Büchschütz 2000: 47), a podle některých zdrojů dokonce 95 % – *Romano esi* 1948 (10).

15 Informace, že by v roce 1956 byla negramotná jen polovina romské populace, není pravděpodobně zcela přesná. Nasvědčuje tomu několik faktů. Pouze 12 let předtím, tedy v roce 1944, bylo negramotných nejméně 81 % Romů. Většina vládních zpráv zároveň hovořila o tom, že kurzy na podporu gramotnosti, které se konaly po celé zemi, dosahují sice určitých výsledků, ale také se potýkají s mnoha problémy (Marinova, Christidi 2006: 95-98).

bulharských a romských muslimů a Tatarů muslimského vyznání. Hlavním cílem zůstávalo zajištění dobrého vzdělání, které měly tyto děti využít ve svém budoucím životě a které je mělo adekvátně připravit na novou socialistickou realitu v Bulharsku.

Romské děti, jejichž mateřským jazykem byla romština, nebyly vzdělávány ve vlastních menšinových školách, jako tomu bylo například u židovských nebo arménských dětí. Důvodem byl částečně i nedostatek literatury psané v romštině. V Bulharsku bylo v té době v romském jazyce vydáno několik článků s náboženskou tematikou (Marushiakova, Popov 2015), ale neexistovala žádná literatura, která by tvořila vhodný základ pro vybudování komplexního vzdělávacího systému. Dalším možným důvodem byly úmysly bulharských úřadů integrovat romské žáky do bulharského způsobu života.

První „cikánská“ škola byla otevřena v roce 1947 v sofijské čtvrti Fakulteta, tedy v jedné z největších čtvrtí hlavního města s vysokou koncentrací romské populace (Büchschütz 2000: 48). Nešlo však o menšinovou školu, ale o školu, jež byla součástí běžného bulharského vzdělávacího systému. Nicméně vzhledem k tomu, že byla postavena v oblasti s převážně romskou populací a jejími žáky byly romské děti, byla neoficiálně nazývána „cikánskou školou“. Stejně jako všechny další podobné školy, které byly postupně postaveny v cikánských čtvrtích po celé zemi. Zpočátku nebyl o školu velký zájem a to navzdory investicím ve výši 3.156.000 leva, které stát do dostavby budovy investoval (Büchschütz 2000: 48). V roce 1948 sem docházelo pouze 40 žáků, ovšem již o tři roky později toto číslo vzrostlo na 500 (tamtéž). Zakládání škol v cikánských čtvrtích pokračovalo i během dalších let. Do konce padesátých let byly tyto školy vybudovány i ve městech Nova Zagora, Stara Zagora, Vidin, Berkovica a Kjustendil (Mizov 2006b: 238).

Navzdory poskytovaným vzdělávacím příležitostem čelily úřady při vzdělávání cikánských dětí řadě problémů, zejména v jejich zapojování do školní docházky a jejich následném udržení ve třídách. Mnohé školní archivy odhalují, že se třídní učitelé a ředitelé škol po celé zemi snažili naplňovat tyto cíle různými způsoby. Sestavovaly se jmenné seznamy dětí, které měly nastoupit školní docházku, a na začátku školního roku se navštěvovaly čtvrti, kde jejich rodiny bydlely, s nadějí, že se pomocí osobních rozhovorů podaří přesvědčit rodiče o významu školní docházky. Sociálně znevýhodněným rodinám se poskytovala podpora v podobě potravin a ošacení, ve snaze podpořit rodiče, aby své děti do školy posílali.¹⁶ Někteří učitelé si dokonce ráno chodili vyzvedávat děti, za které byli zodpovědní, a do svých tříd je sami odváděli,¹⁷ což bylo někdy podle jejich hlášení doprovázeno „nepříjemnými scénami a urážkami ze strany rodičů.“¹⁸

16 Tato část článku pojednává zejména o Slivenu, ale může sloužit jako reprezentativní pro situaci v celé zemi, protože Sliven byl ve sledovaném období městem s největší romskou populací v Bulharsku, podobně jako Plovdiv (Státní oblastní archiv ve Slivenu – SAS, f. 616, i. 1, a. j. 46, s. 39).

17 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 45, s. 246.

18 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 67, s. 317.

Velká část těchto žáků nakonec do školy nastoupila, ale jejich docházka byla velmi nepravidelná. Některá data dokonce ukazují, že 40–50 % těchto dětí opusťlo školu před dosažením 4. ročníku (Zpráva o úspěchu a disciplíně na školách ve Slivenu za období 1954–1955).¹⁹ Příčin těchto problémů bylo mnoho a byly velmi komplexní. Mimojiné nebylo vzdělání v této době u některých rodičů mezi jejich hlavními prioritami a mnoho z nich nebylo přesvědčených, že gramotnost je základním předpokladem úspěšného života.²⁰

Většina romských rodin provozovala řemesla, která se tradičně předávala v rodině z generace na generaci a neexistovala u nich tradice spojená se vzděláním. Archivní záznamy svědčí o tom, že školské úřady čelily značným problémům ve snaze tuto tradici mezi cikánským obyvatelstvem zavést. V celé zemi byla na konci čtyřicátých a počátkem padesátých let zahájena rozsáhlá kampaň zaměřená na rozvoj gramotnosti. Měla za cíl poskytnout šanci negramotným občanům Bulharska naučit se číst a psát, ale i vylepšit obecný postoj vůči vzdělávání v Bulharsku.²¹ Výsledky mezi dospělými generacemi nebyly příliš dobré, a to včetně Cikánů. Ale úřady spoléhaly především na lepší výsledky mezi mladšími generacemi a doufaly v celkovou změnu postojů jejich rodičů ke vzdělávání.

Tam, kde tento přístup nestačil a absence romských dětí přetrvávaly, se úřady uchýlovaly k oslovování pracovišť rodičů s žádostí o spolupráci. Od padesátých let byly zaváděny pokuty pro rodiče, jejichž děti chyběly ve škole, uplatňována byla i praxe „zmrazování“ mezd (vedoucí pracovníci mohli zastavit vyplácení mezd zaměstnancům do té doby, než jejich děti začaly do školy znovu chodit).²² Ve chvíli, kdy se úřadům podařilo navázat spolupráci s řediteli místních podniků, se tato opatření ukázala jako účinná, přestože nedokázala problém vyřešit zcela. Rozhodnutí odložit výplaty mezd rodičům, jejichž děti nechodily pravidelně do školy, nepocházelo přímo od vlády a nepředstavovalo žádné oficiální nařízení. Jednalo se spíše o individuální postup různých místních úřadů v zemi. Výsledky vždy závisely na vyjednávání mezi úřady místní samosprávy a řediteli jednotlivých podniků.

Hlavní příčinou, která způsobovala rychlé zaostávání romských dětí ve škole, byl fakt, že neovládaly bulharštinu. Mateřským jazykem mnoha romských dětí byla v této době romština, turečtina nebo rumunština. Jakmile tyto děti vstoupily první školní den do tříd, začaly se vzdělávat v bulharštině, tedy v pro ně cizím jazyce. Výsledkem bylo, že jejich předpokládaná úroveň vzdělání byla podprůměrná.

19 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 53, s. 211.

20 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 926, s. 9, 64 (Kolev 2003: 43).

21 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 67, s. 316.

22 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 67, s. 317–318; a. j. 80, s. 111; Státní oblastní archiv v Ruse – SAR, f. 936, i. 1, a. j. 2, s. 80.

Školské úřady se za účelem vyřešení tohoto problému rozhodly pomoci cikánským dětem formou speciálního předškolního vzdělávání, během kterého se mohly naučit základy bulharštiny, ještě než nastoupily povinnou školní docházku. Výsledky ukazovaly, že děti, které se těchto předškolních programů účastnily, zvládaly vzdělávací proces daleko lépe a nezaostávaly za svými bulharskými spolužáky. Děti, které nebyly do programů zahrnuty, často opakovaly 1., 2. nebo 3. třídu, dokud nakonec neopustily školu úplně.²³ Tento problém přetrvával během celého sledovaného období (1945–1989), jelikož na rozdíl od školního vzdělávání nebyla předškolní příprava povinná a mnoho rodičů si nepřálo, aby se jí jejich děti účastnily.²⁴

Podle řady školních záznamů se další významná vlna odchodů těchto žáků ze školy odehrávala v 7. a 8. ročníku, tedy zhruba v době, ve které docházelo k uzavírání dětských sňatků. Podle paragrafu 1, článku 191 Trestního zákona z roku 1968 a paragrafu 1, článku 191 Trestního zákona z roku 1982, byly sňatky mezi dětmi a s dětmi pod 16 let věku zakázány (Jordanova 2012: 22). Porušení těchto předpisů s sebou mohlo nést řadu závažných následků, včetně uvěznění rodičů nezletilých novomanželů nebo případně zletilého manžela. Přes všechna vládní opatření však tato tradice převažující především v romských komunitách²⁵ období komunismu přežila a v některých z nich pak přetrvává dodnes. Děti bývaly po uzavření manželství ze školy buď vyloučeny,²⁶ nebo ji opouštěly dobrovolně. To platilo zejména u dívek v době jejich prvního těhotenství (Tomova 1995: 60). Tyto děti tak odcházely ze školy bez dokončeného základního vzdělání, což významně omezovalo jejich budoucí pracovní příležitosti.

Aby se s tímto problémem vypořádaly, zřídily školské úřady na konci padesátých let večerní kurzy pro negramotné děti, lidi s nedokončeným základním vzděláním nebo pro ty, kdo se chtěli naučit nějakému řemeslu (*Nov pát* 1973, 5; *Nov pát* 1964, 3). Byla to příležitost pro každého, kdo opustil vzdělávací systém. Kurzy využívali jak příslušníci etnických menšin, tak etničtí Bulhaři.

Povinnost starších dětí pomáhat při výchově mladších sourozenců a jejich role při zaopatřování rodiny²⁷ patřily mezi další závažné příčiny častých školních absencí romských dětí.

Kromě kočovných Romů (do roku 1958), kterých nebylo v Bulharsku více než 15.000, velký počet Romů v Bulharsku tvořili sezónní dělníci, kteří ze svých

23 SAS, f. 687, i. 3, a. j. 5, s. 4–5.

24 SAS, f. 687, i. 3, a. j. 5, s. 38.

25 Dětské svatby byly v polovině 20. století již převážně romskou tradicí.

26 Neexistovalo žádné speciální nařízení, které by vyžadovalo vyloučení těchto dětí. V mnoha případech to bylo osobní rozhodnutí ředitele školy, ale často šlo rovněž o přání samotných těchto žáků, kteří začínali s vlastním rodinným životem (AMV, f. 26, i. 1, a. j. 360, s. 15).

27 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 45, s. 277.

domovů odjížděli za prací už během jarních měsíců (tedy v době, kdy školní rok nebyl ještě ukončen) a vraceli se až ke konci podzimu, kdy už zase školní rok dávno začal.²⁸ Právě ubytování dětí z těchto rodin bylo hlavním důvodem zakládání prvních bulharských internátních škol na začátku šedesátých let. Podle školských úřadů poskytovaly tyto typy zařízení příležitosti dětem, které by jinak („vzhledem k rodinné situaci“) měly jen malé šance získat vzdělání. Internátní školy umožňovaly dětem zůstat ve státní instituci i poté, co jejich rodiče v nové sezóně odešli za prací. Tím pádem nemusely přerušovat studium a nezaostávaly v učebních osnovách. První internátní škola tohoto druhu byla otevřena v roce 1962 ve městě Kotel – bydlišti mnoha sezónních pracovníků. Brzy nato byly otevřeny internátní školy v mnoha dalších městech po celé zemi, v celkovém počtu 94 (Kolev 2003: 53). Studenti trávili pět dní v týdnu ve škole a měli možnost se na sobotu a neděli vracet domů. Děti v jiných typech internátních škol jezdily domů většinou jen na prázdniny.

Internátní školy se staly místem vzdělávání nejen pro děti z rodin kočovných Romů, ale i pro děti pocházející z chudých nebo znevýhodněných rodin, které by jinak „nebyly schopny poskytnout podmínky potřebné pro dobrou výchovu.“²⁹ Prioritou pro umístění v internátní škole byly i opuštěné děti nebo děti rodičů, kteří měli kriminální minulost nebo problémy s alkoholem.³⁰

Teoreticky bylo zapisování romských dětí do internátních škol dobrovolné, nelze však popřít, že nastávaly situace, kdy se školské úřady pokoušely přesvědčit nebo dokonce donutit některé rodiče k tomu, aby s umístěním souhlasili. Žáci, kteří byli zapsáni za použití těchto metod, nakonec většinou ze školy utekli, a zprávy dostupné v archivech o nich uvádějí, že se měli po návratu k rodičům živit jako žebráci či zloději.³¹

Velké části studentů se nicméně podařilo studium úspěšně dokončit a vyučit se nějakému řemeslu. Podle šetření Ministerstva vnitra bylo v roce 1978 v internátních školách zapsáno 8.000 studentů, z nichž většinu tvořili Cikáni (Marušia-kova, Popov 2007: 137). Z výše uvedeného vyplývá, že docházka do internátních škol dětem, které se tohoto typu vzdělávání účastnily, pomohla k dokončení jistého stupně vzdělání. Nicméně tato praxe nebyla příliš rozšířená, jelikož internátní školy neměly takovou kapacitu, aby mohly pojmout podstatný podíl romských žáků, kterých v té době v zemi žilo 74.200.

Během období socialismu byla v provozu rovněž různá státem spravovaná zařízení, která se starala o osiřelé nebo částečně osiřelé děti, děti s různými druhy postižení, takzvané „ohrožené“ děti nebo ty, které pocházely z dysfunkčních

28 SAS, f. 687, i. 1, a. j. 19, s. 1.

29 SAS, f. 687, i. 1, a. j. 19, s. 1.

30 Státní oblastní archiv v Burgasu (SAB), f. 35, i. 2, a. i. 70, s. 93.

31 AMV, f. 26, i. 2, a. j. 386, s. 3-7; a. j. 473, s. 3.

rodin. Byly to například domovy pro matky s dětmi, nebo domovy pro děti a mládež. Některé romské děti byly umisťovány do „pomocných“ škol pro mentálně retardované děti nebo děti se sluchovým, zrakovým nebo řečovým postižením (Tomova 1995: 58). Přesné procento romských dětí, které navštěvovaly podobná zařízení, není známo (Marušiakova, Popov 2007: 137). Lze tvrdit, že počet takto umístěných dětí byl významný, nikoli však převládající – většina romských dětí byla vzdělávána ve standardních školních zařízeních, na základních školách hlavního vzdělávacího proudu.

V polovině šedesátých let byla zřízena nová vzdělávací instituce, jejímž cílem bylo zvýšit úspěšnost vzdělávání romských dětí a současně je připravit na budoucí zaměstnání. Jednalo se o takzvané „specializované základní školy s důrazem na pracovní výchovu.“ Byly založeny v roce 1966 na základě iniciativy městské rady v Plovdivu. Pro tento experiment byla vybrána škola „Petka Slavejkova“ ve čtvrti Stolipinovo, na které každoročně studovalo více než 1.000 „žáků ze substandardních životních podmínek a kultury“³² (zavedený eufemismus pro romské děti). Cílem bylo, aby tito žáci po ukončení 8. ročníku získali certifikát odborné kvalifikace, tj. výuční listy v některých konkrétních profesích, například v oblasti obrábění kovů (zámečníci, soustružníci), práce se dřevem, obuvnictví, krejčovské výroby, zemědělských prací a podobně. Rozšířené vyučování těchto praktických předmětů (Tomova 1995: 53) se odehrávalo na úkor dotace na výuku „klasických“ povinných předmětů, jako byla matematika, zeměpis nebo ruština (Kolev 2003: 46). Vzhledem k tomu, že tak rostlo procento žáků, kteří dokončili své vzdělání, vnímaly školské úřady tento experiment jako úspěšný. Byl tak zaveden systém všeobecného vzdělávání s rozšířenou výukou pracovních dovedností. Tyto vzdělávací instituce byly umisťovány zejména v oblastech obývaných Romy napříč celou zemí. Tento systém škol se postupně rozšiřoval a v roce 1979 byla část z nich transformována v odborné technické školy a střední polytechnické školy.

Oficiální dokumenty tyto školy neuvádějí jako „cikánské“, ale velká část studentů, kteří do nich docházeli, z cikánských rodin pocházela (Marušiaková, Popov, 2007: 137). Během školního roku 1990–1991 byly osnovy těchto škol (v té době jich bylo již 31) sjednoceny s osnovami škol hlavního vzdělávacího proudu. V tomto období se na technických školách vzdělávalo 18.000 studentů.³³ Zhruba stejná čísla jsou relevantní i pro konec osmdesátých let.

32 SAB, f. 35, i. 2, a. i. 70, s. 136.

33 SAB, f. 35, i. 2, a. i. 70, s. 136.

Vzdělávání bylo jedním z hlavních nástrojů, které měla bulharská vláda k dispozici pro začlenění cikánského obyvatelstva do socialistického způsobu života. Není tedy překvapením, že bylo zřizováno tolik různých nových typů škol, které měly do školních lavic přilákat všechny bulharské děti, ale zejména ty turecké a cikánské (protože pro většinu z nich bylo obtížné naučit se bulharsky a dokončit vzdělání). Úřady cílily na to, aby ze vzdělávacího systému nebylo vyloučeno ani jedno jediné dítě. Školy totiž neplnily jen vzdělávací funkci, ale měly také svoje žáky vést k určitému chování a přístupu k životu.

Pro mnoho cikánských dětí představovala vzdělávací politika bulharské vlády šanci začlenit se do bulharské společnosti. U jiných dětí podle školských úřadů přetrvával silněji vliv jejich domácího prostředí a jejich školní výsledky nebyly uspokojivé. Příčiny těchto neúspěšných pokusů o začlenění do vzdělávacího systému jsou různé. Mnoho dětí bylo například vzděláváno společně s dalšími dětmi ze stejné minority, odděleně od svých bulharských vrstevníků. To bylo způsobeno jak teritoriálními principy organizace školní výuky (ustanovením spádových oblastí konkrétních škol), tak špatnou pověstí škol s velkým podílem cikánských dětí vycházejících se slabými školními výsledky. Druhý z faktorů se ukázal jako velmi silný zejména mezi ambiciózními rodiči. Ti preferovali, aby jejich děti docházely do škol s vyšší kvalitou výuky (neoficiálně nazývaných „bulharské“ školy), a to i tehdy, když se nacházely dále od jejich bydliště, než aby je posílali do škol s horšími vzdělávacími výsledky (do takzvaných „cikánských“ škol).³⁴ Úřady si uvědomovaly, že to, že jsou cikánské děti ochuzovány o „prospěšný vliv bulharských vrstevníků“, na ně má nepříznivý dopad, a proto se v osmdesátých letech pokusily zavést „smíšené“ školy³⁵ (Grekova 2008: 39, 41). Navzdory těmto snahám však na školách přetrvávala tendence ke koncentraci žáků stejného etnického původu.

Výše uvedené školy a přístupy ke vzdělávání se zaměřovaly na většinu cikánských žáků, u nichž měla vláda za cíl, aby ukončili své vzdělání alespoň nějakou formou profesní kvalifikace. Úřady se však kromě gramotných dělníků pokoušely vychovat i vrstvu cikánské inteligence a v této snaze do jisté míry uspěly. Nadanější cikánští žáci se studijními předpoklady získávali stipendia, aby mohli studovat na odborných a středních školách, případně i na univerzitách, a v mnoha případech byli zvýhodňováni při zápisech do těchto škol (*Nov păt* 1960, 4; 1960, 5; 1973, 7; 1978, 5; 1964, 7; 1960, 5; 1967, 6).

Je zajímavé zmínit, že neexistovaly žádné oficiální úřední dokumenty, které by přednostní zápisy upravovaly nebo nařizovaly. Preferenční zacházení s cikánskými studenty bylo tedy neoficiální a nepsané. Několik zpráv z Ministerstva vnitra a výpovědi lidí, kteří se těchto jednání účastnili, svědčí o tom, že pro nadané

34 ÚSA, f. 616, i. 1, a. j. 80, s. 110.

35 ÚSA, f. 616, i. 1, a. j. 80, s. 110.

cikánské studenty existovala stipendia a s určitými výhodami se setkávali i zájemci o studium na vysoké škole z řad cikánských studentů (Kolev 2003: 78–81). Mnohé z toho bylo možné díky jedné osobě – Gospodinu Kolevovi,³⁶ který měl moc a neoficiální povolení orgánů doporučovat nadané děti pro studium na vysoké škole. Podle něj byly vstupní požadavky na univerzity pro cikánské studenty nižší než pro jejich bulharské vrstevníky. Pro zhruba 15 až 20 cikánských uchazečů ročně bylo dostačující projít přijímací zkouškou, aby si zajistili přijetí na vysokou školu se státním stipendiem (Kolev 2003: 78–81). Z hlediska vytváření cikánské inteligence byly tyto druhy protekce velmi užitečné, protože v té době nebyla většina cikánských kandidátů schopná soutěžit s ambiciózními a většinou lépe vzdělanými etnickými Bulhary. Podobné výhody měli při přijímání na vysoké školy i etničtí Turci. Z Bulharů se určitému zvýhodnění těšily děti účastníků bulharského protinacistického odboje (1941–1944).

Jen v období let 1944–1961 dokončilo studium na institucích vyššího vzdělávání 350 mladých Romů (zhruba 0,002 %), z nichž 70 (přibližně 0,004 %) absolvovalo vysokou školu.³⁷ Toto číslo během následujících dekád vzrostlo. Pro srovnání: v roce 1946 žilo v Bulharsku přibližně 170.000 Romů, 81 % této populace ve věku 15–29 let bylo v té době negramotných, zatímco 1,5 % dokončilo základní a 0,03 % sekundární nebo terciární vzdělání. O 34 let později, tedy v roce 1980, tvořila skupina negramotných mezi Romy ve věku 16–60 let 11 %, z nichž 40 % mělo dokončené základní vzdělání a zhruba 5 % mělo dokončené sekundární nebo vyšší vzdělání.³⁸

Tyto údaje ukazují na nesporné pokroky, jichž vzdělávací politika zaměřená na menšiny v Bulharsku v té době dosáhla. Přestože to nebyl maximální možný výsledek, o nějž úřady usilovaly, úspěchy lze připsat jejich vytrvalému úsilí v tomto ohledu.

36 Gospodin Kolev se narodil 20. ledna 1923 v jedné z romských čtvrtí ve Slivenu, do rodiny textilních dělníků. Už zmlada byl politicky aktivní jako člen Dělnického svazu mládeže. V roce 1944 se stal členem Bulharské komunistické strany. Byl to velmi vzdělaný muž s titulem z vojenské školy a práv. Od konce padesátých let až do roku 1990 měl na starost oddělení „menšinových otázek“ v takzvaném „velkém domě“, jak se říkalo Ústřednímu výboru Bulharské komunistické strany (Kolev 2003: 16). Z velké části se soustředil na problematiku cikánské menšiny. Na pozici odborníka na menšiny byl zvolen zčásti kvůli svému původu a z části kvůli svojí loajalitě vůči Bulharské komunistické straně. Nebyl tedy romským zástupcem v ÚV BKS, byl spíše člověkem, který dobře znal svou práci a byl si vědom svých povinností. Gospodin Kolev zemřel 6. ledna 2011 ve Slivenu. Viz též: *Kak Todor Živkov integrita ciganite*, dostupné z: sochbg.com/2015/06/как-тодор-живков-интегрира-циганите.html [cit. 2017-02-16].

37 SAB, f. 35, i. 2, a. j. 70, s. 89.

38 ÚSA, f. 1 B, i. 55, a. j. 1348, s. 6.

Zaměstnanost

Dalším důležitým prvkem vládní politiky inkluze cikánské menšiny, která ve sledovaném období probíhala, byla zaměstnanost. Ta přímo souvisela s politickými a ekonomickými změnami, ke kterým v zemi došlo.

Před koncem druhé světové války (v roce 1944) se většina Romů živila jako řemeslníci. Ať už byli kočovní či usazení, jejich výrobky zaplňovaly malé, ale ekonomicky důležité, specifické segmenty trhu. Profesní specializace často úzce souvisela se způsobem života. Přesto byla některá řemesla provozována téměř všemi – usazenými, kočovnými i polokočovnými – podskupinami. Mezi všemi třemi typy komunit byli běžně k nalezení například klempíři (Marušiakova, Popov 1993: 145). Dalšími pro tuto populaci typickými řemesly byla výroba hřebenů, sít, košíků nebo kovových nástrojů pro řezbářství. Kromě toho chovali a cvičili medvědy nebo opice.

Ostatní, u nichž neexistovala tradice rodinných řemesel, pracovali jako námezdní dělníci v zemědělství.³⁹ Skupiny, které žily soustředěné ve městech, nacházely různá jiná povolání, například jako hudebníci,⁴⁰ kováři, čistíči obuvi nebo obuvníci, malíři, holiči,⁴¹ povozníci, vrátní, uklízeči a služebníci. V Slivenu byli Romové po několik generací zaměstnáváni v místních textilních továrnách (Tabakov 1911: 396; Georgijeva 1966: 25–49), nebo ve Vidinu⁴² v továrnách na dlaždice.

Koncem čtyřicátých let Romové pracovali také jako učitelé a ze správní jednotky Ichtiman máme z roku 1950 dokonce zmínku o cikánském starostovi. Uvádí jej zpráva Ministerstva vnitra, která popisuje jeho zapojení do obchodování na černém trhu. Tyto aktivity nebyly ve skutečnosti v padesátých letech nijak neobvyklé, a to v rámci celé společnosti.⁴³ U popisů způsobu obživy cikánského obyvatelstva můžeme v pramenech rovněž nalézt zmínky o spekulacích, obchodu, včetně obchodování na černém trhu, prodeji ukradeného zboží nebo handlování s dobytkem,⁴⁴ a to jak před 9. zářím 1944, tak v následující dekádě.

Některá řemesla byla mezi Romy rozvinutá do té míry, že ti, kdo je provozovali, se organizovali do profesních cechů, ať už šlo o kováře, obchodníky s dobytkem, výrobce hřebenů, chovatele medvědů, hudebníky, klempíře, výrobce košíků a různých nástrojů a další.⁴⁵ Cechy byly významné během období Osmanské říše,

39 ÚSA, f. 1B, i. 55, a. j. 1348, s. 153.

40 AMV, f. 13, i. 1, a. j. 122, s. 28.

41 AMV, f. 13, i. 1, a. j. 122, s. 34.

42 Státní archiv ve Vidinu (SAV), f. 122 K, i. 1, a. j. 122, s. 28.

43 AMV, f. 13, i. 1, a. j. 776, s. 34.

44 AMV, f. 12, i. 1, a. j. 1535, s. 55.

45 AMV, f. 2, i. 1, a. j. 729, s. 1.

přežily i po osvobození Bulharska (1877–1878;⁴⁶ viz Marušiakov a Popov 1993: 155) a v různých formách přetrvaly i po roce 1944, například jako tzv. kooperativy⁴⁷ nebo komunální podniky.

Prvním takovým výrobním družstvem byla „Železná ruka“ ve Slivenu, založená v roce 1946 „skupinou nadšených kovářů, příslušníků menšin“, tj. „Cikánů“.⁴⁸ Na počátku své existence družstvo produkovalo jednoduché nástroje pro zemědělství (jako například motyky a sekery), ale nepodařilo se mu dosáhnout významného finančního úspěchu. V roce 1950 zahájilo výrobu součástek k traktorům a pluhům z vyražených bomb. O tři roky později byly jako suroviny pro výrobu těchto produktů využívány staré železniční koleje. V období kolem konce padesátých let dosáhl počet členů družstva sto padesáti osob.

Ve stejné době v zemi působilo několik dalších dělnických družstev romských řemeslníků. Úřady se tento trend snažily kontrolovat a zároveň zvažovaly, které regiony by měly potenciál pro založení družstev nových. Podle jedné z těchto prognóz z konce padesátých let, bylo možné založit výrobní družstva s pracovníky cikánského původu ve městě Plovdiv (ve kterém bylo asi 60 železářů), ve městě Varna (pro 30 klempířů, podkovářů, výrobců vozíků, kovářů a výrobců seker), v Kolarovgradu (dnešní Šumen), ve kterém působilo 50 košíkářů, ve městě Preslav (pro 20 košíkářů), ve městě Samokov (50 kovářů a klempířů) atd.⁴⁹ Tato iniciativa byla na jedné straně v souladu s vládní politikou omezování soukromého podnikání a současně podporovala romské řemeslníky, kteří byli vystaveni tlaku masové tovární výroby, kvůli níž měli stále větší problémy při hledání odbytiště pro své řemeslné výrobky. Taková ochrana ze strany vlády umožňovala zajistit odbyt jejich výrobků, ale i přesto ne všichni řemeslníci projevíli o vstup do komunálních podniků zájem. Kromě toho až do konce sledovaného období existovala malá skupina lidí, kteří sice do družstev vstoupili, ale zároveň nadále udržovali své soukromé podniky, i když nelegálně.

V roce 1958 došlo k přísnému omezení svobodného pohybu a práva na provozování vlastního řemesla. Nařízení Rady ministrů č. 258/1958⁵⁰ vyžadovalo,

46 Osvobození Bulharska bylo výsledkem Rusko-turecké války z let 1877–78, která vedla k obnově Bulharského státu podle Sanstefánské mírové smlouvy ze 3. března 1878. Podle smlouvy Osmanská říše navrátila Bulharsku většinu území dobytého ve 14. století. Na Berlínském kongresu byla téhož roku přijata Berlínská smlouva (1878), a podle ní bylo území Bulharského státu zřízeného Sanstefánskou smlouvou rozděleno do tří částí: první částí bylo Bulharské knížectví, které fungovalo nezávisle, ale formálně bylo vazalem Osmanské říše, druhou část tvořila Východní Rumélie, autonomní provincie Osmanské říše. Třetí a největší část – celá Makedonie a Lozengrad – byla vrácena Osmanské říši. Dne 6. září 1885 se Východní Rumelie stala součástí Bulharského knížectví. V roce 1908 vyhlásilo Bulharsko nezávislost.

47 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 85, s. 21.

48 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 85, s. 21.

49 ÚSA, f. 136, i. 68, a. j. 67, s. 7.

50 Nařízení Rady ministrů č. 258 ze dne 17. prosince 1958 – Úprava problematiky cikánské populace v Bulharsku podle zprávy č. 1216 ze dne 8. října 1958. In: Oznámení Předsednictva Národního shromáždění, č. 104, 8. října 1958.

aby se kočovníci usadili ve venkovských a horských oblastech, které se potýkaly s nedostatkem dělníků. Nařízení se ve skutečnosti netýkalo jen kočovných Cikánů, ale všech Cikánů na území Bulharska. Toto byl první vládní dokument v historii Bulharska, který se do detailu zabýval určitými aspekty života této menšiny a podle kterého se měli všichni Cikáni usadit, pracovat, vzdělávat své děti a odvádět státu daně. Nařízení v mnoha směrech rozhodujícím způsobem ovlivnilo život romské populace. Proto bude zmiňováno i na dalších stránkách tohoto textu včetně další části, která se zabývá bydlením Romů a jejich sociálními podmínkami.

Ambiciózní cíl bulharské komunistické vlády vybudovat bulharský průmysl a zemědělství vyžadoval zejména dělníky, a Romové, spolu s dalšími etnickými menšinami žijícími v zemi, představovali právě potenciální pracovní sílu. Někteří z nich již po generace pracovali v textilních továrnách ve Slivenu, zatímco většina těch, kteří bydleli na vesnicích, měla tendenci pracovat v zemědělství. Existovala ale i skupina v rámci této menšiny, a to především kočovníci (v té době tvořili pouze 10% romské populace), kterou bylo potřeba přesvědčit, aby opustila svá tradiční řemesla a připojila se k nové dělnické třídě. Rovněž ji bylo potřeba proškolit pro potřeby určité konkrétní výroby. Při snaze o udržení některých Cikánů, kteří byli donuceni usadit se v zemědělských oblastech, na jednom místě, čelily úřady vážným problémům. Bývalí kočovníci nebyli vítáni ve městech a bylo jim dokonce oficiálně zakázáno usadit se v celé řadě regionálních center.⁵¹ Důvodem byly podle vysvětlení úřadů zločiny páchané kočovnými skupinami, stejně jako potřeba nekvalifikované práce v rozvíjejícím se zemědělství.

V souladu s vládním nařízením č. 258 byly výkonné výbory oblastních, okresních, městských a vesnických národních poradních skupin povinny sledovat cikánské obyvatele, „kteří nebyli zapojeni do společensky prospěšné práce, vedli potulný život nebo provozovali žebrotu nebo věšectví atd.“, a přijmout příslušná opatření, aby zajistili jejich podíl na práci v zemědělských a lesnických podnicích (bod 1 nařízení).⁵² Ministerstvo zemědělství a lesů bylo požádáno, aby na základě šetření stanovilo, které zemědělské podniky potřebují dodatečné pracovní síly. Ty pak měly přijmout „nejméně 1.000 cikánských rodin“, které měly být oficiálně přijaty jako obyvatelé sídel, ve kterých se podniky nacházely (bod 2 nařízení).⁵³ Dokument rovněž upravoval výstavbu domů pro nové pracovníky, zatímco bod 3 nařízení doporučoval správním radám družstevních zemědělských podniků v regionech, ve kterých pobývali nezaměstnaní Cikáni (nebo ti, kteří se nepodíleli na práci pro komunitu), aby tito „byli přijímáni do družstev se všemi právy a výhodami s tím spojenými.“⁵⁴ Tito nově

51 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 433, s. 3.

52 Protokol z jednání Předsednictva Národního shromáždění, č. 104, 8. října 1958: 2.

53 Protokol z jednání Předsednictva Národního shromáždění, č. 104, 8. října 1958: 2.

54 Protokol z jednání Předsednictva Národního shromáždění, č. 104, 8. října 1958: 3.

přistoupivší členové byli rovněž podrobováni méně striktním procedurám při podávání žádostí o úvěr na bytovou výstavbu.

Nařízení se na různých místních úřadech po celé zemi setkal s různými postoji a přijetím. Někteří úředníci buď nejprve kočovníky žijící na jejich území vyháněli do sousedních oblastí, jiní se prostě rozhodli, že nařízení nebudou dodržovat, a umožnili kočovníkům svobodně opustit dané území. Jsou zdokumentovány i případy, kdy byli kočovníci naloženi do nákladních automobilů a převezeni přes hranici na území sousední oblasti.⁵⁵ Odpovědnost za jejich usazení tak byla přenesena na někoho jiného. V odpovědi na tyto praktiky řada dalších oblastí uzavřela hranice a odmítala cikánské kočovníky přijímat.

To vše zpočátku bránilo výkonu nařízení, ale protože tak či onak muselo být naplněno a protože řada malých farem v zemi potřebovala dělníky, proces usazování kočovných Romů začal být postupně realizován, a to i přesto, že se během jeho realizace projevilo mnoho dalších problémů. V první řadě by měla být zdůrazněna již dříve zmíněná neochota kočovníků přijmout tato nová omezení. Většina z nich se během prvních let uplatňování tohoto nařízení stále pohybovala z místa na místo a pokoušela se hledat odbyt pro své řemeslné výrobky. Ti, kteří začali pracovat v zemědělských podnicích, zase nelibě nesli tamní malé odměny a tvrdou práci.

V druhé řadě vedoucí zemědělských podniků upozorňovali na to, že kvalita práce, kterou bývalí kočovníci odváděli, byla poměrně nízká.⁵⁶ Stěžovali si jak na drobné krádeže, ke kterým v jejich podnicích docházelo, tak na napětí, které některé cikánské rodiny přinesly mezi své kolegy a sousedy. Někteří z bývalých kočovníků pravidelně navyšovali své rodinné rozpočty prodejem svých řemeslných výrobků, věštili, žebrali a dopouštěli se drobných krádeží zemědělské produkce nebo domácích zvířat. Podle některých policejních zpráv z roku 1960 v důsledku jejich potulky ve třech vesnicích v okrese General Toševo (Gaber, Gešanovo a Uzovo) „nezbyly žádné slepice.“⁵⁷ Bývalí kočovníci byli často obviňováni z toho, že nechodí do práce, což ještě více frustrovalo jejich zaměstnavatele a spoluobčany. Nakonec některé kočovné skupiny i navzdory zákazům opustily své vesnice a vrátily se na venkovské cesty a silnice, dokud je místní úřady nepřinutily k návratu a opětnému usazení. Začaly se ukazovat trhliny⁵⁸ v systému a někteří bývalí kočovníci začali této situaci využívat, třebaže jen na omezenou dobu.⁵⁹

55 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 530, s. 4.

56 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 569, s. 64.

57 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 748, s. 5/13.

58 Některým z nich se například podařilo si opatřit povolení k výkonu řemeslných prací pro různé zemědělské podniky. To jim umožnilo legálně kočovat a, jak uvádějí prameny, současně páchat trestné činy.

59 AMV, f. 26, i. 2, a. j. 235, s. 4-5.

Je nutné zmínit, že za některá z výše uvedených selhání nesou odpovědnost i místní političtí představitelé. Archivy z konce padesátých a začátku šedesátých let svědčí o tom, že na mnoha místech nebylo pro nově příchozí k dispozici bydlení a to, které jim bylo poskytnuto, bylo často v otřesném stavu. Současně mnohé podniky odmítaly své nové pracovníky podpořit v získání regulovaného úvěru určeného dle vládního nařízení č. 258/1958 na výstavbu rodinných domů.⁶⁰

Slabým bodem politiky sedentarizace byla skutečnost, že Romové byli někdy zaměstnáváni pouze v teplejších měsících roku, zatímco po celou zimu zůstávali nezaměstnaní⁶¹ a bez příjmu. Jak úřady přiznávaly, „to je dohánělo k páchání trestných činů.“⁶²

Celkově se dá říci, že někdy byli na vině zaměstnavatelé, zatímco v jiných případech padala vina na zaměstnance. Je třeba poznamenat, že zaměstnavatelé byli nespokojeni především s bývalými kočovníky, kteří byli nuceni usadit se, a postrádali potřebné znalosti a zkušenosti pro plnění zadávaných zemědělských prací.⁶³ To bylo ve skutečnosti hlavním důvodem, proč místní úřady dávaly raději práci již usazeným členům této menšiny, protože ti se vyznačovali tím, že měli lepší pracovní disciplínu a znalosti o zemědělství. Tito pracovníci se poměrně dobře přizpůsobili svým pozicím v nově vzniklých státních zemědělských podnicích (*Dāržavni zemedelski stopanstva* – DZS), družstevních zemědělských podnicích (*Trudovo kooperativni zemedelski stopanstva* – TKZS) a v podnicích lesního hospodářství (*Gorski stopanstva*) a tak byli zaměstnavateli upřednostňováni. Mnohým z nich se podařilo přizpůsobit své životy práci v těchto podnicích, zajistit si levné úvěry, postavit si v blízkosti podniku domy a vychovávat zde své děti.

Situace v oblasti zaměstnanosti bývalých kočovníků vypadala v polovině šedesátých let, tj. 5 let po přijetí nařízení, takto:⁶⁴ Většina bývalých kočovníků z Blagoevgradského okresu pracovala v TKZS a DZS, zatímco malá část z nich pracovala v průmyslových podnicích. Sedmnáct lidí pracovalo v TKZS, dva ve stavebnictví a jeden jako nekvalifikovaný pracovník. V okrese žilo 12 rodin. Pracovali všichni muži i některé ženy.⁶⁵ V okrese Varna působilo v TKZS 177 rodin, 15 v DZS a 18 v průmyslu.⁶⁶

60 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 748, s. 2.

61 V socialistickém Bulharsku platila pracovní povinnost. Všichni museli pracovat, a to včetně občanů se zdravotním postižením. Podle této vládní politiky byla nezaměstnanost Romů v zimních měsících stejně nepřijatelná jako kriminální činnost.

62 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 748, s. 6.

63 U nuceně usazených kočovníků převládalo zaměstnání v zemědělství. Mezi hlavní důvody patřila naléhavá potřeba pracovníků v zemědělství, a to zejména v regionech, které nebyly hustě osídleny. Významným faktorem bylo i neúplné základní vzdělání většiny kočovníků, vzhledem k němuž nebyli zcela vhodnými kandidáty pro zaměstnání v průmyslu. Některé skupiny mezi těmito 15.000 kočovníky byly také známy tím, že se dopouštěly kriminální činnosti. Proto úřady dávaly přednost jejich usazování v obcích, kde bylo možné je snadněji kontrolovat.

64 Vybrané regiony jsou z různých částí Bulharska. Budou použity jako reprezentativní vzorek.

65 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 1.

66 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 9.

Okres Vidin na svém území ubytoval 41 rodin kočovníků, většinu z nich v rámci různých pracovních skupin při místních TKZS. Někteří v letní sezóně vyráběli cihly, ať už pro soukromé osoby nebo pro potřeby TKZS. Malá část pracovala v železniční výstavbě v rámci okresu, zatímco ostatní vykonávali klempířské řemeslo.⁶⁷ Pracovala i velká část žen a některé rodiny s mnoha dětmi „dostávaly zálohy od TKZS, aby si mohly obstarat jídlo.“⁶⁸

Kočovné rodiny, které přišly do okresu Vraca, byly ubytovány zejména v tamních vesnicích a zaměstnány v TKZS a DZS. Několik z nich pracovalo ve stavebnictví nebo v průmyslu.⁶⁹

V okrese Gabrovo pracovali bývalí kočovníci v „Komunálních službách“, průmyslových podnicích a DZS. Během léta bylo 10 osob zaměstnáno v továrně na konzervy v městečku Sevlievo, dva lidé se živili jako soukromí povozníci.

Zpráva Ministerstva vnitra z roku 1965 uváděla: „...nemáme zde žádné Cikány, kteří by odmítali pracovat, pokud je jejich zdravotní stav dobrý. Existují výjimky mezi některými ženami, které odmítají pracovat v letní sezóně. Stálé zaměstnání má 7 osob.“⁷⁰

Proces hledání práce pro usazené romské skupiny byl od začátku šedesátých let stejný jako u kočovníků – byly vytvářeny seznamy, které stanovovaly počet zaměstnaných a nezaměstnaných v každé vesnici nebo městě.

Podle informací Sekretariátu Národní rady Vlastenecké fronty bylo v bulharských průmyslových a zemědělských odvětvích v roce 1961 zaměstnáno 18.000 Cikánů v průmyslových podnicích, téměř 7.000 na stavbách, více než 72.000 v komunálních družstvech a 57.000 v TKZS a DZS.⁷¹ Počet romského obyvatelstva byl v té době odhadován zhruba na 210.000.

Jak ukazují statistiky, největší procento Romů žilo na venkově (70 %) a bylo zaměstnáno v zemědělství, zatímco práce v továrně byla nejčastějším prostředkem k zajištění živobytí ve městech. Tato pracovní místa obsazovaly i děti, které absolvovaly speciální školy s důrazem na profesní přípravu. Někdy do zaměstnání nastupovaly příliš brzy – i před dosažením 16ti let. Dětem, které nedosahovaly zákonného věku, aby mohly být oficiálně zaměstnány, byly poskytovány další kurzy, zvyšující jejich kvalifikaci (*Nov păt* 1960, 7). Takové děti mnohdy pracovaly pod dohledem starších pracovníků, především Bulharů, kteří je měli zaučovat a seznamovat je se specifiky jejich profese.

Úřady se snažily děti podporovat v tom, aby pokračovaly ve vzdělávání. Noviny *Nov păt* neustále zveřejňovaly informace o různých kurzech ve specializovaných a odborných

67 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 13.

68 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 14.

69 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 27.

70 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 33.

71 SAB, f. 35, i. 2, a. j. 70, s. 86.

školách. Je zajímavé si všimnout, že se většina inzerovaných pozic týkala konkrétních řemesel ať už v zemědělství, nebo v textilním, dřevařském, potravinářském a těžebním průmyslu (*Nov pát* 1973, 5). Ministerstvo školství a kultury v těchto kurzech každoročně vyčleňovalo určitý počet míst pro romské studenty odborných škol (*Nov pát* 1960, 7).

Velká část Romů také pracovala v řemeslnických družstvech (komunálních službách a malých řemeslných podnicích), která spojovala řadu různých řemesel a služeb pod jednou střechou. Ta byla průběžně zřizována v průběhu padesátých a šedesátých let všude tam, kde existovaly vhodné podmínky zejména pro romské řemeslníky. Později byla podobná družstva zakládána za účelem zaměstnávání některých zdravotně postižených bulharských občanů ze všech etnických skupin.

Společnou formu organizace a řízení používaly také dopravní služby známé jako „Dopravci a stěhováci“ (*Nov pát* 1962, 8), které působily v různých městech. Obvykle zaměstnávaly romské muže, ale existují důkazy o tom, že se v tomto fyzicky náročném povolání uplatňovaly také romské ženy.

Mezi další odvětví s velkým počtem romských zaměstnanců patřily v městském prostředí úklidové služby „Čistota“, společnost „Parky a zahrady“ (*Nov pát* 1959, 12) a služby zaměřené na sběr druhotných surovin k recyklaci (*Nov pát* 1959, 8).

Jak již bylo zmíněno, socialistické období se v Bulharsku vyznačovalo zvýšenou industrializací v kombinaci s rozsáhlou výstavbou továren, podniků, bytových komplexů a podobně. Všechny tyto činnosti byly v tisku označovány společným názvem „socialistická výstavba.“ V říjnu 1959 nastínilo Plénium Ústředního výboru Bulharské komunistické strany rozsáhlý program rozvoje stavebního sektoru s předpokladem zvýšení celkového objemu investic do výstavby v roce 1960 na 7,5 miliardy leva (*Nov pát* 1960, 3). Mezi prioritní projekty patřily například výstavba tepelné elektrárny Marica-Iztok v oblasti Stara Zagora, turistické letoviště „Slunečné pobřeží“ u Nesebaru (jehož výstavba v této době právě začínala), ocelárny Kremikovci (*Nov pát* 1959, 12), továrna na výrobu dusíkatých hnojiv poblíž města Stara Zagora, závod na hutní zpracování olova a zinku u města Plovdiv a ropná rafinérie v blízkosti města Burgas. Mezitím se blížilo dokončení cementárny u vesnice Beli Izvor (Vračanská oblast), stejně jako dokončení skláren nedaleko města Razgrad, továrny na autobaterie u města Pazardžik, rozšíření Stalinových chemických závodů ve městě Dimitrograd, Leninových oceláren ve městě Dimitrovo (dnešním Perniku, viz *Nov pát* 1960, 3) a dalších. Všechny tyto rozsáhlé projekty vyžadovaly další pracovní síly ve stavebnictví, které během celého sledovaného období patřilo mezi nepřetržitě a intenzivně se rozvíjející sektory ekonomiky.

Romové v Bulharsku se na těchto procesech podíleli jako stavební dělníci, a to především prostřednictvím zařazení do takzvaných „stavebních praporů“,⁷²

72 Stavební prapory byly součástí Bulharské lidové armády, ve které svou povinnou vojenskou službu vykonávala velká část bulharských menšin (Romové, Turci atd.). Tyto typy vojenských jednotek byly zapojovány především do výstavby silnic, továren a velkých průmyslových závodů.

jejichž divize byly zakládány po celé zemi. „Stavební prapory“ se nepodílely jen na výstavbě továren, podniků a sídlišť, ale i silnic, železnic, vodních nádrží a podobně. Lidé, kteří vykonávali svou povinnou vojenskou službu v těchto útvarech, měli příležitost rozšířit si svoje teoretické i praktické znalosti prostřednictvím speciálně navržených vzdělávacích divizí nebo škol. Každoročně byli školeni jako stavitelé, montéři, mechanici, řidiči, obsluha těžkých strojů a tak dále (*Nov păt* 1974, 6). V polovině sedmdesátých let tyto školy nabízely kurzy v téměř 30 různých oborech (*Nov păt* 1974, 6).

Úřady se snažily motivovat alespoň část dělníků, vyškolených během povinné vojenské služby, aby si hledali stálá zaměstnání právě ve stavebnictví. Různé školy, které poskytovaly vzdělání v rámci armádních struktur, rovněž usilovaly o uspokojení rostoucích potřeb projektů výstavby nových výrobních závodů. Nešlo jen o zedníky, štukatéry, montéry ocelových konstrukcí, betonáře, ale i o experty v některých „nových profesích“, jako byla obsluha těžkých strojů (rypadel, drtiček, buldozerů, válců, tahačů), instalatéri, topenáři, elektrikáři, izolátoři nebo strojní mechanici (*Nov păt* 1969, 3). Někteří z odvedených branců, kteří sloužili ve „stavebních praporech“, tak byli vybízeni, aby se na konci své vojenské služby stali instruktory praktické výuky. Měli učit na různých technicky zaměřených školách po celé zemi a později se připojit k novým důležitým stavebním projektům jako stálí dělníci.

Další kádry pro práci ve stavebnictví mezi již vzdělanými dělníky ze „stavebních praporů“ se v rámci této cílené politiky získávaly i díky nabídce dalších výhod. Například dělníci, kteří podepsali tříletou smlouvu na práci ve stavebnictví, mohli být propuštěni z vojenské služby o 6 měsíců dříve. Tuto praxi upravovalo nařízení Rady ministrů č. 310 (*Nov păt* 1969, 3). Na jedné straně poskytl tento způsob mnoha Romům (stejně jako Bulharům a Turkům) možnost vyhnout se vojenské službě a zároveň příležitost získat profesní kvalifikaci, a na druhé straně zajistil stavebnímu sektoru vyškolené a tolik potřebné pracovníky.

Úřady nicméně přiznávaly (*Nov păt* 1967, 2), že pro cikánské obyvatelstvo nebyly pracovní příležitosti v zemědělství a stavebnictví navzdory těmto výhodám příliš lákavé, a to až do konce sledovaného období. Počet sezónních dělníků zároveň zůstával stejný, přičemž velká část Romů pracovala sezónně v různých městech po celém Bulharsku. Mezi nimi byli i ti, kterým se podařilo udržet svá řemesla, například medvědáři a chovatelé opic. Jejich činnost byla rovněž závislá na cestování po celé zemi. Po roce 1958 však i tito lidé provozovali svou činnost především v jarních a letních měsících a pro chladnější část roku nacházeli alternativní pracovní uplatnění.

Někteří Romové podnikali i cesty do vzdálenějších destinací. Patřili mezi ně ti, kteří pracovali v zahraničí, například v dřevařském průmyslu v Republice Komi (autonomní republika v rámci SSSR; viz Marušiakova, Popov 1993: 125; Pašova 2002: 101). Ta patřila mezi populární destinace mnoha bulharských občanů (*Nov*

pát 1978, 12). Mnoho mladých lidí odjelo do SSSR jako členové brigád mládeže, Komunistického svazu mládeže nebo Bulharské komunistické strany. Mezi nimi byli i Romové zaměstnaní jako horníci ve městě Dzeržinskij v Moskevské oblasti (*Nov pát* 1959, 2) nebo jako dělníci na bavlníkových plantážích a v továrnách jižního Kazachstánu (*Nov pát* 1960, 8).

Do zemí bývalého východního bloku cestovali i romští umělci. Tanečníci ze sofijského souboru „Roma“ byli například spolu s dalšími umělci vybráni Ministerstvem školství a kultury, aby v roce 1959 absolvovali turné po Německé demokratické republice (*Nov pát* 1959, 4). Někteří vzdělaní Romové rovněž cestovali mimo Bulharsko jako hudebníci, představovali ale jen malou část romských hudebních talentů v zemi.

Úřady se během období socialismu vědomě snažily podporovat vznik bulharské cikánské inteligence, zahrnující lékaře, učitele, právníky, vojenský personál, spisovatele a novináře. V porovnání s jinými etnickými skupinami v Bulharsku byl podíl těchto profesí mezi romskou populací nižší. Tito vzdělaní Romové byli do značné míry právě produktem kampaně na podporu gramotnosti, která probíhala po celé zemi. Jak oznamovaly noviny *Nov pát*, jen během 19ti let od politických změn po 9. září 1944 dokončilo vysokoškolské vzdělání 450 mladých Cikánů (*Nov pát* 1963, 10). Jen v okrese Vidin mělo v roce 1975 vysokoškolský diplom 13 Cikánů. Čtyři z nich promovali jako lékaři, jeden jako zubař, jeden jako právník, tři jako inženýři, dva absolvovali konzervatoř a ze dvou se stali učitelé.⁷³

Úspěšné Cikány, stejně jako ty, kteří měli touhu se vzdělávat, prezentoval *Nov pát* jako pozitivní příklady. Nicméně většina cikánského obyvatelstva byla za socialismu zaměstnána jako nízkokvalifikovaná pracovní síla. Úřady se usilovně snažily tuto situaci změnit, ovšem nikoliv s ohledem na příslušníky této menšiny, ale protože potřebovaly určité specialisty v konkrétních odvětvích bulharského průmyslu (*Nov pát* 1960, 4; 1960, 5; 1973, 7; 1978, 5; 1964, 7; 1960, 5; 1967, 6).

Celkově byli Romové v období mezi lety 1944–1989 aktivně zapojeni do pracovního života v celé zemi. Velké procento z nich nemělo vyšší kvalifikaci, byli mezi nimi ale i tací, kteří byli hrdí na své profesní úspěchy. Tyto úspěchy byly z velké části záležitostí osobní volby – země potřebovala kvalifikovanou pracovní sílu a podporovala osobní růst. Za těchto podmínek využila řada Romů příležitosti, která jim byla poskytnuta.

73 SAV, f. 3326, i. 1, a. j. 637, s. 12.

Životní podmínky

Po osvobození Bulharska (1877–1878) zažívala města rychlý růst a ti, kdo byli zvyklí žít v cikánských čtvrtích na okraji města, se nyní ocitli blízko nových městských center. Ceny pozemků, na nichž byly vybudovány pouze cikánské chatrče, začaly stoupat, a jejich obyvatelé se přesídlili na „nové“ periferie (Marušiakova, Popov 1993: 56).

Například jedna z romských sídelních komunit v Sofii se v roce 1878 nacházela v blízkosti Katedrály svatého Alexandra Něvského (Marušiakova, Popov 1993: 156). Po roce 1888 byla přesunuta daleko od centra města (Mizov 2006a: 2), na nové místo v oblasti Koňovica, která v té době byla městskou loukou. Tento přesun byl počátkem vzniku nové velké cikánské čtvrti, do které byli přesídleni Romové z dalších tří různých cikánských čtvrtí v Sofii (Čukur, Šach a Chadži Manūv most; viz Mizov 2006a: 2). Ke konci třicátých let 20. století došlo k rozdělení této sídelní struktury do dvou čtvrtí „Koňovica“ a „Tatarli“. Někteří Romové byli opět donuceni tyto čtvrti opustit a stali se tak prvními obyvateli dnešní čtvrti „Fakulteta“, která v době svého vzniku ležela mimo Sofii (Marušiakova, Popov 1993: 157).

Praxe soustřeďování a přesídlování cikánského obyvatelstva na okraje měst nebo do sousedních vesnic, ze kterých se později staly součástí rostoucího města, byla rozšířená po celé zemi. Typickým příkladem je historie velké cikánské čtvrti „Stolipinovo“ ve městě Plovdiv. Podle dobových zdrojů se cikánská čtvrť bezprostředně po osvobození nacházela „východně od tří kopců nedaleko náměstí Bej Medžit“ a byla tvořena jednoprostorovými domky z nepálených cihel, její ulice byly v zimě plné bláta, v létě zase plné prachu (Šivačev 1994: 88). Rozsáhlá epidemie spalniček v této čtvrti v roce 1889 byla důvodem, proč se vláda rozhodla Cikány odtud vystěhovat do nově vytvořené vesnice „Ježící 2 kilometry východně od města a pojmenované podle generála Stolypina“ (Šivačev 1994: 88). V roce 1930 byli do již založené čtvrti „Stolipinovo“ přestěhováni také Romové ze čtvrti „Kjučuk Pariž“ (Marušiakova, Popov 1993: 157). Po přijetí nařízení Rady ministrů č. 258/1958 se zde usadili i někteří kočovní Romové. Dnes je Stolipinovo rozsáhlá čtvrť ve městě Plovdiv, obývaná výhradně Romy.

Přemísťování celých cikánských čtvrtí (poměrně často za hranice měst) pokračovalo i během období socialismu, přestože byla tato praxe kritizována jako špatná už v padesátých letech. Pracovníci Ministerstva vnitra často ve svých zprávách z roku 1965 vyjadřovali obavy, že takové koncentrace ve velkých sídlištních celcích zabraňují předcházení a řešení kriminality.⁷⁴ Místní úřady jednomyslně zastávaly názor, že koncentrace cikánského obyvatelstva brání kontrole vzniku epidemických onemocnění a ztěžují jejich integraci.⁷⁵ Z řady komplexních důvodů však přesto přesídlování Romů pokračovalo.

74 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 936, s. 21 – 11, 46.

75 SAS, f. 616, i. 7, a. j. 138, s. 10; ÚSA f. 1B, i. 40, a. j. 446, s. 5.

Cikánské čtvrti byly zpravidla neblaze proslulé svým neuhlazeným vzhledem, nadměrnou hustotou výstavby a někdy také chybějící kanalizací i tekoucí vodou nebo nevyhovujícími toaletami (*Nov päť* 1961: 11).⁷⁶ Situace v některých z těchto neregulovaných čtvrtí byla tak špatná, že pro úřady bylo mnohem jednodušší a i efektivnější přemístit jejich obyvatele do nově vybudovaných čtvrtí místo toho, aby vynakládaly úsilí na zkvalitňování těch stávajících. Do míst, která nebylo možno přestěhovat, směřovalo po roce 1945 úsilí zaměřené na zlepšení infrastruktury (vybudování systémů nakládání s odpady, kanalizace, prodejen potravin, mateřských škol atd.).⁷⁷ Snahy o regulaci a zkvalitňování čtvrtí, které nebyly zahrnuty do nových stavebních plánů, pokračovaly, přestože realizace takových zlepšení byla časově náročná.

V období mezi lety 1958 až 1989 mohou být identifikovány tři hlavní etapy procesu, který měl vést ke změně životních podmínek Cikánů.

První etapa (1958–1965) zahrnovala usazení téměř 15.000 kočovníků (přibližně jedné desetiny z celé tehdejší romské populace), kteří měli možnost získat půjčky od Bulharské investiční banky na výstavbu vlastních domů. Tento postup byl následně nabídnut i již usazeným a zaměstnaným Romům, kteří vyjádřili touhu postavit si své vlastní domy. To vše bylo doprovázeno postupným zlepšováním starých čtvrtí a budováním nových.

Druhou etapu (1965–1978) procesu charakterizovala zvýšená komunální výstavba napříč celou zemí. Romům byly v tomto období poskytovány byty, a to obvykle v panelových domech na sídlišťích postavených v oblastech, ve kterých již dříve žili.

Třetí etapa (1978–1989) byla spojena s rezolucí č. 1360 Sekretariátu Ústředního výboru Bulharské komunistické strany „Za další zvýšení pracovní výkonnosti bulharských Cikánů a jejich aktivnější zapojení do budování rozvinuté socialistické společnosti“ z roku 1978, která nařizovala zahájení politiky rozptylu Cikánů mezi bulharskou populací. Na základě této politiky byli Romové ubytováni v panelových domech po boku svých bulharských sousedů. Tato praxe ovšem nebyla příliš častá a Romové byli i nadále přesídlováni převážně po celých skupinách. V letech „Obrodného procesu“ (1984–1989)⁷⁸ místní úřady vybudovaly

76 SAS, f. 616, i. 1, a. j. 87, s. 201.

77 SAS, f. 616, i. 7, a. j. 138, s. 9–10.

78 Obrodný proces, známý také jako Kampaň znovuzrození (bulharsky: Възродителен процес - *Vъzroditelen proces*), byl oficiálním názvem nucené asimilace bulharské muslimské menšiny (900.000 lidí, tedy 10 % celkového obyvatelstva). Asimilovat se měli mimo jiné změnou svých tureckých a arabských jmen na jména bulharská. Muslimové měli rovněž zakázáno praktikovat své zvyky, náboženství nebo používat svůj jazyk. Proces se odehrával v letech 1984 – 1989 pod komunistickou vládou Todora Živkova. Ve skutečnosti začal přejmenováním muslimských Bulharů, kteří byli nuceni změnit si svá jména již v roce 1972. Později byli nuceně přejmenováni i muslimští Romové, a to v letech 1981 – 1983. Název „Obrodný proces“ byl však použit až poté, co byla ke změně jmen donucena největší část muslimů v Bulharsku – etničti Turci. Po politických změnách v roce 1989 si všichni muslimové v Bulharsku mohli znovu nechat změnit svá jména na turecká nebo arabská.

betonové zdi kolem některých čtvrtí (*mahal*) s vysokou koncentrací cikánského obyvatelstva, aby skryly zanedbaný vzhled těchto míst.

Výše zmíněná vyhláška Rady ministrů č. 258/1958 hrála rozhodující úlohu během prvních dvou fází integračního procesu. Upravovala poskytování „levného a hygienického ubytování“ pro „nové obyvatele“, kteří měli stabilní zaměstnání ve vládních zemědělských a lesnických podnicích. Za tímto účelem vyčlenilo Ministerstvo zemědělství a lesů přibližně 4 miliony leva (Kolev 2010: 157–158).

Místní úřady byly povinny vyčlenit volné pozemky pro výstavbu domů pro „bývalé kočovníky nebo Cikány, kteří se přestěhovali z jiných sídel a mají trvalé zaměstnání a registraci na území obce“, zatímco Bulharská investiční banka jim měla poskytnout úvěr na bytovou výstavbu ve výši 5.000 leva, a to bez jakéhokoliv příspěvku od příjemců (Kolev 2010: 159–160).

Přesídlování Romů z různých oblastí (například jejich vystěhování ze čtvrti Koňovica nebo bulváru Stambolijski z počátku šedesátých let) mělo být podle centrálního plánu doprovázeno nabídkou nových bytů. Za tímto účelem měla rada města Sofie právo využívat materiál ze zbořených budov (Kolev 2010: 159–160), a to za podmínky, že dodrží „všechny architektonické, urbanistické a hygienické požadavky v celé stavbě“ (Kolev, 2010: 159–160). Staré domy byly zbourány a rodiny z bulváru Stambolijski přemístěny do nových bytů, postavených za hranicemi hlavního města poblíž obce Filipovci (dnešní součást Sofie), kde bylo ubytováno v celkem dvou stovkách domů téměř 1.000 Romů. Nové byty však v počáteční fázi sestávaly jen ze dvou místností a v místě nebyla vybudována kanalizace (Kolev, 2010: 22–23).

Postupného zlepšování životních a hygienických podmínek, ve kterých Romové žili, bylo dosahováno i pomocí různých dezinfekčních programů a urbanizace cikánských čtvrtí (Kolev, 2010: 159–160), jako byly různé sanitární akce a protiepidemická opatření (očkování, hubení hmyzu – vší, blech), které měly zabránit výskytu a šíření infekčních chorob a parazitů v prostředí cikánských čtvrtí (Kolev, 2010: 160).

Tyto plány byly poprvé představeny v navrhovaném programu zlepšování životních podmínek bulharských Cikánů podle nařízení č. 258 /1958. Jejich realizace byla zahájena poměrně rychle a některé první výsledky nebyly příliš uspokojivé. Díky novým předpisům se ale mnoha lidem podařilo zlepšit své životní podmínky, a to jak na venkově, tak ve městech.

Vláda se pokoušela pohyb Cikánů kontrolovat a neumožňovala jim, aby si sami vybrali místo, na kterém se usadí. Museli žít a pracovat tam, kde byli zapotřebí. Jak již bylo řečeno, většina z nich pracovala v zemědělském sektoru. Mnohým z nově usazených kočovníků se tak podařilo získat zaměstnání. Ti „problematičtější z nich“ byli pod dohledem místních úřadů. Podle zpráv Ministerstva vnitra, které se týkaly průběhu, jak bylo plněno nařízení č. 258/1958 v různých

okresech země, měli být kočovníci v případě útěku vráceni „tam, odkud přišli.“⁷⁹ Obzvláště striktně se postupovalo v otázce Cikánů,⁸⁰ kteří nelegálně pobývali na území velkých měst, jako byla Sofie, Varna nebo Plovdiv. Již od konce padesátých let úřady tyto lidi identifikovaly a nařizovaly jim vrátit se ve lhůtě 10 dnů do původního místa pobytu. Ti, kteří nařízení neuposlechli, čelili různým administrativním následkům, zatímco těm, kdo toto nařízení ignorovali systematicky, hrozil trest internace v „pracovně nápravném zařízení“, tzv. TVO, tedy v bulharských komunistických „koncentračních táborech“.⁸¹ Cikánům bylo zakazováno usazovat se nejen ve velkých městech, ale i v některých příhraničních oblastech. Toto omezení se týkalo především těch kočovníků, kteří se dopouštěli trestných činů. Podle úřadů to byl způsob, jak zabránit jejich útěku přes hranice. Tato opatření byla uplatňována na všechny, kdo byli považováni za „nepřátelské vůči lidové vládě, kriminálníky, recidivisty atd.“ a byla v souladu s politikou vydávání cestovních pasů a režimem ochrany hranic Bulharské republiky na konci padesátých let.⁸² Úřady se snažily přesídlovat dokonce i Cikány, kteří měli trvalé bydliště ve městech (zvláště pokud se dopouštěli kriminálních činů nebo byli nezaměstnaní),⁸³ a to do vesnic nebo jiných měst s větším množstvím pracovních příležitostí, ve kterých bylo také jednodušší držet je pod dohledem a „převychovávat“ je.⁸⁴ Podle „Vyhlášky o boji proti výtržnictví“ z počátku šedesátých let bylo z velkých měst jako Sofie, Plovdiv, Varna a další vystěhováno mnoho členů různých etnických skupin, včetně Romů, obviňovaných z páchání kriminální činnosti. Někteří z nich byli vyhoštěni společně se svými nevinnými příbuznými. To byl například případ čtvrti „Tatarli“ z roku 1962.⁸⁵ Podobně tomu bylo na počátku sedmdesátých let ve Slivenu, jednom z měst s největším

79 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 659, s. 34.

80 V socialistickém Bulharsku platilo to, že pokud chtěl někdo žít a pracovat v určitém městě, musel v něm být zaregistrován. Registrace byla udělována při narození, sňatku, nebo těm, kdo v daném místě pracovali. Občané, kteří tuto registraci neměli, mohli město navštívit, ale nesměli v něm pracovat nebo dlouhodobě pobývat. Lidé, kteří tak činili bez registrace, byli považováni za „nelegální obyvatele“.

81 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 659, s. 34.

82 AMV, f. 26, i. 1, a. j. 659, s. 16.

83 Nezaměstnanost byla v socialistickém Bulharsku nepřijatelná. Všichni občané socialistického Bulharska museli mít stálou práci, odvádět daně a být řádnými členy socialistické společnosti. Lidé, kteří nepracovali, stáli mimo systém a byli považováni za podezřelé. Byli vyzýváni k tomu, aby si hledali práci v jiných městech a vesnicích v zemi.

84 Ve skutečnosti byla stejná politika uplatňována na všechny občany Bulharska. Většina lidí preferovala život ve velkých městech, ale povinná registrace volbu místa pobytu znemožňovala. Zároveň trpěly některé regiony nedostatkem odborníků a dalších pracovníků. Proto bylo mnoho mladých absolventů vysokých škol po absolutoriu na dva roky posíláno do práce ve vesnicích nebo menších vzdálených městech, aby zde zmírnili jejich chronickou potřebu lékařů, učitelů atd. Co se týče Romů, některé úřady se snažily přesídlovat ty z nich, kteří neměli řádnou práci nebo byli obviněni z páchání kriminality. Stejná opatření platila i pro etnické Bulhary, kteří měli problémy se zákonem nebo byli nezaměstnaní.

85 AMV, f. 12, i. 1, a. j. 971, s. 4 – 5, a. j. 40, s. 12. V polovině šedesátých let byly dekrety o vystěhování zrušeny a mnoho obětí se mohlo vrátit do svých původních bydlišť. Mezi nimi bylo i mnoho romských rodin.

počtem Romů v Bulharsku. Místní úřady zde využily zdejších špatných životních podmínek jako argumentu pro rozsídlení Cikánů do okolních vesnic.⁸⁶ Jak však samotné úřady připouštěly, tato opatření nevedla vždy k trvalým výsledkům, neboť mnozí z Romů našli způsob, jak se do svých rodných měst vrátit.

Rozvoj tzv. cikánských čtvrtí se potýkal také s některými dalšími obtížemi, neboť prostředky přidělené Bulharskou investiční bankou na výstavbu bytů byly příliš nízké. Stačily pouze k budování jednoprostorových obydlí rozšířených o kuchyň, ve kterých žily celé rodiny, někdy i několik generací. Přestože byly vyrobeny z levného materiálu, pro chudé Romy představovaly tyto domky příležitost vybudovat si své vlastní domovy. Jejich potřeby ale zcela nevyřešily. Mnoho domů v těchto čtvrtích bylo nelegálně rozšiřováno přistavěním další místnosti, která byla určena pro rodinu syna nebo dcery.⁸⁷ Takové činy nevratně měnily přijaté urbanistické plány. Přelidnění a nelegální stavby v těchto místech zůstaly nevyřešeným problémem až do konce sledovaného období.⁸⁸

Přesto všechno byl postup úřadů krokem kupředu. Kromě vodovodní a kanalizační infrastruktury, obchodů s potravinami a školek byla v cikánských čtvrtích ve velkých městech zřizována i zdravotní střediska. A i když k tomu docházelo jen velmi zřídka, dobře udržované cikánské domy mohly obdržet uznání „příkladné domácnosti“ (*Nov päť* 1971, 1).⁸⁹

Ubytování Romů v nově postavených bytových domech začalo zkraje šedesátých let. Zpočátku byl tento postup uplatňován jako forma odškodnění pro osoby, jejichž majetek byl vyvlastněn například z důvodu realizace nových urbanistických plánů zaměřených na konkrétní cikánské čtvrti a přesídlování jejich obyvatel. To byl v pozdních padesátých letech i případ obce Filipovci. Právě do ní bylo přestěhováno mnoho rodin z různých cikánských čtvrtí v Sofii.

Mnoho z těchto rodin získalo od Bulharské investiční banky půjčky na stavbu vlastních domů. Zároveň byly některé rodiny v nouzi ubytovány v nových státních bytech.⁹⁰ Někteří byli ubytováni v bytech, které se nacházely ve čtvrtích hlavního města, další pak v jiných městech jako Stara Zagora, Plevno, Pazardžik, Sliven, Pernik (*Nov päť* č. 4: 1967), nebo městech v Tolbuchinské oblasti⁹¹ atd. Všechna tato opatření byla realizována s cílem uspokojit potřeby bydlení členů romské menšiny a zlepšit kvalitu jejich života.

86 SAS, f. 687, i. 4, a. j. 15, s. 35.

87 SAS, f. 616, i. 7, a. j. 138, s. 10 – 11.

88 SAJ, f. 56, i. 3, a. j. 22, s. 54.

89 Uznání „příkladné domácnosti“ bylo ctí a bylo uděleno nejlepším domům ve městech a vesnicích socialistického Bulharska. Měly působit jako vzor pro ostatní bulharské občany.

90 State Security and Minorities – M, f. 1, i. 10, a. j. 1413, s. 3.

91 State Security and Minorities – M, f. 1, i. 10, a. j. 1413, s. 3.

Navzdory komfortu, jež tyto nové byty poskytovaly, byli někteří jejich noví obyvatelé zklamáni z toho, že ve svých nových domovech nemohli chovat vlastní hospodářská zvířata (*Nov păt* 1987, 21). To někdy vedlo k řadě problémů, ale i komických situací, kdy obyvatelé chovali na terasách slepice, nebo dokonce koně (*Nov păt* 1987, 21). Všechny tyto případy vedly také k obviněním ze strany bulharských sousedů, že Cikáni nejsou schopni své byty udržovat. V reakci na to otiskly noviny *Nov păt* řadu článků o zodpovědném přístupu k novým bytům (*Nov păt* 1987, 21; 1967, 4).

Nové byty získávali i romští dělníci z továren a průmyslových podniků (*Nov păt* 1967, 4). Jejich sousedy byli často Bulhaři. Tyto první pokusy o společné bydlení v nově postavených panelových domech byly předzvěstí politiky zavedené v roce 1979. Jejím cílem byla likvidace cikánských čtvrtí a rozptýlení cikánské populace po celém území Bulharska (Kolev 2010: 164–165). Podle Vyhlášky č. 7 Rady ministrů Bulharské lidové republiky ze dne 26. ledna 1979, „o dalším zvýšení pracovní výkonnosti bulharských Cikánů,“ bylo cílem zajistit, aby se ještě více „bulharských občanů cikánského původu“ dostalo pod bezprostřední vliv bulharské kultury a životního stylu, a odpoutali se tak od některých typických cikánských tradic, jako byly sňatky nezletilých, prodej nevěst atd. Úřady považovaly cikánské čtvrti za „ohrožující rozvoj této menšiny“ a prosazovaly jejich postupnou likvidaci.

Takové pokusy byly skutečně realizovány, byly ale nesmělé a nevedly k žádným významným změnám. Zlikvidované staré čtvrti byly obvykle nově vytvořeny na nových místech a se stejně kompaktním osídlením (*Nov păt* 1973, 7). Ani bytové domy v Sofii, Plovdivu, Jambolu a dalších oblastech, ve kterých Bulhaři i Romové žili společně, nebyly bezproblémovými oblastmi. To bylo do jisté míry vysvětlováno odporem obou etnických skupin, které spolu velmi často odmítaly žít jako sousedé. Archivy a vzpomínky (Kolev 2003: 85–86) lidí, kteří měli s těmito vztahy vlastní zkušenost, svědčí o tom, že Bulhaři si stěžovali na nedostatek klidu a ticha, zatímco Romům vadila různá omezení z druhé strany (*Nov păt* 1987, 21). To velmi rychle vedlo k tomu, že Romové opouštěli komplexy obývané bulharskou většinou, zatímco na druhé straně Bulhaři odcházeli z domů, ve kterých žili převážně Romové. Romové, kteří obdrželi byty v rezidenční čtvrti Iskar v Sofii, začátkem sedmdesátých let z velké části postoupili tyto nemovitosti Bulharům a vrátili se do svých bývalých bydlišť (*Nov păt* 1972, 9). Romové také často odmítali přijímat pozemky, na kterých si měli stavět domy, pokud se tyto pozemky nacházely mimo jejich čtvrti. Preferovali totiž bydliště v blízkosti svých příbuzných a přátel, a chtěli vést své životy tak, jak si sami zvolili.

Tyto výsledky do značné míry zpochybňují realizovaná opatření a ukazují, že Bulhaři nebyli ochotni platit cenu za integraci Romů do bulharské společnosti, zatímco někteří Romové nebyli ochotni změnit svůj životní styl. Takové závěry by však neměly být vedeny do extrému. Případy dobrých sousedských, kolegiálních a přátelských vztahů nebyly zas až tak vzácné, stejně jako smíšené sňatky. Pokusy

o začlenění bulharských Romů do bulharské společnosti pokračovaly až do konce studovaného období.

Na závěr je třeba poznamenat, že většina cikánské populace zůstávala v době komunismu soustředěna v etnicky segregovaných čtvrtích. V těchto uzavřených čtvrtích se nadále zachovávaly a předávaly tradice, které úřady považovaly za „neslučitelné s požadavky socialistického Bulharska.“

Je pravda, že některé romské tradice začlenění této menšiny do bulharské společnosti komplikují. Musíme však přiznat, že dlouhodobá politika zaměřená na tuto menšinu, je ve skutečnosti v Bulharsku v určitých ohledech úspěšná.

Prvním úspěchem, který je třeba zmínit, je zlepšení životních podmínek v cikánských čtvrtích, ve kterých byla vybudována kanalizace, postaveny silnice a byl zaveden svoz odpadu. Úřady zde také zřídily obchody s potravinami, školy a dokonce i zdravotnická zařízení, která zlepšila hygienické podmínky, zdraví a kvalitu života místní populace.

Druhý úspěch se týká zaměstnání. Socialistické Bulharsko mělo dobře rozvinutý průmysl, rozsáhlé zemědělství a velmi vysokou míru zaměstnanosti. Většina Romů pracovala a měla pravidelný příjem, což jejich dětem poskytovalo lepší příležitosti.

Třetí úspěch lze identifikovat v oblasti vzdělávání. Povinná školní docházka, která byla v Bulharsku zavedena po roce 1948, umožnila všem romským dětem získat základní vzdělání a potažmo i jinou profesi, než kterou vykonávali jejich rodiče. Z některých těchto dětí se stali zdravotníci, učitelé, právníci, novináři, inženýři, členové armády atd., a připojili se tak k bulharské inteligenci. Nic z toho by nebylo možné bez záměrného a dlouhodobého úsilí bulharského státu začlenit cikánskou menšinu do bulharského (nebo, jak byl nazýván, socialistického) způsobu života.

Zůstává nicméně pravdou, že rozdíly mezi Bulhary a Romy nezmizely. Na konci roku 1989 zůstávalo stále mnoho oblastí, které bylo z hlediska integrace romské populace potřeba nadále rozvíjet, jejich sociální a ekonomická situace se však viditelně zlepšila.

Přeložila Eva Nováková

Prameny

Ústřední státní archiv – ÚSA (*Centralen dăržaven archiv*)

Fond 1B, Ústřední výbor Bulharské komunistické strany (*Centralen komitet na BKP*)

Fond 28, Národní výbor Vlastenecké fronty (*Nacionalen komitet na Otečestvenija front*)

Fond 117, Národní shromáždění (*Narodno sãbranije*)

Fond 136, Rada ministrů (*Ministerski sãvet*)

Archiv ministerstva vnitra – AMV (*Archiv na Ministerstvoto na vãtreshnite raboti*)

Fond 1; Fond 2; Fond 13; Fond 22; Fond 26

Státní oblastní archiv v Burgasu – SAB (*Dăržaven archiv – Burgas*)

Fond 1; Fond 2; Fond 25; Fond 35; Fond 627

Státní oblastní archiv ve Vidinu – SAV (*Dăržaven archiv – Vidin*)

Fond 17; Fond 22; Fond 122k; Fond 519k; Fond 109; Fond 111; Fond 179; Fond 203; Fond 301; Fond 332; Fond 363; Fond 415; Fond 437; Fond 489; Fond 711

Státní oblastní archiv ve Slivenu – SSA (*Dăržaven archiv – Sliven*)

Fond 7; Fond 616; Fond 687

Státní oblastní archiv v Jambolu – SAJ (*Dăržaven archiv – Jambol*)

Fond 56; Fond 180; Fond 433; Fond 534; Fond 736; Fond 817; Fond 864;

„Nov pãt“ (noviny „Novã cesta“)

Na sãvetska zemja. *Nov pãt*, 1959, (2).

Naši sãnarodnici v ãužbina. *Nov pãt*, 1959, (4).

Da pretvorim postanovlenijeto v živo dëlo. *Nov pãt*, 1959, (8).

U nas rabota ima za vsiãki. *Nov pãt*, 1959, (12).

Stroitelnite obekti ãakat. *Nov pãt*, 1960, (3).

Kakãv da stana? *Nov pãt*, 1960, (7).

Stipendii za dobrite uãenici v Sofija. *Nov pãt*, 1960, (4).

Nije bjachme brigadiri v Sãvetskija sãjuz. *Nov pãt*, 1960, (8).

Kãm sredno i vishe obrazovanije. *Nov pãt*, 1960, (5).

Po sledite na postanovlenijeto na Ministerski sãvet – Kraj na cigãnšãinata! *Nov pãt*, 1961, (3).

Kak našata brigada se bori za visoko zvanije. *Nov pãt*, 1962, (8).

Dělg na ciganskata inteligencija. *Nov păt*, 1963, (10).
Za večerno i zadočno sledvaně. *Nov păt*, 1964, (3).
Technikumite sa otkriti za vsički mladeži. *Nov păt*, 1964, (7).
Da pazim žiliščata! *Nov păt*, 1967, (4).
Tam, kădeto sme naj- polezni! *Nov păt*, 1967, (2).
Poveče učenici v gimnaziite i teknikumite. *Nov păt*, 1967, (6).
Trudovata povinnost – kovačnica za kadri. *Nov păt*, 1969, (3).
Iz opita na OK na Otečestvenija front văv Varna. *Nov păt*, 1971, (1).
Za parcelite, žiliščata i...spestjavanijata. *Nov păt*, 1972, (9).
Za profesionalno orijentiraně i nastanjavaně na rabota na mladežitě, koito ne učat i ne rabotjat. *Nov păt*, 1973, (5).
Edin nenužno obosoben kvartal v kraja na svojeto sășčestvuvaně. *Nov păt*, 1973, (7).
Kăde da se učim. *Nov păt*, 1973, (7).
Kovačnica za stroitelni kadri. *Nov păt*, 1974, (6).
Bălgari v Komi. *Nov păt*, 1978, (12).
Otkrito pismo do osmoklasnicite. *Nov păt*, 1978, (5);
Novi obitateli, no i novi navici. *Nov păt*, 1987, (21).

Literatura

- Büchschütz, U. 2000. *Malcinstvenata politika v Bălgarija. Politikata na BKP kăm jevrei, romi, pomaci i turci 1944–1989*. Sofija: D. Blagojev.
- Georgijeva, I. 1966. Izsledvanija vărchu bita i kulturata na bălgarskite cigani v Sliven. *Izvestija na jetnografskija institut i muzej*, 9, 1966.
- Grekoa, M. a kol. 2008. *Romite v Sofija: ot izolacija kăm integracija*. Sofija: Iztok-Zapad.
- Ivanova, J., Krăstev, V. 2006. *Po dălgija păt... Život s drugite (Istorija, jetno-socialna struktura, bit i kultura na ciganite ot Starozagorskija region)*. Stara Zagora. *Izvestija na Prezidiuma na NS*. 1958, (104), 8. 10. 1958.
- Jordanova, R. 2012. Zaživjavaněto săpružeski s lice ot ženski pol, nenavăršilo 16 godišna vărast, kato prestăplenije po čl. 191 NK – materialno pravni i procesualni problemi. *Advokatski pregled*, (12). (http://vas.bg/files/Adv12_2012_3.pdf)
- Kolev, G. 2003. *Jedin ciganin v CK na BKP, Preživelici, terzanija, razmisli*. Sofija: Reklamno-izdatelska kăšča Vini-1873.
- Kolev, G. 2010. *Bălgarskata komunističeska partija i ciganite prez perioda 1944–1989*. Sofija: Centăr za publični politiki.
- Marinova – Christidi, R. 2006. *Bălgarskoto obrazovanie meždū săvetizacijata i tradicijata 1948–1959*. Sofija: Univ. izd. „Sv. Kliment Ochridski“.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2015a. European policies for social inclusion: Catch 22? *Social Inclusion*, 3 (5), 19–31.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2015b. The First Gypsy/Roma Organizations. Churches and Newspapers. In: Kominko, M. (ed). *From Dust to Digital 10 years of the Endangered Archives Programme*. Cambridge: Open Book Publishers, 258–293.
- Marušiakova, E., Popov, V. 1993. *Ciganite v Bălgarija*. Sofija: Klub 90.
- Marušiakova, E., Popov, V. 2007. *Ciganska politika i ciganski izsledvanija v Bălgarija (1919 –1989)*. Studii Romani. Tom VII: Izbrano. Sofija: Paradigma.
- Mizov, B. 2006a. *Bălgarskite cigani (Bit, Duševnost, Kultura)*. Dıl. 1. Sofija: Avangard Prima.
- Mizov, B. 2006b. *Bălgarskite cigani (Bit, Duševnost, Kultura)*. Dıl 2. Sofija: Avangard Prima.
- Pašova, A. 2002. *Tolerantnost v različnostta (Žizněni svetove i cennosti na romskata kultura)*. Blagojevggrad: Univ. izd. „Neofit Rilski“.
- Puchovska, M. G. 1948. *Negramotnostta sred ciganskoto naselenie. Romano esi*, č. 10
- Stojanov, V. *Turskoto naselenie v Bălgarija meždū poljusite na etničeskata politika*. Sofija: LIK, 1998.

- State Security and Minorities. Collected Book of Documents.* 2015. Sofia: The Committee of Disclosing the Documents and Announcing Affiliation of Bulgarian Citizens to the State Security and the Intelligence Services of the Bulgarian National Armed Forces.
- Stojanov, V. 1998. *Turskoto naselenije v Bălgarija meždū poljusitě na jetničeskata politika.* Sofija, S., 1998: 126–130.
- Šivačev, S. (ed.). 1994. *Kosmopoliten grad. Machali i kvartali v nova vreme – očerci iz istorijata na Plovdiv. Díl. 1.* Plovdiv: Obščina Plovdiv.
- Tabakov, S. 1911. *Opit za istorija na grad Sliven. Díl 1.* Sofija: S. M. Stajkov.
- Tomova, I. 1993. *Ciganite v prechodnija period.* Sofija: Meždunar. centăr po problemite na malcinstvata i kult. Vzaimodějstvija.
- Vasileva, B. 1991. *Migracionni procesi v Bălgarija sled Vtorata svetovna vojna.* Sofija: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ochridski”.

Nerecenzovaná část

Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946

Dějiny Romů v době 2. světové války a důsledky genocidy romského obyvatelstva jsou významným mementem evropských dějin. Proces historického zkoumání tohoto tématu byl na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století v tehdejším Československu, jak známo, započat a systematicky rozvíjen akademickou prací zejména historika prof. Ctibora Nečase³ a dalších.

Aktuálně se podařilo identifikovat tři konvoluty archiválií,⁴ které zásadním způsobem osvětlují kontinuitu historického vývoje uvnitř válkou zdecimované romské populace po roce 1946 v Československu. Jedná se o významné a rozsahem objemné historické prameny, které obsahují i poměrně rozsáhlou písemnou (i úřední) dokumentaci romské provenience. Dokumentují vlastní dlouhodobou snahu Romů o zrovnoprávnění svého postavení ve společnosti po 2. světové válce (jakkoli romské etnoemancipační snahy navazují i na předválečný vývoj).⁵ V tomto kontextu jako nový vědecký objev můžeme již v této fázi heuristiky chápat námi zjištěnou a plně potvrzenou komplementaritu výše zmíněných tří konvolutů archiválií z období 1969–1975, (1) vzešlých z činnosti Svazu Cikánů–Romů (1969–1973; dále jen SCR) – uložených v Moravském zemském archivu – s (2) osobními složkami žadatelů o Osvědčení podle zákona 255/1946 Sb., vedenými pro účastníky boje za osvobození, které jsou uloženy ve Vojenském historickém archivu (dále VHA), a také (3) s osobními složkami žadatelů o Odškodnění za pseudolékařské pokusy, evidovanými Svazem protifašistických bojovníků, uloženými v Národním archivu ČR.

1 Mgr. Milada Závodská, PhD. působí v Muzeu romské kultury jako romistka a knihovnice. E-mail: Zavodska@email.cz

2 Mgr. Lada Viková působí jako asistentka na Katedře sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice a je doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. E-mail: lada.vikova@upce.cz

3 Viz např. v *RDŽ* otiskovaná Osobní bibliografie prof. C. Nečase (Nečas 2013), dále tamtéž Lhotka, Závodská (2013).

4 „Konvolutem“ označuje (pomocná) historická věda a archivní správa soubor úředních písemností, vzešlých z jednání o téže záležitosti. Tedy v kontextu tohoto článku jde zejména o záležitosti vyřizování žádostí o Osvědčení dle zákona 255/1946 Sb. a žádosti o Odškodnění za pseudolékařské pokusy. V těchto případech se ovšem jedná o úřední spisy několika institucí – viz dále v textu článku podrobný popis původců archiválií a obsahu archiválií.

5 O vzniku romských organizací v celosvětovém kontextu, včetně zřetele k oblasti Československa viz např. Liégeois (1999: 211–230).

Dokumentace obsažená v těchto konvolutech archiválií zahrnuje mimo jiné historická svědectví Romů z českých zemí a Slovenska (podrobněji viz jednotlivé oddíly popisu níže), a to jak úřední agendu, tak i osobní výpovědi. Tyto archiválie nabízejí nové možnosti historické komparace a společenskovoědního poznání:

I. Jednak napomohou upřesnění již známých historických skutečností perzekuce Romů v letech 1938–1945, zejména poměrů uvnitř zařízení nucené táborové koncentrace nebo subtilnějších vazeb v odbojové činnosti.

II. Nabízejí nová odhalení doposud málo známých detailů nuceného skrývání jednotlivců a násilí páchaného na Romech mimo KT.

III. Umožňují významný posun v poznání vývoje postavení Romů v československé společnosti v druhé polovině 20. století.

Úřední agenda a dokumentace genocidy se přirozeně prolíná se soukromou pamětí jednotlivců, resp. celých rodin (blíže viz Nečas 1994, Hübschmannová 2005, Zdařilová 2007, 2010, 2011). Právě v tomto ohledu jsou nalezené archiválie významným pramenem pro komparaci a historické poznání. Vedle výše uvedené nově objevené komplementarity zmíněných souborů archiválií nám (dílem) tytéž archiválie především odhalují nové historické skutečnosti vzniku a činnosti *Komise bývalých vězňů koncentračních táborů* českého SCR v období přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Neméně významné poznání skýtají pro mladší období, tj. pro období po pádu totalitního režimu v Československu, kdy na dekádu devadesátých let 20. století bezprostředně navázala činnost neziskových organizací (a Ministerstva financí a Ministerstva obrany ČR) administrujících pro žadatele z ČR několik programů odškodnění romských obětí holocaustu.⁶

Obsah této nálezkové zprávy respektuje kontext celého dějinného období až do současnosti. Více akcentováno je ale v našem textu období starší, tedy zejména první tři dekády po skončení války – včetně ukončení činnosti SCR (1973, resp. 1975, dokdy existoval SCR „v likvidaci“). Tím bychom nijak nechtěly vymezovat priority významu dílčího zpracování archivních pramenů. Tato akcentace v naší nálezkové zprávě jednak reflektuje, jak k identifikaci a rozpoznání podstatné komplementarity zmíněných archivních celků v našem bádání došlo, a zároveň vyplývá ze zaměření výzkumu obou autorek textu. Parciální nálezy (spojené s agendou „Odškodnění za pseudolékařské pokusy“, a dále zejména s činností „Komise bývalých vězňů KT při SCR“) uskutečnila Milada Závodská při bádání o životě a díle pana Rudolfa Daniela (1911 Oslavany – 1978 Brno)⁷ a jeho nejbližší rodiny a spolupracovníků. Lada Víková se se sbírkami VHA seznamovala při pátrání po případné vojenské službě Jakuba Ištvana

6 K průběhu odškodnění Romů žijících v Československu viz Kramářová a kol. (2005), Kramářová (2005), Lužica (2005) a Zdařilová (2007).

7 Viz Závodská (2016), dílčím způsobem též uplatněno v článku publikovaném v *Romano džaniben* – viz Růžička, Sadílková, Závodská (2013).

(1881 Bořitov–1944 KT Auschwitz: AB2-e)⁸. Ač se zatím nepodařilo prokázat vojenskou činnost J. Ištvana za první světové války, byl ve VHA díky jeho osobním údajům nalezen osobní spis k Osvědčení dle zákona 255/46 (dále jen „Osvědčení“), které mu bylo uděleno v roce 1969.⁹ Po tomto objevu podnikla L. Viková badatelskou sondu (36 osobních spisů) mezi všechny archivem evidované osobní spisy k „Osvědčení“. Tato sonda byla zaměřena na české a moravské Romy, v jejichž složkách při bližším studiu nacházela velmi cenné listiny (dopisy ze Svazu Cikánů-Romů, osobní svědectví žadatelů aj. – viz dále). Po konzultaci s M. Závodskou obě autorky rozpoznaly vzájemnou provázanost těchto materiálů (tj. nejen dílem čistě úřední a listinnou komplementaritu, ale i obsahovou vazbu, kdy jedny archiválie pomohou vysvětlit okolnosti vzniku těch druhých, a hlavně podstatnou vazbu tematickou).

V textu náleзовé zprávy bude stručně představen obsah tří výše zmíněných pozoruhodných archivních celků a zároveň bude základním způsobem poukázáno, v čem se doplňují. Pořadí, v němž jsou zde prezentovány, vychází z velikosti časového rozsahu, který zahrnují. Na prvním místě jsou to tedy osobní spisy žadatelů o Osvědčení dle zákona 255/1946 Sb. (období od r. 1946 dodnes), dále žádosti o Odškodnění za pseudolékařské pokusy (1962–1971) a na posledním místě materiály vzešlé z činnosti Komise bývalých vězňů KT při SCR (1971–1975).

Historická práce zaměřená na moderní dějiny se nemůže neprolínat s osobními životy jednotlivců. Zde bychom chtěly upozornit, že při pročitání shromážděných materiálů si uvědomujeme citlivost v nich dostupných údajů.¹⁰ Už při uvědomění si skutečnosti, že je možné odhalit (na základě jména, data a místa narození) osoby, které se ve svém poválečném životě k romskému původu (či v případě Židů k židovskému původu apod.) nehlásily, na veřejnosti nesdělovaly, že byly ony (nebo jejich rodiče) za války terčem rasové persekuce, případně si i nechaly změnit jméno, vnímáme dostupnost těchto archiválií jako záležitost velmi citlivou a rizikovou. Interpretace historických pramenů – typicky takové povahy jako jsou osobní složky jednotlivců – vyžaduje odpovědný přístup, a to se zvýšeným ohledem na oblast tak citlivou, jako je dokumentace historie genocidy.

1 Osobní spisy žadatelů o Osvědčení dle zákona 255/1946 Sb. (Zákon o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození)

Nejrozsáhlejší sbírku z prezentovaných archivních celků představuje sbírka osobních spisů žadatelů o Osvědčení na základě zákona č. 255/1946 Sb., která je od roku 2006

8 V *Romano džaniben* byl poprvé zmíněn v článku věnovaném části jeho rodiny (Viková 2016).

9 O „Osvědčení“ na jeho jméno tehdy žádala vdova po J. Ištvanovi, Aloisie Ištvanová (nar. 1893).

10 Zpřístupnění spisů vzniklých po roce 1945, které pomáhají odhalit moderní dějiny, je ošetřeno zákonem o ochraně osobních údajů 101/2000 Sb., dále zákonem o archivnictví a spisové službě 499/2004 Sb.

uložena ve Vojenském historickém archivu.¹¹ Víme, že až do roku 1989 byla kompenzace válečného utrpení československých Romů možná právě jen na základě tohoto zákona, ovšem skutečně hmatatelnou výhodu přineslo „Osvědčení“ až po přijetí zákona č. 161/ 1968 Sb., o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje.¹² Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let bylo podáno nejvíce nových žádostí a probíhaly i revize dříve vydaných „Osvědčení“. Další mocné vlny nových žádostí přicházely po roce 1990, dále po r. 1995 a třetí po r. 2001. Celkový počet osobních spisů žadatelů o „Osvědčení“, o tzv. „dvěstěpětapadesátku“, uložených ve VHA je téměř 150.000. V jejich seznamu, který VHA vypracoval, je možné si vyhledat konkrétní osobní spis pod jménem, příjmením, datem narození, popř. i rokem podání žádosti, resp. číslem jednacím. Kolik spisů z celkového počtu se týká válečné perzekuce či odbojové činnosti Romů, je skutečně těžké odhadnout, celkový jejich objem bude snad řádově v tisících. Po realizaci první sondy a prostudování vybraných 36 spisů¹³ lze formulovat jen dílčí závěry. Ve studovaném souboru absentují spisy tzv. slovenských Romů, které tvoří pravděpodobně majoritní skupinu osobních spisů svědčících o válečném utrpení Romů. Většina analyzovaných žádostí byla podána mezi lety 1965–76. Zahrnuty byly však i dvě žádosti podané již v roce 1947, několik na začátku šedesátých let, další jsou z konce sedmdesátých let a tři žádosti byly podané po r. 1980. Doba vyřizování studovaných žádostí byla různě dlouhá – některé byly vyřízeny v řádu měsíců a některé až za 4 roky.¹⁴

O „Osvědčení“¹⁵ mohli žádat všichni účastníci odboje, a to v deseti kategoriích (označených písmeny a-i)¹⁶ – většina studovaných spisů z uvedené sondy

11 O vzniku této sbírky a jejím zpřístupnění podrobněji viz článek v *Ročence VHA 2015* (Baláž, Minařík 2016).

12 Účastníkům odboje byla od roku 1969 doba jejich účasti v odboji započítávána do výpočtu jejich důchodu.

13 Seznam spisů je uveden za textem článku v seznamu pramenů.

14 S dlouhou dobou vyřizování se setkáme především u žádostí podaných po roce 1969, kdy o „Osvědčení“ žádalo mnoho žadatelů (např. č. j. 112494/69: žádost podána 24. 12. 1969 a byla vyřízena 22. 10. 1973). První zdržení bylo způsobeno čekáním na potvrzení z Arolsensu, další tím, že MNO bylo žádostmi zavaleno ve vlnách a nedokázalo vždy okamžitě zareagovat reorganizací a navýšením počtu referentů, díky čemuž např. v r. 1971, a později opět v r. 1978 evidovalo řádově tisíce nevyřešených žádostí (Baláž, Minařík 2016: 37–46).

15 „Osvědčení“ svým nositelům přineslo nejprve pouze morální uznání, později, jak bylo zmíněno, určité sociální zvýhodnění jako zvýšení důchodu, ale i slevu v dopravě, od roku 1995 pak (na základě zákona č. 217/1994) a dále pak po roce 2001 (na základě zákona č. 261/2001 Sb.) mohli nejprve potomci po vězněných a zavražděných, kterým do konce války nebylo 18 let, a později dosud neocenení účastníci odboje, na které se dřívější zákony nevztahovaly, obdržet jednorázový finanční obnos. Až v roce 2001 se zákon vztahoval i na osoby, které se před perzekucí skrývaly v těžkých podmínkách, často srovnatelných se samotným vězněním (viz Baláž, Minařík 2016: 47).

16 Např. A) sloužil v československé zahraniční armádě, B) sloužil ve spojenecké armádě, ... D) byl československým partyzánem, E) zúčastnil se odboje domácího – zahraničního, F) zúčastnil se povstání v květnu 1945 (a byl raněn nebo padl), G) byl československým politickým vězněm, H) byl československým dobrovolníkem ve Španělsku, CH) byl příslušníkem Stráže obrany státu 1938–39, I) jsem pozůstalým po účastníku národního boje za osvobození. (Kategorizace dle formuláře žádosti č. j. 194761/82. V průběhu času bylo sice vydáno několik variant formulářů, základní kategorie oprávněných však zůstávaly stejné, neboť byly určeny v § 1 zákona č. 255/1946 Sb., pouze kategorie CH) a I) byly vytvořeny později – viz podoba zákona z roku 1964 – Zákon č. 255/1946 Sb. on-line).

spadala do kategorie „politický vězeň“, kde žadatel doplnil období, místo a důvody svého věznění za doby nacismu.¹⁷ Jako důvod věznění ve většině studovaných spisů romští žadatelé uvedli „rasové důvody“, „rasová persekuce“, k čemuž je ve zkoumaných spisech obvykle dopsáno (nejspíš referentem) „cikán“ / „Cikán“ / „cikánský původ“ apod.

Pracovně můžeme žádosti dokumentující persekuci Romů rozdělit do těchto skupin:

a) romští žadatelé z let 1946–1990 – odhadem řádově ve stovkách – tato skupina se bude dále dělit na další podskupiny, především:

- přeživší původní čeští a moravští Romové a Sintové věznění za okupace ve vězení, v lágrech na území protektorátu a ponejvíce pak v Auschwitz (AB2-e) a dalších KT, kteří své žádosti podávali většinou v šedesátých a sedmdesátých letech;

- spisy těch, kteří zahynuli; jejich jménem mohli o „Osvědčení“ žádat totiž jejich potomci či manželé/manželky, kteří byli v době války na vězněné osobě (popř. osobě zapojené do odboje) závislí;

- je těžké odhadnout, kolik tzv. slovenských Romů – partyzánů, účastníků SNP a vojáků, kteří sloužili např. ve Svobodově armádě, nebo se jiným způsobem zapojili do odboje – žádalo o „Osvědčení“ v České republice (a jejich spisy se tedy nacházejí právě ve VHA v Praze)¹⁸;

- patrně nejmenší skupinu budou tvořit ti, kteří se před rasovým pronásledováním ukrývali, neboť samotné ukrývání (byť po útěku z KT) nebylo až do roku 2001 uznáváno jako důvod pro udělení „Osvědčení“, v této skupině tedy mimo jiné budou figurovat především Romové zapojení do aktivního odboje (partyzáni);¹⁹

17 Kategorie „politický vězeň“ sloužila od r. 2001 i žadatelům, kteří nebyli vězněni, ale museli se skrývat. Např. v úspěšně vyřízené žádosti podané v roce 2004 ukrývaná osoba do kolonky „vězněn od do“ doplnila spolu s daty „ukrývání z rasových důvodů“.

18 Asi 50.000 osobních spisů osob s trvalým bydlištěm na Slovensku bylo po rozdělení Československa převezeno do partnerské instituce v Bratislavě (Baláz, Mínařík 2016: 47).

19 V této kategorii může jako ukázka sloužit spis žadatele – partyzána (č. j. 170139/75). Do své první žádosti z roku 1970 uvedl: „1. srpna 1942 byla celá rodina sebrána [...], 10. května 1943 se mi podařilo [...] uprchnout, [...] skrýval jsem se [a] od června 1944 jsme začali zakládat partyzánskou skupinu [...], 1.9.1944 jsme [...] navázali spojení s další skupinou“, což podložil svědectvím spolupartyzánů (kteří dosvědčovali, že skutečně již od června 1944 organizoval partyzánskou jednotku, byl známý pod jménem „cikán Tonda“, popř. „Tonda Cikán“ a později se stal velitelem své jednotky). Bylo mu uznáno „Osvědčení“ (čj. 3404/70) vydané dne 22. 2. 1974 jen na dobu od 1. 9. 1944 do 5. 5. 1945, neb na tu dobu byl u MNO již evidován jako partyzán, na předchozí období „Osvědčení“ nezískal s odůvodněním, že věznění nebylo řádně doloženo. Proto v r. 1975 žádal o rozšíření „Osvědčení“ a doložil zápis z MNV (s dokladem o uvěznění „z rasových důvodů na rozkaz Gestapa“ dne 1. 8. 1942), potvrzení ze Státního archivu v Brně o uvěznění v Hodoníně u Kunštátu a svědectvími jak spoluvězňů, tak i dalších spolupartyzánů. Do spisu je vložen dopis z MNO (datován 15. 1. 1975) se striktním vyjádřením: „Dobu ukrývání se po útěku z KT nelze uznat jako věznění ani domácí hnutí, pokud nebyla prováděna odboj. činnost.“ Na základě žádosti z roku 1975 tak získal nové „Osvědčení“, rozšířené ovšem jen o dobu věznění (1. 8. 1942–1. 5. 1943). Mezi vězněním v KT a zapojením do partyzánského hnutí však uplynul rok a tři měsíce, které žadatel dle vyjádření uvedeného ve spise strávil ukrýváním se po valašských pasekách a hledáním partyzánské skupiny, ke které by se připojil, přičemž tato doba byla MNO považována za pouhé skrývání a do „Osvědčení“ započítána nebyla.

b) žadatele z let 1990 až do současnosti opět můžeme rozdělit:

- určitý počet žadatelů budou ti čeští a moravští Romové a Sintové, jimž se podařilo před deportací ukrýt a dožili se roku 2001, kdy bylo možné o „Osvědčení“ (a s ním spojené odškodnění) žádat i za dobu skrývání;²⁰

- podstatnou část (řádově tisíce) budou tvořit spisy Romů, kteří přišli do dnešní ČR ze Slovenska a o „Osvědčení“ žádali především v druhé polovině devadesátých let a později.²¹

1.1 Sonda do spisů

Před sepsáním této zprávy bylo prostudováno 36 osobních spisů, z nichž 21 žadatelů má svůj příběh zveřejněný ve výboru ze svědectví romských pamětníků holocaustu *Naši bisteras* (Nečas 1994) a zbytek se týká rodiny Jakuba Ištvana a dalších zástupců českých a moravských romských rodin. Nejstarší žádost je datována rokem 1947, nejnovější žádost je z roku 2004.²²

Počet stránek jednotlivých prostudovaných spisů je různý (některé spisy obsahují i další žádosti téže osoby, žádosti o vydání duplikátu apod.). Pro analýzu byly nafoceny všechny dokumenty obsažené v předložených spisech, celkový objem je téměř 1.400 snímků. Na jeden spis tak připadá průměrně 38 stran, ale zároveň je vysoká variabilita objemu jednotlivých spisů: třetina spisů má okolo 20 stran, třetina 30–50 stran a třetina nad 50 stran (nejvyšší počet stran jednoho spisu byl 88). Nejstručnější jsou spisy z konce padesátých a začátku šedesátých let, kdy pro získání „Osvědčení“ stačilo dodat svědectví tří svědků, a to mnohdy dokonce na jednom formuláři (např. čj. 72611/64). Pozdější žádosti mají více příloh (vložených dokumentů), např. žádosti o další posudky, korespondence MNO s dalšími institucemi – nejčastěji Svaz protifašistických bojovníků (dále SPB; celkem ve 25 případech), s MNV/ONV (29x)²³,

20 Jak je již výše uvedeno, v r. 2001 byl přijat zákon č. 261/2001 Sb., který poprvé umožnil odškodnit osoby perzekuované (většinou z rasových důvodů), kterým se před vězněním podařilo skrývat. Jak se dočítáme v Ročence VHA 2015: „Již od počátku 90. let se na oddělení [pro vydávání „Osvědčení“ při MO ČR] obracely tzv. židovské děti, v jejichž případech se zkoumalo, zda stupeň omezení osobní svobody byl srovnatelný s vězněním, internováním nebo odvečením“ (viz Baláz, Minařík 2016: 47). Právě díky těmto podnětům se měnil postoj zaměstnanců MO ČR, což způsobilo i přípravu výše zmíněného zákona (tamtéž).

21 Odhad počtu žádostí romských žadatelů je opřen o studii otištěnou v *Ročence VHA 2015*, kde autoři zmiňují 7.000 nových žádostí podaných po roce 2001. Jak autoři k těmto žádostem dále píší: „Převážnou většinu žadatelů tvořili občané romské národnosti, kteří se hlásili k ukrývání z rasových důvodů. [...] ale [...] ve správním řízení [...] většina romských žadatelů [...] neuspěla“ (Baláz, Minařík 2016: 47–48). Hlubší analýza pramenů, které objasní tyto postřehy, badatele teprve čeká.

22 Žádostem tzv. slovenských Romů bude třeba věnovat samostatnou badatelskou pozornost.

23 Někdy je zápis ONV/MNV na formuláři žádosti, většinou však tvoří samostatnou přílohu. Mnohé žádosti obsahují posudky z více národních výborů – z obce původu, odkud byl žadatel do KT odvečen, a ze stávajícího bydliště (ONV potvrdilo jeho současnou bezúhonnost). Zprávy z ONV/MNV jsou obvykle stručné, potvrzující pravdivost údajů uvedených v žádosti, výjimečně se však o žadatelovi můžeme dozvědět více z jeho současného života (kolik má dětí, kde pracuje, co dělají jeho děti apod.).

doklady z Arolsensu²⁴ (18x), doporučující dopisy ze SCR (v 11 spisech), vzácněji i záznamy ze SOA Třeboň či SOA Brno,²⁵ někteří žadatelé připojili vlastní několikastránková svědectví, obvykle jsou připojena též svědectví dvou až tří osob „spoluvěžňů“, zdravotní posudek a téměř vždy je součástí i List poznámek vedený úředníky, kteří se spisem pracovali,²⁶ apod.²⁷

1.2 Předběžné výsledky sondy

Význam nálezu lze v plné míře v této fázi průzkumu jen obtížně vyhodnotit. V rámci popsané sondy se ukázal prakticky každý spis při podrobném zkoumání něčím pozoruhodný a přinesl nějaký nový poznatek. Jen z dosud nashromážděných spisů se nabízí např. porovnat výpovědi uložené v osobním spisu (Osvědčení dle 255/1946) s výpověďmi již dříve získanými (např. otištěnými v knize *Našti bisteras*, viz Nečas 1994). Zatím byly porovnány čtyři páry výpovědí a v každé z výpovědí zanesené do Osobního spisu se nachází alespoň drobné obohacení o určitý detail.²⁸

Pro poznání poválečného historického vývoje Romů bude přínosné pečlivě analyzovat působení SCR v agendě žádostí o odškodnění dle zákona 255/1946 Sb. a sledovat, jak se spolupráce s MNO a dalšími institucemi vyvíjela. Z dosavadní sondy je zjevné, že se SCR stal pro referenty na MNO významným partnerem.

24 Jedná se o vyjádření Mezinárodní pátrací (dříve překládáno jako vyhledávací) služby (International Tracing Service) zřízené původně Mezinárodním červeným křížem, se sídlem v německém Bad Arolsensu, kde je archiv téměř veškerých nacistických dokumentů svědčících o persekuci za 2. světové války.

25 Tyto doklady věznění v táborech Lety u Písku či Hodonín u Kunštátu. Většina z těchto potvrzení byla adresována přímo žadatelům, kteří museli do archivu zaslat žádost o vystavení potvrzení spolu s kolmem (tedy zaplatit předem za výpis), někteří tito žadatelé následně sami zaslali žádost o rozšíření na MNO, jiným tuto žádost vyřizoval SPB, ale ve sledovaném souboru žádostí se našel i žadatel (č. j. 97766–69), kterému potvrzení zajistil SCR (je uveden jako adresát v potvrzení ze SOA Třeboň zasláném v r. 1972).

26 Volný list opatřený předtištěnou hlavičkou, který do spisu vkládali referenti MNO ČR. Obsahuje zkratky a úřední poznámky ke spisu, často strukturované (číslované), s uvedením data a osoby, která poznámku připsala, zakončené jsou kontrolou (schválením či doporučením k dalšímu postupu) nadřízených osob. Ve formulacích se setkáváme s úřednickým žargonem a také s ojedinělými poznámkami, jako je např. zmínka o podmínkách v táborech v Letech u Písku, připojená k žádosti z roku 1975 (č. j. 173138/75). Referent jakoby na okraj poznamenává „strašné podmínky, 30% úmrtnost“. Dle poznámky čerpá ze „s. 191“ knihy „Války utrpení“ – název je uveden chybně, jde o knihu *Tábory utrpení a smrti*, viz Lhotka, Závodská (2013). Poznámka zde působí jako argument pro uznání doby věznění dané žadatelky v tomto táboře, zároveň dosvědčuje hlubší profesní zájem některých úředních osob o danou problematiku.

27 Velmi okrajovým, ale poměrně přínosným dokumentem bývají také žádanky o zapůjčení spisu. V nich je uvedeno: kdy, kdo a z jakého důvodu spis žádal k nahlédnutí – např. z důvodu řešení žádosti jiného žadatele o „Osvědčení“ (pravděpodobně bylo ověřováno, zda se svědek pravdivě vyjadřoval, že byl spolupvězňem, popř. zda se shodují v dataci). Díky těmto žádostem se můžeme např. dozvědět o dalších spolupvězňích dané osoby, kteří si též žádost o získání „Osvědčení“ podali.

28 Ač výpovědi v *Našti bisteras* (Nečas 1994) jsou zpravidla delší, výpovědi a svědectví pro úřední účely jsou často a) staršího data – výpověď pochází z doby bližší válečným událostem, vzpomínky jsou patrně živější, b) ve psané výpovědi měl pamětník více času na promyšlení chronologického řazení událostí a případné ověření faktů. Díky tomu jsou tyto zapsané výpovědi postaveny obvykle více na přesných a ověřených popisech událostí, jmenách a datech. Dozvídáme se z nich navíc např. detaily, jako na jaké pozici a v jaké organizaci byla žádající osoba před válkou zaměstnána, kdo jmenovitě s ní byl během transportu, během pochodu smrti apod.

Ve spisech z období let 1971–73 se v žádostech objevuje užívání etnonyma Rom (resp. tvaru „Romů“, a to i v záznamech referentů MNO, popř. adjektiva „romský“ – ve vyjádření žadatele), které může ilustrovat recepci dobové etnoemancipace. Tyto zmínky je však potřeba dále shromažďovat a následně je podrobit hlubší analýze.

Záhodné by bylo také zaměřit se na svědecká prohlášení (vypovídající o tom, s kým ze spoluobětí rasové persekuce byli žadatelé v době podání žádosti v kontaktu).²⁹

Patrně nejzávažnější nálezy se týkají (ne)uznávání „Osvědčení“ pro dobu věznění v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu, resp. (ne)uznání věznění v těchto táborech v kategorii „rasové persekuce“. ³⁰ Jako příznačná se jeví absence pomoci: žadatelům nebyla poskytnuta rada, že je možné pro doložení žádosti žádat o doklad o věznění v archivu (v Třeboni pro Lety u Písku a v Brně pro Hodonín u Kunštátu). Z uvedené sondy bylo v těchto táborech vězněno třináct žadatelů, v „Osvědčení“ bylo toto věznění přiznáno – většinou však až po podání žádosti o rozšíření (tedy po předchozím zamítnutí) – deseti z nich. V jejich žádostech lze sledovat, že ač byla žádající osoba vězněna např. od 8/1942 do 5/1945 (což lze dnes snadno doložit díky publikovaným soupisům vězněných osob v Letech, Hodoníně, AB2-e a informacím o transportech Romů vězněných v Auschwitz do dalších KT v Ravensbrücku či Buchenwaldu atd. – viz Nečas 1987, 1992, 1995, 2000), úřední zápis nekompromisně stanovuje uznat pouze věznění potvrzené z Arolsensu. Např. žadatelka pod č. j. 153400/73 získala „Osvědčení“ jen na období 22. 8. 1943 – 29. 4. 1945, kdy byla vězněna v Auschwitz-Birkenau a dalších táborech, a více jak roční věznění v protektorátních lágrech jí uznáno nebylo. ³¹

29 Zatím jako hypotéza může být formulováno předběžné zjištění, že některé osoby byly uváděny v roli svědků častěji. Tyto konkrétní osoby se (mimo další své aktivistické činnosti) významně podílely na zakládání organizace SCR.

30 Je nutné vzít v potaz, že povědomí o rasových důvodech věznění protektorátních Romů nebylo všeobecně rozšířené. Referenti na MNO dostávali ve spisech různá vyjádření, viz např. žadatel, jenž o sobě ve stručném životopise píše (datováno 1972, u žádosti jsou dva doporučující dopisy s hlavičkou SCR; č. j. 151822/73): „Protože jsem původem Rómů a hitlerovci tento rod chtěli vyhubit, byl jsem jeden z těch, kteří byli postupně zatýkáni a předáváni po koncentračních táborech“, má ve svém spise současně v překladu dokladu z Arolsensu jako důvod zatčení uvedeno „štitíci se práce (říše)“, „ASO“ – asociál, „cikán“ (datováno 23. 3. 1973). V případě tohoto žadatele, stejně jako u většiny dalších, působí nálepka „práce se štitíci“ naprosto nepatřičně, zde je v rozporu s úředními záznamy svědčícími o úspěšné integraci žadatele do společnosti (na MNV v jeho bydlišti dosvědčili, že se choval před zatčením i po návratu z KT „bez závad“, ve výpisu z rejstříku trestů nemá žadatel ani jeden záznam). MNV navíc potvrzuje, že „byl vězněn ... z důvodů rasových“.

31 Tato žadatelka byla vězněna v Letech a Hodoníně, což doložila pouze svědectvími. Toto věznění jí uznáno nebylo s následujícím zdůvodněním zapsaným na Listu poznámek (přepsáno včetně pravopisných chyb): „Jedná se o případ „kočovní“ cikanky, která má prokázáno věznění pouze od 29. 8. 1943. Dobu věznění před uvedeným datem nemá doloženu a je vůbec pochybné, zda byla vězněna před 22. 8. 1944 [jistě jde o chybné datum], zda se nejedná o pracovní nasazení potulných a tuláckých osob“ (List poznámek v osobním spise č. j. 153400/73). Jak již bylo uvedeno, tato žadatelka v r. 1974 získala „Osvědčení“ jen na období 22. 8. 1943–29. 4. 1945 (další žádost o rozšíření nepodávala). I žadatelce (č. j. 304507/88), která získala své první „Osvědčení“ pro dobu svého věznění v AB2-e o rok později, tedy v roce 1975, MNO v době její první žádosti odmítlo uznat její věznění v Hodoníně. V roce 1988 podala „Žádost o rozšíření“ a k ní přiložila kopii stránky z knihy *Andrůda taboris* (Nečas 1987), na níž byla v soupisu vězňů uvedena i ona. V Listu poznámek pak na tuto stránku referent odkazuje, údaje z ní opisuje a červeně je připsáno, že je evidentní, že jde o tutéž osobu. Práce historika C. Nečase se v tomto případě stala průkazným materiálem pro uznání věznění a rozšíření „Osvědčení“.

V listu poznámek se najde mnoho různých zdůvodnění a vpisků referentů, které také stojí za hlubší analýzu. Bylo by vhodné porovnat projednávání žádostí židovských žadatelů s těmi romskými. Obě skupiny se patrně obracely na pobočky SPB, které žadatelům pravděpodobně dále doporučovaly, jaké doklady je potřeba do žádosti vložit a na koho se obrátit. Zatímco pro židovské žadatele byla k dispozici kontinuálně jedna specializovaná organizace (RŽNO, později FŽO³²), která za ně jednala a mohla jim s dokládáním žádostí pomoci, pro romské žadatele byl jediným možným partnerem SCR, ovšem pouze v letech 1970–1973. Jinak se k informacím dostávali pouze prostřednictvím vzájemného sdílení zkušeností (tedy metodou pokus – omyl a pomocí vlastní sítě kontaktů), popř. mezi sebou mohli mnohé zkušenosti sdílet i pracovníci poboček SPB (o čemž však nemáme dosud žádné informace). Že byla systematická podpora romských žadatelů „Komise při SCR“ průběžně velmi úspěšnou a postupně se profesionalizovala, lze zaznamenat i z noticek v Listu poznámek některých osobních spisů: pokud je v r. 1973 u žádosti doporučení SCR, je tato skutečnost uvedena jako pádný argument pro udělení „Osvědčení“, a to pro období, které doporučuje SCR (např. č. j. 4554/70). A že SCR zaplnil mezeru a státní aparát pro plynulé vyřizování žádostí romských žadatelů o „Osvědčení“ takového partnera přímo potřeboval, je vidět v opakujících se poznámkách referentů ve spisech starších, např. z roku 1969 je ve formuláři vyjádření: „Politický vězeň je cikánského původu, proto není žádost doložena potvrzením RŽO.“

Zkoumaná sonda však představuje pouze malý zlomek materiálů, které ve VHA na systematické probádání zatím čekají. I ve shromážděném souboru se nachází naprosto ojedinělé dokumenty, jako fotografie žadatele (2x), ale též lékařské zprávy či např. odpověď z ÚV SPB žadateli na jeho urgenci – žadatel je v dopise informován, jak se postupuje ve věci jeho žádosti o „Osvědčení“ a zároveň v záležitosti jeho odškodnění za pseudolékařské pokusy (č. j. 153251/73). Bez poznání agendy popisované v následující části této badatelské zprávy uvedená zmínka nemůže dát badateli hlubší smysl. Již v této fázi bádání je nepochybné, že se v osobních spisech naleznou i další přínosné detaily, které přispějí k poznání postavení Romů v československé společnosti ve sledovaném období.

2 Dotazníky a žádosti o Odškodnění za pseudolékařské pokusy

Pokud je známo, o skutečnosti, že se bývalí romští vězni koncentračních táborů v bývalém Československu stali v šedesátých letech v některých případech žadateli o tento typ odškodnění a žádali o něj prostřednictvím ÚV SPB, resp. později prostřednictvím SCR, nebylo doposud v odborné romistické či historické literatuře nic publikováno. Zde tedy prezentujeme určité základní archivní nálezy k tomuto tématu.

32 RŽNO – Rada židovských náboženských obcí, po roce 1989 přejmenovaná na FŽO – Federace židovských obcí (více viz <https://www.fzo.cz/projekty-fzo/odskodneni-a-restituce/>).

Agenda Odškodnění za pseudolékařské pokusy vznikla činností Ústředního výboru Svazu protifašistických bojovníků (ÚV SPB). Akce byla vedena jako tzv. sociální výpomoc obětem pseudolékařských pokusů v koncentračních táborech a financovaná byla na základě rozhodnutí německé spolkové vlády z r. 1951 ministerstvem financí Spolkové republiky Německo. V komunistickém Československu, které v tom čase dlouhodobě patřilo zcela do sféry sovětského zahraničněpolitického vlivu, byla zcela výjimečnou záležitostí.³³ Dotazníky obětí pseudolékařských pokusů připravované k výše uvedené akci sociální výpomoci ze strany NSR představují největší celek předmětného archivního fondu „Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor, Praha“ (dále jen fond SPB).³⁴ Čítají více než 40 kartonů, jsou řazené abecedně podle jmen (Chaloupková, Kahuda, Sedláková 2008). Časově zahrnují období cca 1962–1971. Povaha jednotlivých dotazníků (osobních složek žadatelů) ve fondu SPB je hluboce intimního charakteru. Mezi žadateli nalézáme také přeživší vězně KT z řad Romů.

V kontextu historie úsilí Romů o uznání jejich lidských práv v poválečném Československu se může dalším historickým bádáním ukázat jako významné, kdy a jakým způsobem se Romové se žádostmi na Mezinárodní výbor Červeného kříže, resp. SPB obraceli. Konkrétním příkladem mohou být zatím dvě prostudované osobní složky romských žadatelů, ve kterých nalézáme žádosti podané v roce 1964. V obou případech jde o německý formulář, německy vyplněný patřičnými údaji o žadateli, doplněný úředně požadovanými přílohami – včetně lékařských zpráv zpracovaných v roce 1964 MUDr. Alfrédem Mílkem,³⁵ bývalým vězněm KT, v té době už působícím ve Fakultní nemocnici na Karlově nám. v Praze. Tyto prvotně podané žádosti z roku 1964 zůstávaly několik let vyřizované, leč nevyřízené – a jsou po urgencích ze strany Romů nově úřadovány v roce 1970, a to postupně i v součinnosti se Svazem Cikánů-Romů. Vzhledem k nám známému obsahu archiválií vzniklých činností SCR (viz níže) předpokládáme, že kromě výše uvedených dvou romských žadatelů může jít řádově o desítky žádostí o odškodnění za pseudolékařské pokusy ze strany Romů evidovaných ve fondu SPB.

Pro historické poznání lze v těchto spisech nalézat důležité personální spojitosti mezi jednotlivými přeživšími (nejen romskými) vystupujícími pro potřebu úřední agendy v roli svědků. Zejména lze ale v těchto úředních materiálech sledovat problematiku pojmání rasové perzekuce Romů zatíženou v té době jejich

33 Podrobněji viz Chaloupková, Kahuda, Sedláková 2008: „Vzhledem k neexistenci diplomatických vztahů vedl zpočátku jednání o odškodnění obětí z Československa Mezinárodní výbor Červeného kříže v Ženevě... V roce 1965 schválilo předsednictvo ÚV KSČ uplatňování globální náhrady za škody způsobené nacistickou perzekucí u příslušných úřadů v NSR, a to neoficiální cestou, zejména prostřednictvím SPB.“

34 NAČR – fond Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor, Praha.

35 O osobnosti MUDr. A. Mílka a jeho osudu do r. 1945 viz Nečas 2000.

marginálním společenským postavením a zároveň nedostatečným historickým poznáním. Na druhou stranu lze pozorovat také významné snahy o změnu tohoto nedostatečného poznání. Výjimečnou snahou o nápravu této situace byla zřejmě vedena při své práci jmenovitě PhDr. Vlasta Kladivová – osobnost, jejíž profesní činnost a dále společenskovědný přínos zůstávají stále dodnes odborně nepracovány³⁶ – která se tématu romských vězňů v Osvětimi věnovala již před rokem 1970, a problematiku zpracovala spolu s C. Nečasem v roce 1974 v rukopise *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau. Historie Cikánů-Romů z českých zemí v letech 1938–1945*.³⁷

3 Svaz Cikánů – Romů:

Vznik a činnost Komise bývalých vězňů koncentračních táborů

Fond Svaz Cikánů Romů v ČSR – ústřední výbor Brno, uložený v MZA, obsahuje v kartonu 7 a 8 materiály vzešlé z činnosti Komise bývalých vězňů koncentračního tábora Osvětim (později název této komise nepravidelně alternuje s názvem Komise bývalých vězňů koncentračních táborů, přičemž jde stále o tutéž komisi). O činnosti Komise bývalých vězňů koncentračních táborů (dále „Komise“, popř. „Komise SCR“) není zatím z publikované odborné literatury nic známo (výjimečně se uvádí její existence v rámci všech tehdy existujících komisí SCR).³⁸ Dílčím způsobem zpracovává vznik, personální

36 Systematickou dokumentační práci V. Kladivové uvádí a odkazuje k ní ve svých publikacích konzistentně C. Nečas. Fond SPB mimo jiné zřejmě obsahuje celou řadu materiálů, které pro historiky skýtají také možnost dílčího poznání angažovanosti této bývalé osvětimské vězenkyně na dokumentaci průběhu a důsledků válečných zločinů.

37 O osudu tohoto rukopisu viz Nečas 1992: 8, Lhotka-Závodská 2013: 9. Alespoň pro dílčí úplnost zde ještě poznamenáváme, že v *Romano džaniben* byly již před časem podrobněji publikované související nálezy z Fondu SPB, a to materiály došlé do „Soutěže SPB“ – mezi nimi nacházíme jak již zmíněný rukopis V. Kladivové a C. Nečase (jakož i další Nečasovy příspěvky), tak dva romské rukopisy s osobními příběhy – v roce 1958 došlý rukopis Leona Růžičky a v roce 1980 došlý rukopis Josefa Jelínka. O rukopisu J. Jelínka budeme v nejbližší době informovat. O rukopisu L. Růžičky viz: Růžička, Závodská, Sadílková 2013. Tamtéž viz kontext. (V té době mně bylo již známo, že Fond SPB obsahuje dotazníky pseudolékařských pokusů, ale nebyl mně znám kontext jejich vzniku a participace SCR na patřičné agendě – pozn. MZ).

38 Relevantní studie k dějinám SCR je zejména Lhotka (2009) a bakalářská práce Zdařilová (2007), Benčáková (2009) a Slačka (2015). Ani Lhotka ani Benčáková ani Zdařilová neuvádí nic o „Komisi bývalých vězňů koncentračních táborů“ SCR, přitom ale Lhotka (2009: 22) i další po něm, i bez zapracování faktu o činnosti „Komise“ do organizační struktury SCR, zmiňují minimálně jednu z aktivit této „Komise“, kterou byl (ovšem nejen v době její existence, ale ještě předtím, než formálně vznikla) původní a dlouhodobý záměr vybudovat památník obětem fašismu v Hodoníně u Kunštátu. Zmínku o činnosti, ovšem bez celkového poznání práce „Komise“, nacházíme v práci D. Slačky, který správně zmiňuje k svazové činnosti Františka Kýry, dalšího ze zakladatelů a kmenových členů této aktivity v rámci SCR, toto: „Do konce existence SCR se poté angažoval v rámci komise Svazu pracující v otázce odškodnění bývalých vězňů koncentračních táborů, mezi něž sám patřil“ (Slačka, 2015: 112). Ve výčtu různých existujících komisí SCR se zmínka o existenci Komise bývalých vězňů koncentračních táborů objevila v textu výstavy „Svaz Cikánů-Romů v letech 1969–1973“ v Muzeu romské kultury v Brně (výstava trvala 8. 10. 2009–21. 3. 2010, kurátoři výstavy M. Schuster, M. Závodská).

složení a základní činnost této „Komise“ ve své dizertační práci Závodská (2016: 103–104, 107–110).³⁹

Rozsah patřičných archiválií fondu G 434, kartonů 7 a 8,⁴⁰ je celkem 900 číslovaných folií (tj. listů). K shora (v oddílu I) popsaným archiváliím – Osobním spisům žadatelů o Osvědčení dle zákona 255/1946 Sb. – je z tohoto objemu plně komplementárních takřka 600 folií.⁴¹ Jde o písemnou dokumentaci vzniklou činností SCR vyřizovanou v letech 1972 (f. 389–819) a 1973 (f. 222–388),⁴² v přímé návaznosti na požadavky MNO o doplnění dokladovosti u jednotlivých žádostí o „Osvědčení“ podaných Romy. Tato dokumentace je řazena chronologicky podle data vzniku, je to agenda vyřizovaná „Komisí SCR“ pro MNO, zachovaná formou desítek dopisů, včetně příloh k jednotlivým dopisům. Tyto přílohy jsou nesmírně cenným archivním materiálem: jde např. o osobní svědectví žadatele, osobní prohlášení žadatele, kopie archiválií shromážděné „Komisí“ za účelem dokladovosti o věznění žadatele, vyjádření místní správy z místa pobytu žadatele apod. Dochované archiválie jsou autentické suplementy výše popsaných osobních složek vzniklých činností MNO/VHÚ a SPB.⁴³ Cennost těchto materiálů spočívá především v tom, že šlo o písemné doklady, tehdy administrované pracovníky „Komise SCR“, které se ze strany MNO/VHÚ a SPB a samotných žadatelů jevíly (v předchozích obdobích vyřizování žádostí o „Odškodnění“) jako prakticky nezískatelné. Součinnost SCR v podstatě systematicky zaštiťovala potřebu dokumentace v té době nezpracovaných historických událostí, tj. genocidy Romů.

Proces dohody mezi MNO, SPB a SCR na spolupráci při vyřizování žádostí o „Osvědčení“ je možné sledovat z dalších archiválií v kartonu 8,⁴⁴ který kromě výše uvedených pracovních osobních složek obsahuje zápisy z jednání

39 K datu dokončení dizertační práce (březen 2016) jsem o této činnosti SCR čerpala zatím ponejvíce pouze z materiálů bývalého SCR: tj. zejména předmětných archiválií v MZA, fond G 434 k. 7 a 8, vzniklých přímo činností SCR, a dále z interního svazového periodika *Informační zpravodaj z Románo lili* (pozn. MZ). Z dalších materiálů jsou relevantní dílčí jednotliviny sbírek Muzea romské kultury (Fond fotodokumentace), a to v kombinaci se zmínkami ve starší práci C. Nečase (1992), který byl (společně s Vlastou Kladivovou a Bartolomějem Danielem) členem historické sekce mezioborového týmu ustaveného Ústavem filosofie a sociologie při ČSAV k řešení vědeckých otázek romské problematiky v dubnu v roce 1972. O ustavení mezioborového týmu Ústavem filosofie a sociologie při ČSAV k řešení vědeckých otázek romské problematiky v článku *Romská problematika v ČSAV*, viz *Románo lili*, 3/1972, s. 9., publikováno v *Romano džaniben* (Lhotka, Závodská 2013: 9).

40 MZA, G 434, i. č. 31 (karton 7), i. č. 32 (karton 8).

41 MZA, G 434, i. č. 32 (karton 8).

42 Tamtéž. Celé toto i. č. 32 má v patřičné archivní pomůcce (tj. Inventář fondu ÚV SCR Brno) název „Písemná dokumentace týkající se osvědčení podle zákona 255/1946 (Anna Danielová z Komise bývalých vězňů koncentračních táborů)“.

43 Jejich kompletace je pro badatele možná snadno i pomocí čísla jednacího (č. j.), které přidělovalo žádostem MNO, a pod tímto číslem bylo o jednotlivých žadatelích v korespondenci se SCR jednáno (SCR přidělené č. j. ve své agendě respektoval).

44 MZA, i. č. 31. a také i. č. 32 mají v patřičné archivní pomůcce (tj. Inventář fondu ÚV SCR Brno) název „Komise bývalých vězňů koncentračních táborů (zejména zápisy ze schůzí)“.

a korespondenci vedenou mezi těmito třemi institucemi. Zapisovatelkou všech dochovaných zápisů z jednání „Komise“ byla Anna Danielová.⁴⁵

Klíčovým datem pro úzkou spolupráci mezi SCR, MNO a SPB je 29. 9. 1971. Podle zápisu (vypracovaného dne 4. 10. 1971) došlo k setkání zástupců Komise MNO pro vydávání Osvědčení podle zákona č. 255/1946 (náčelník R. Bejkovský, dále F. Kadlec, J. Rosocha a J. Randýsek), zástupce ÚV SPB I. Loma a zástupců ÚV SCR A. Daniela, J. Jelínka, F. Kýra a A. Danielové. Na základě pěti dohodnutých závěrů této schůzky byly ze strany MNO v následujících dvou (resp. až čtyřech) letech zasílány požadavky na doplnění žádostí o „Osvědčení“ přímo na ÚV SCR (k vyřízení A. Danielové jako člence Komise bývalých vězňů KT). Naopak od tohoto data všechny další nově podávané žádosti ze strany Romů měly být podávány na MNO pouze prostřednictvím SCR. Korespondenci spojenou s touto systematicky rozdělenou agendou nalézáme právě v kartonu 8, v rozsahu cca 200 folií. Mimo tuto korespondenci mezi SCR a MNO obsahují zmíněné kartony také korespondenci mezi SCR a českými i zahraničními archivy (jmenovitě: SOA Třeboň, SOA Brno, SÚA ČSR Praha, Muzeum panstwo okregowe Oswiecim), pátrací službou MČK v Bad Arolsensu a další.

Podle prvních nálezů můžeme konstatovat, že za dobu spolupráce SCR a MNO bylo úřadováno (tj. buď požadovanou dokumentací doplněno, či zcela nově od romských žadatelů prostřednictvím SCR podáno) nejméně 122 žádostí.

Karton 7 obsahuje zejména zápisy z jednání ÚV SCR, korespondenci a plné moci k vyřizování shromažďování dokumentace a přehledy vyřizovaných žádostí (soupisy jmen žadatelů). Zejména z tohoto kartonu, spolu s materiály z kartonu 8, je možné sestavit podrobný chronologický přehled činnosti SCR vedoucí k potřebě vzniku „Komise“ a dále pak i jejího několikaletého působení (vč. období 1973–75). Protože takovýto pracovní přehled může napomoci konkrétnější představě o významu činnosti „Komise“, uvedme zde alespoň několik základních historických údajů.

Oficiálnímu vzniku této „Komise“ předcházela už nejpozději od podzimu 1969 určitá péče ve formě právní poradny pro členy SCR, kteří byli věznění za doby okupace, jež spočívala:

1. Ve vyřizování jejich žádostí o Osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. Z.;
2. Ve vyřizování žádostí o odškodnění za pseudolékařské pokusy, které na nich měly být prováděny v KT, zejména v Auschwitz II Birkenau.

Jak uvádí Nečas (1992: 49) v souvislosti s popisem tzv. knihy cikánského tábora osvětimské táborové písárny, nechal si již v roce 1969 ÚV SCR pořídit kopii této knihy, která je původním soupisem všech osvětimských vězňů z tzv. cikánského tábora.

⁴⁵ Anna Danielová (1921–1999) pocházela z Oslavan, v SCR působila spolu se svým bratrem Antonínem Danielem (1913–1996). O osobnosti A. Danielové podrobněji Nečas (2005: 223–224), dále Závodská (2016: 85–86, 110).

V podzimních měsících 1970 podnikla Anna Danielová, zmocněná předsedou SCR, sérii jednání na VHÚ a ČSČK, dále v dubnu 1971 na ÚV SPB a VHÚ. V materiálu, který vypracovala k datu 23. 4. 1971 pro poradu sekretariátu ÚV SCR, mimo jiné čteme: „V příloze k žádosti o osvědčení potvrzuje MNV každému našemu občanovi, že byl odvečen a persekuován z r a s o v ý c h d ů v o d ů. Zřejmě toto potvrzení z obce není dostačující, i když to místopřísežně potvrzují tři svědci. Proč? Totiž na potvrzeních, které vydává Mezinárodní červený kříž Arolsen – se u Cikánů jako důvod věznění uvádí: ‚A s o c i a l, Berufschau, Berufsbrechr – Schwarzen Winkel‘... Při jednání v listopadu 1970 jsem měla námitky, že Cikáni nebyli odvečeni do koncentračních táborů jako nežádoucí živly, nýbrž že to byly rasové důvody (proč tedy byly odvečeny malé děti, ženy, starci?), a že to byly hromadné akce. Bylo hovořeno v tom smyslu, že Svaz Romů v ČSR jako zájmová organizace Národní fronty, by měla prokázat hlavně jmennými seznamy odvečených Romů, že šlo o hromadné akce...“⁴⁶ V důsledku těchto jednání došlo zřejmě v SCR k přesvědčení, že stávající Právní komise SCR je v potřebném rozsahu v péči o agendu související s dokumentací genocidy Romů nedostatečná, a následně k rozhodnutí ustanovit pracovní skupinu s tematicky vymezeným pracovním úkolem.

Při ÚV SCR byla „Komise bývalých vězňů Osvětim“ formálně utvořena v červenci 1971. K datu 25. 8. 1972 čítala tato „Komise“ 9 členů (Josef Jelínek – předseda „Komise“, Tomáš Šubrt, František Kýr, Rudolf Daniel, Zdeněk Daňhel, Marie Ištvanová, Emil Daniel, Anna Danielová a JUDr. Tomáš Holomek – jako právní poradce).⁴⁷

Původní intence zakládajících členů SCR,⁴⁸ z nichž každého (sic!) se nějakým způsobem i osobně dotýkala perzekuce Romů za druhé světové války, pečovat o pietu romských obětí nacismu, dostala v nově vzniklé Komisi spíše určitý oficiální rámec, v němž sledujeme tyto aktivity:

- pokračování právní (a administrativní) podpory v záležitostech odškodnění, kdy např. k datu 28. 8. 1972 bylo kompletně vyřízeno a komisí schváleno 58 žádostí, k datu 31. 12. pak dalších 22 žádostí, které všechny byly odeslány na Ministerstvo národní obrany;⁴⁹

- snahy o realizaci vybudování památníku v Hodoníně u Kunštátu, včetně konkrétního návrhu a rozpočtu realizace, který vypracoval ÚV SCR již v průběhu roku 1970, kdy celou záležitost projednával i na Ministerstvu školství v Praze.⁵⁰

46 MZA, fond G434, k. 8, i. č. 32, f. 37.

47 MZA, fond G434, k. 7, i. č. 31.

48 Skutečnost, že při vzpomínkových akcích okupace není pamatováno na oběti z řad Romů a na pamětních deskách v dotčených obcích se jména Romů nevyskytují, byla konstatována již v Rezoluci z aktivu k cikánské otázce v Brně 18. 5. 1968. MZA G434, k. 1.

49 MZA, fond G434, k. 7.

50 MZA, G 434, k. 30.

- uspořádání oficiálního pietního aktu v Hodoníně u Kunštátu. Tento první oficiální pietní akt se konal dne 18. 3. 1973.⁵¹

- v neposlední řadě dlouhodobou systematickou dokumentaci, včetně dokumentace historické, tedy: shromažďování archiválií, dokumentů (mimo výše zmíněné seznamy osvětimských vězňů také seznamy vězňů v Hodoníně u Kunštátu a v Letech u Písku, a d.), osobní svědectví, jmenné seznamy, apod.

Předsedou „Komise“ byl po celou dobu její existence Josef Jelínek.⁵² Zapisovatelkou všech dochovaných zápisů z jednání „Komise“ byla Anna Danielová, která se také účastnila řady jednání na Ministerstvu národní obrany a Svazu protifašistických bojovníků a zejména vyřizovala veškerou administrativní agendu spojenou s vyřizováním jednotlivých žádostí o odškodnění. Práce v „Komisi“ se účastnili nejen výše uvedení členové, ale také odborníci, jmenovitě Bartoloměj Daniel a Ctibor Nečas.

4 Sumarizace nálezů

Smyslem této nálezové zprávy bylo poukázat na (v několika paměťových institucích uložené) nově identifikované archiválie a především na jejich vzájemnou komplementaritu. Tento náš objev významně doplňuje kontinuitu v odhalování historie Romů, respektive v případě časově omezené práce Svazu Cikánů-Romů (limitované zrušením SCR z politických důvodů) poukazuje i na oficiálně státem vynucenou diskontinuitu v jinak systematicky vedené snaze Romů o dokumentaci vlastní historie a péči o pietu. Výše popsané materiály tvoří solidní základnu pro doplnění doposud „bílých míst“ spojených s tématem genocidy Romů za 2. světové války.

Prameny

MZA Brno, fond G 434, Svaz Cikánů Romů v ČSR – ústřední výbor Brno
MRK Brno, fond Písemného materiálu: Informační zpravodaj SCR, Románo líl
NA Praha, fond ÚV SPB, Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor 1945–1968, Praha

VHA/VUA Praha, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, č.j.:

94063/47, 106099/47, 3862/60, 37136/60, 62338/63, 72611/64, 72610/64, 72613/65, 580/65, 34572/66, 34572/66, 2263/67, 6947/67, 54067/68, 87475/69,

⁵¹ MZA, G 434, k. 30.

⁵² Fond G434, k. 7. O J. Jelínkovi budeme informovat formou komentovaného pramene (jeho vlastní výpovědi odeslané do soutěže SPB v roce 1980). Viz též poznámka č. 37 v tomto příspěvku.

73603/69, 112203/69, 97766/69, 111742/69, 112494/70, 111567/70, 4554/70, 24472/71, 151822/73, 161004/73, 153400/74, 153791/74, 153251/74, 173138/75, 172464/76, 170139/76, 174598/77, 185617/78, 194761/82, 197744/84, 304507/88, 303759/88.

Seznam zkratek

AB2-e	Auschwitz II Birkenau (tzv. cikánský rodinný tábor)
č.j.	číslo jednací
FŽO	Federace židovských obcí
KT	Koncentrační tábor
MČK	Mezinárodní červený kříž
MNO	Ministerstvo národní obrany
MNV	Místní národní výbor
MO ČR	Ministerstvo obrany České republiky
MRK	Muzeum romské kultury
MZA	Moravský zemský archiv
NA	Národní archiv
RŽO /RŽNO	Rada židovských obcí / Rada židovských náboženských obcí
SCR	Svaz Cikánů-Romů
SOA	Státní okresní archiv
SPB	Svaz protifašistických bojovníků
ÚV SPB	Ústřední výbor Svazu protifašistických bojovníků
VHA	Vojenský historický archiv
VHÚ	Vojenský historický ústav

Literatura

- Baláž, J., Minařík, P. 2016. Dokumentace související s vyřizováním agendy spojené se zákonem č. 255/1946 Sb. Vydávání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb. In: *Ročenka VHA* 2015. Praha: Vojenský historický archiv, 30–49. Dostupné též na: http://www.vuapraha.cz/sites/default/files/documents/rocenka_vha_2015_vodotisk_-_kopie.pdf [20. 12. 2016].
- Benčáková, H. 2009. *Krajský výbor Svazu Cikánů–Romů v Brně v letech 1969–1973*. Bakalářská práce. Brno: FF MUNI, Historický ústav.
- Hübschmannová, M. 2005. *Po Židoch Cigáni I*. Praha: Triáda.
- Chaloupková, M., Kahuda, J. Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor 1945–1968, dílčí inventář. Stav ke dni 1. 6. 2008 *Badatelna.eu: Národní archiv* [online]. Dostupné z: <http://www.badatelna.eu/fond/2201/uvod/> [20. 12. 2016].
- Kramářová, J. a kol. 2005. *(NE)BOLÍ. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísní.
- Kramářová, J. 2005. Možnosti odškodnění Romů v České republice. In: Hübschmannová, M. *Po Židoch Cigáni I*. Praha: Triáda, 78–80.
- Lhotka, P., Závodská, M. 2013. Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů. *Romano džaniben* 20 (1): 7–19.
- Liégeois, Jean-Pierre. *Rómovia, Cigáni, kočovníci: [dejiny a súčasnosť v európskom kontexte]*. Bratislava: Rada Európy, 1995.
- Lužica, R. 2005. Možnosti odškodnenia Rómov v Slovenskej republike. In: Hübschmannová, M. *Po Židoch Cigáni I*. Praha: Triáda, 81–82.
- Nečas, C. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Nečas, C. 1987. *Andr'oda taboris. Věznové protektorátních cikánských táborů 1942–1943*. Brno: MV ČSPB.
- Nečas, C. 1992. *Aušvicate hi khér báro: Čeští věznové cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince*. 1. Brno: Masarykova univerzita.
- Nečas, C. 1994. *Nemůžeme zapomenout = Naši bisteras: nucená táborová koncentrace ve vyprávěních romských pamětníků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Nečas, C. 2000. Židovští lékaři v cikánských táborech. *Romano džaniben* 7 (1): 58–61.
- Nečas, C. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno: Matice moravská.
- Nečas, C., Závodská, M. 2013. Výběrová osobní bibliografie prof. Ctibora Nečase. *Romano džaniben* 20 (1): 20–34.
- Růžicka, L., Sadílková, H., Závodská, M. 2013. Včera a dnes. (Vzpomínka cikána na nacistické lágry). *Romano džaniben* 20 (1): 141–155.
- Slačka, D. 2015. „Cikánská otázka“ na Hodonínsku v letech 1945–1973. Magisterská diplomová práce. Brno: FF MUNI, Historický ústav.
- Viková, L. 2016. Největší význam má pro mne přátelství a sounáležitost, vědomí že nejsem jenom já... *Romano džaniben* 23 (1): 89–126.

- Zákon č. 255/1946 Sb. (on-line) *Zákon o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození*. Platný od 31. 12. 1946, účinný od 18. 6. 1946, znění ze dne 1. 7. 1964. Dostupné na: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-255#p1> [20. 12. 2016].
- Zákon č. 499/2004 Sb. (on-line) *Zákon o archivnictví a spisové službě*. Platný od 23. 9. 2004, účinný od 1. 1. 2005, znění ze dne 1. 12. 2016. Dostupné na: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-499> [20. 12. 2016].
- Závodská, M. 2016. *Rudolf Daniel: Housle a kůň. Historická analýza rukopisu se zřetelem k autorovu společenskému působení v poválečném romském etnoemancipačním hnutí v Československu*. Dizertační práce. Praha: FF UK, Katedra středoevropských studií.
- Zdařilová, E. 2007. *Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice*. Bakalářská práce. Praha: FF UK, Seminář romistiky, Ústav jižní a centrální Asie.
- Zdařilová, E. 2010 (2011). *Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce na pozadí odškodňovacích procesů v České republice*. Diplomová práce (Rigorózní práce). Praha: FF UK, Seminář romistiky, Ústav jižní a centrální Asie.

Sas o ľudos pre bida. Paľis imar lokores
avilam ke amende, the o gadže the o Roma.
/ Lidé na tom byli špatně. Potom už jsme
pomaloučku přišli k sobě, i gádžové i Romové.

Rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou
(1932, Miroľa – 2014, Nižný Komárník)
(Rozhovor vedl a nahrál Pavel Kubaník,
upravil a do češtiny přeložil Jan Ort)

*Rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou vznikl v květnu roku 2012, když jsme obec Nižný Komárník krátce navštívili s Pavlem Kubaníkem a Viktorem Elšíkem. V rámci dialektologického výzkumu romštiny jsme nahrávali v lokalitách svidnického a bardějovského okresu. V jedné z těch lokalit, obci Krajná Bystrá, nahrával Pavel Kubaník s paní Helenou Karalovou (*1934, Kružľová), která nás odkázala na svou velkou kamarádku Zuzanu Sivákovou do Nižného Komárníka. Romové v Nižném Komárníku dodnes vzpomínají, jak se dříve obě přítelkyně chodily vzájemně navštěvovat dva kilometry přes kopec, povídal si dlouho do noci a pak se vyprovázely domů. Jedna vyprovodila domů druhou, druhá pak zase první a takhle prý přešly kopec několikrát. Za paní Zuzanou Sivákovou jsme se zastavili hned druhý den, rozhovor s ní vedl Pavel Kubaník a já jako student 2. ročníku romistiky jen tiše pozoroval. Když jsem o dva roky později, v říjnu 2014, navštívil obec Nižný Komárník znovu, jako prvního jsem potkal Jána Siváka (*1953, Nižný Komárník), syna paní Sivákové. Vzpomněl si na mě a hned se mi svěřil, že jeho maminka je na tom zdravotně špatně a leží v nemocnici ve Svidníku. S paní Sivákovou jsem se již podruhé nesetkal, v listopadu 2014 zemřela.*

*Rozhovoru s paní Sivákovou (označena jako Z. S.) se aktivně účastnil právě její syn Ján Sivák (označen jako J. S.). Z účastníků nahrávací situace do výsledné podoby rozhovoru jednou větou zasáhl i syn Jána Siváka, tedy vnuk paní Sivákové, Rastislav (*1987, Nižný Komárník; označen jako R. S.). Oproti původní nahrávce byl rozhovor částečně upraven. Ve prospěch plynulosti výsledného textu byly vypuštěny pasáže, které přímo nesouvisely s životem Zuzany Sivákové, a v rámci další ediční práce byla vynechána či upravena jednotlivá slova, případně celé věty. Zachovány naopak byly některé uvozovací věty, komentáře k nahrávací situaci a humorně zamýšlené poznámky, a to ve snaze postihnout atmosféru celého rozhovoru. Stejně tak byla zachována například tazatelova otázka na „dobrosrdečného Němce“, ačkoli ze strany paní Sivákové zůstává nezodpovězena. Jednotlivé výpovědi respektují časovou posloupnost rozhovoru, ačkoli*

Obr. 1: Zuzana Siváková (vlevo) se svojí kamarádkou, paní Skarupovou, Nižný Komárník |
 Autor foto: D. Obšasníková | *Romano nevo lil*, 2010.

ne vždy dodržují chronologii událostí v životě paní Sivákové. Na místech, kde by zachování původní struktury rozhovoru mohlo být matoucí, byly doplněny komentáře.

Nutno ještě připomenout, že na zpracování rozhovoru se podílela celá řada dalších osob. Nahrávku jsme se spolužáky z romistiky přepisovali v rámci kurzů romštiny vedených Pavlem Kubaníkem. Na jejím výsledném přepisu se tak podíleli Tereza Sošíková, Romana Hudousková, Veronika Štětinová, Michal Mižigár, Michal Bečvář, Marek Šarišský a Kateřina Machová. Finální přepis a překlad jsem pak konzultoval především s vnuky Zuzany Sivákové, Rastislavem a Lubošem Sivákovými, dále pak se Slavomírem Horváthem a Emílií Donovou.

Při zápisu romštiny jsem se snažil zachovat specifika užívané variety, ta je typická především zachováním konsonantické skupiny -ndr- (mindro, mandro). Slova, jejichž užívání však variuje na hláskové úrovni, jsem sjednotil, a to směrem ke standardům zápisu romštiny (či < ci, či; andre < are, ande, andre; andal < adal, andal; kodoj < kodoj, kodej, kode; kadaj < kade, kadej, kadi). Naopak ponechávám distinkci ajcík/kajcík, vzhledem k tomu, že sama může rozlišovat styl. Ponechal jsem rovněž standardní zápis slova ěindardo, ačkoli ě má v dané varietě především v iniciální pozici tendenci přecházet v g (gindardo, gives). Sponu jsem sjednotil na převažující sas (< sas, has), naopak jsem zachoval distinkci sas/esas. U tazatelovy romštiny jsem respektoval konzistentně užívané has, stejně jako zápis odlišné hláskové podoby slov pametinel a mindig oproti pamecinel a medig (zde opět sjednoceno medig < medig, midig) paní Sivákové. Romštinu tazatele jsem pak upravoval jen na místech zřetelných přechů. Při

uvedených zásazích jsem jednak zohledňoval většinově užívanou variantu, ale i vlastní znalost variety romštiny užívané v rodině paní Sivákové. Kurzívou jsem zapisoval přepnutí do slovenštiny, respektive do rusínštiny. Typicky se tak jednalo o citaci přímé řeči nebo o celé vazby v některém z neromských jazykových kódů v rámci romské promluvy (např.: „Tak to je.“ „Cez internet.“). Kurzívou jsem zapisoval rovněž jednotlivá slova neromského jazykového kódu, která zůstala v romštině neadaptovaná (např.: použité rozdíl oproti adaptovanému rozdílis, které se v komárnické varietě romštiny běžně používá). Naopak kurzívou jsem neoznačil přejímky, jejichž znění se od majoritního kódu sice nemění a nenesou tedy zřetelnou známku adaptace, ve sledované varietě jsou nicméně zaužívané a nemají svůj ekvivalent v adaptované formě.

Paní Siváková se mezi komárnickými Romy i v rámci celé vesnice těšila váženému postavení. Stejně tak Romové dnes nahlíží na romštinu, kterou užívala její generace. Ta v sobě měla ještě nést pativ (úctu), která se podle místních Romů u mladé generace vytrácí. Potvrdilo se mi to, když jsme nahrávku s paní Sivákovou poslouchali s jejími vnuky Rastislavem a Lubošem za účelem finálního přepisu a dovysvětlení nejasných míst. Oba její vnuci užívaný jazykový styl pozitivně a s úctou reflektovali. Tento charakter jazyka paní Sivákové jsem se pokusil zachovat užitím spisovné češtiny v překladu celého rozhovoru. Současně jsem tak chtěl narušit automatickou asociaci Romů s lidovými vypravěči, kterým spisovná varianta češtiny nenáleží.

Jan Ort

Te mange šaj phenen kavka pal tumaro dživipen, kana a kaj narodindan, so tumenge pametinen, sar sanas čajorake mek.

J. S.: Ta beš kadaž, avka de duma.

Z.S.: So dava duma?

J. S.: Ta so, ta khatar sal, kadava, av beš! Av beš tuke kodoj, kaj te šunel tut feder!

Z.S.: Ta phenen pal e vojna. Pal e vojna sas bida, bari! Sas bari bida, vakinenas o Roma het! Pal o veš amen mukarinahas a kajso esas. O Němci phirkernas, le ľudos avri tradenas andal o khera. Avka džahas het, džanas le zajdenca o ľudos het, ta na sas pokojos le ľudos. Kaj zarvinelas e rat, kodoj presovnas le čhavenca. Samas vakimen avri, dži Perješiste samas. Kodoj sas man phen, pro Solivaris, ta kodoj samas. Aľe kodoj sas mek buter Roma sar amen, ta gejlām kodarig het, avilām Kukovate. Kukovate ajcik Roma, andre kajsi balanda sas bari, kaj phirkernas o Roma varekana. O gadže phirnas pre buta. Avilām kodoj, le dadeskero avka sar džamutro amen iľa kodoj ke peste. Ta samas kodoj das keci, može samas das trin kurke abo štar a palis imar amen mukhlām khere te avel, imar avelas česko legija. O slugadža. O čavoro amenge muľa, bida sas, no! Bo le grenca džanas pro ľudos, na bajinenas! Scirdelas o piskos le greske a o graj mušinlas te chutel! Denašenas o ľudos jagatišagoha. Kajso esas. O murša phirnas te kerel kola detungi, o Romňa, savi sas slobodno, ta mušinelas te džal andre kuchňa o bandurki te randel. Mušinenas te džal, pre bida samas. Me imar pamecinav mištes, so hin oda. Ta vakinahas, vakinahas, phirahas opre tele, kadaž na kadaž, kadaž na kadaž, kaj e rat zarvinlas, kodoj o Roma presovnas le čhavenca.

J. S.: A te chal kavka sas, chaben?

Z.S.: Te chal? Ta andre zajda lelas. Me imar la daha phiravas andro gav. He, džalas e daj andro gav, ta e daj mindri džanelas německones duma te del. Ta amen andre dar na samas, bo dareso o Němci penge denas duma a e daj maj len previsarlas. Imar o Němcos na džanelas, so te phenel, te del duma, bo e daj džanelas. A jon denas amen mandro, kola komisňaka denas amen.

J. S.: Sas ajse mandre, kola pen darekana meňinlas. E baba džanelas the maďarskones the německones.

Kadi bešenas o Němci angle vojna mek?

Z. S.: Joj, o Němci bengas sas, šarkaňa. Amen na bešahas kadaž, Mirolate bešahas. A kodoj ajcik Němci avile andro kher, kaj na sas kaj phabaha te čivel! Kajcik Němci. A takoj zamiňinenas, mini thovkernas andre zahoroda. Taj skidňam amen, avila pal amende motoris a gejlām Staškovciste. Staškovcistar palis avila mek motoris a thode amen andro motoris a gejlām dži Perješiste.

Mohla byste mi povědět o svém životě, kdy a kde jste se narodila, co si pamatujete, když jste byla ještě malá holčička...

J. S.: Tady si sedni a povídej.

Z. S.: A co mám říkat?

J. S.: No co, tak odkud jsi a tak, pojd' si sednout. Pojd', sedni si, ať tě lépe slyší.

Z. S.: Tak říkáte o válce. Za války byla velká bída. Byla velká bída, Romové byli evakuováni pryč. Plahočili jsme se po lesích, tak to bylo. Chodili Němci a vyháněli lidi z domů. Tak jsme šli pryč, lidé šli se zajdami pryč, neměli klidu. Kde padla noc, tam přespali i s dětmi. Byli jsme evakuováni, skončili jsme až v Prešově. Tam jsem měla sestru, na Solivaru, tak tam jsme byli. Ale kromě nás tam bylo ještě víc Romů, tak jsme odtamtud odešli, přišli jsme do Kukové. V Kukové byla spousta Romů v takové velké stodole, kam dříve Romové chodili. Gádžové chodili za prací. Přišli jsme tam, vzal nás tam k sobě tátův jak kdyby zeť. Tak tam jsme byli jak dlouho, možná tři nebo čtyři týdny, a pak už jsme se vydali domů. To už přicházela česká legie, vojáci. Zemřelo nám dítě, prostě byla bída! Oni šli proti lidem s koňma, jim to bylo jedno! Stáhnul koňovi pysk a kůň musel vyskočit! Lidé utíkali a křičeli. Tak to bylo. Muži chodili kopat zákopy, ženy, které byly svobodné, tak musely do kuchyně škrábat brambory. Museli jít, byli jsme na tom bídě. To já si dobře pamatuju, co to je. Tak jsme utíkali, utíkali, chodili jsme sem tam, všemožně, kde padla noc, tam Romové přespali, i s dětmi.

J. S.: A měli jste co jíst, jídlo bylo?

Z. S.: Jíst? Tak to se bralo do zajdy. Já už jsem chodila s mámou do vesnice. Máma šla do vesnice a moje máma totiž uměla mluvit německy. Tak my jsme se jich úplně nebáli, protože když si Němci něco povídali, tak máma je hned přechytračila. A ten Němec nevěděl, co má říct, co by říkal, protože máma uměla. A oni nám dávali chleba, ty komišňáky nám dávali.

J. S.: To byly takové chleby, tehdy se to měnilo. Babička uměla i maďarsky i německy.

Tady bydleli Němci ještě před válkou?

Z. S.: Jaj, Němci, to byli zvířata. My jsme tady nebydleli, bydleli jsme v Miroli. A tam přišlo tolik Němců do domu, že nebylo kam jablkem hodit! Tolik Němců. A ti to tam hned zaminovávali, dávali miny do zahrad. Tak jsme se sebrali, přijelo za náma auto a jeli jsme do Staškovců, potom ještě přijelo auto a naložili nás a ze Staškovců jsme odjeli až do Prešova. Tam už byla taková velká hala, strašně dlouhá, to si pamatuju, a byla tam spousta sena.¹ A jak v noci přiletěla letadla, jak

¹ Patrně odkazuje k obci Kuková.

Imar kodoj kajsi hala sas bari, dindard'i fejs, pamecinav, a pherdo phusa esas. A sar raŭ avile o letadla, sar jekhvar chudne te marel, te priskinel, ta oda ajsi bliskota,  a previsa olas kavka o letadlos. A obdikhelas,  i oda civila  i  emci, a sas gádže  emci, marnas *do  ivoho Boha*, marnas. Bombardinenas. Ta sas o  udos pre bida.

Tumen kaj ul lan? Andre savo gav?

Z. S.: Miro ate.

Oda sar po gadžikanes?

Z. S.: Miro a.

A kodarig imar mu inenas te vakinel?

Z. S.: Imar mu inahas te vakinel, o motora avile, tradne avri le  udos, the pe ones džanas the  elijak. Kaste sas graja, be elas, sar o gad e. Savoro sa džalas het.

Oda  a o Roma abo he o gad e?

Z. S.: Sa, calo gav, calo gav. Calo gav džalas het, o mur a sem tam denašenas andro potokos, partizana esas. Palis sar imar obe te o partizana, ta imar čunoro kavka chra inenas le  udos.  emci imar palis ko ostatkos na bajinde, bo jon duminde,  e jon vihrajina.

A Miro ate be enas o  emci angle vojna? Angle vojna.

Z. S.: Na.

Na.  a avle sar has o mariben, ta avle o  emci.

Z. S.: Ha.

Has kodi he o gardisti? Miro ate?

Z. S.: Gardisti, oda o  emci sas kola gardisti. Kola, kaj len kajse bl chi sas kadaj pr'oda. Ta koda na bajinenas, kova marnas *do  ivoho Boha*. Na bajinenas  i Rom ni phari sas  i so, leske jekh esas.  udos kernas. Mek pojekh  emcos sas mre Devlestar, mek avka, a e kala sas beng.

 aj amenge phenen vareso pal oda  emcos, so has „mre Devlestar“, kavka sar phend an akanakes? Oda la ho  emcos, savo jov has?

Z. S.: Me kavka igen a  na pamecinav, bo oda so, čhajori, ta so? Das ochto ber  mange esas, ta me  a kavka pamecinav.

Ale phend an pojekh  emcos has „mre Devlestar“.

Z. S.: Ta pojekh sas mre Devlestar, a e pojekh sas the beng. Na bajinlas. A kola

jednou začla pálit, tryskat, to byla taková blýskavice, to letadlo se jenom převrácelo. A zkoumalo, jestli jsou to civilisti nebo Němci, a byli to gádžové, Němci, stříleli po nich hlava nehlava. Bombardovali. A lidé na tom byli špatně.

Vy jste se narodila kde? V jaké vesnici?

Z. S.: V Miroli.

A gádžovsky se to řekne jak?

Z. S.: Miroľa.

A odtamtud jste museli utíkat?

Z. S.: Už jsme se museli evakuovat, přijela auta, vyhnali lidi, tak jsme šli pěšky a všelijak. Kdo měl koně, tak seděl, jako gádžové. Všechno to šlo pryč.

A to jenom Romové nebo i gádžové?

Z. S.: Všichni, celá vesnice, celá vesnice. Celá vesnice šla pryč, chlapi utíkali do potoka, to byli partyzáni. A jak už to partyzáni obsadili, tak už trošku ty lidi chránili. Němce už ke konci nic nezajímalo, protože si mysleli, že vyhrajou.

A v Miroli bydleli před válkou Němci? Před válkou.

Z. S.: Ne.

Ne. Takže Němci přišli, až když byla válka.

Z. S.: Ano.

A byli v Miroli i gardisti?

Z. S.: Gardisti, to ti Němci byli gardisti. Ti, co měli takhle ty plíšky na tom. Oni se s tím nepárali, mlátili hlava nehlava. Jim to bylo jedno, jestli byla ženská těhotná nebo ne, jemu to bylo jedno. Dělali strašné věci. Ještě některý Němec měl dobré srdce, docela, ale tamti byli zvířata.

Můžete nám říct něco o tom Němci, co měl dobré srdce, tak jak jste teď říkála? Ten hodný Němec, jaký on byl?

Z. S.: Já si to už až tak moc nepamatuju, protože co já, já jsem byla holčička, tak co? Bylo mi tak osm let, to já si tolik nepamatuju.

Ale řekla jste, že některý Němec měl dobré srdce.

Z. S.: Tak některý měl dobré srdce, jiný byl zas jak ďábel. Tomu to zase bylo jedno. A nejhorší byli ti, jak měli ty plíšky, ti byli nejhorší. Nakonec tam ještě byla taková hromada, to byl vybraný hnůj. A on si tam udělal takový bunkr a tam zůstal. A měl spoustu zbraní. Tak pořád střílel, na nic se neohlížel, střílel. Byli tam partyzáni,

esas jekhoršeder, kaj len kola blachi esas, kola sas jekhoršeder. A mek pro ostatkos kadaj sas kajsi bari hromada, avri kidno oda hnojos. A jov kodoj peske kerda kajso detungos a ačhila kodoj. A pherdo zbrañi les esas. Avka livinkerlas, na bajinlas a livinelas. Partizana sas a džanas opre česko legija a jov avka livinkerlas. Zas sar les chudne, ta les phandle pal o tangos. Avka les cirdenas dži pre Dukla a pal e Dukla pale a čhide les tele plajiha, imar sas murdardo.

Leperen mek le partizanen?

Z. S.: Ta partizana sas ludos, bojinenas, čore sas, bojinenas savo hodno sas, či chanas či na chanas, na birinelas, na birinelas, ałe bojinelas. Gadže pen kidenas partizanenge, kidenas pen opre andro vojenska renti a džanas te bojinel.

J. S.: Sas the o Roma kadarig, so sas andre vojna, bojinenas. Kadaj sas jekh Rom, jov imar muła čirla, jov mek andre peršo svetovo vojna bojinlas. Sas kadarig Komarñikatar. Kadarig murša bojinenas kajse, terne čhave, ta len kidenas pre vojna. Ta me na pamecinav, hoj so me... Ałe so kola phure Roma denas duma, ta šunahas.

Me šundom, hod' o Roma varekana garuvenas le partizanen.

Z. S.: Ta o Roma garuvenas, bo vaš lenge ačhonas o partizana. Bojinenas vaš lenge, vaš o ludos, na? The kadaj jekh gadži, Opruňa Komarñikate, le Svobodas tiš zachrañinda. Avile o Němci te rodel kodoj, te previsarkerel savoro a joj pre leste bešta, jov pes zhorbinda a joj pre leste bešta, sas la kajse d'indarde rokli a za bešta les. Ta les zachrañinda.

J. S.: O Ludvik Svobodas, so sas o prezidentos. Jekh gadži Oprunestar.

Z. S.: Chrañinenas, ta chrañinenas. The amen kecen zachrañindam. Joj, e daj ňebožtičko mindri, kecen zachrañinda ludos kavka. Avenas o Němci andro kher, ňurci avenas andro kher, dikhenas, thovnas le ludos jekh sera, aver sera a jon avka phirkernas pal oda te rodel, či nane partizana. A te arakhlahas darekas andro kher, ta murdardahas amen savoren, kecik samas andro kher. Roma adarig Bistratar ke amende avile, Komarñikatar kadarig ke amende avile. Kaj hodno samas, kodoj len thovahas, kaj te presoven, kaj thodamas len. Ta kajso esas. Avilam khere pal e vojna. Imar na sas, imar pes skončinda e vojna, avilam khere, na sas so te chal. Na ča o Roma, ałe the o gadže. Kola murdarde graja kaj esas, ta džanas, čhingernas o Roma, o gadže. Po jekh gono mas anenas, khere thovnas, ta kavka koleha le čhaven živinenas. Bo na sas so, sar pes te chudel, savoro. Kajse phuva, bandurki sas posadzimen, kaj jojoj... a so na hodno sas, hoj savoro marchomen, savoro marchomen esas, ta kodova sa zamiñimen, savoro. Daranas pen ludos, o granati pherdo čivkerkerdo šadzi. Andre šparheta thovnas o mini. Ta čače. Amen avilam khere Mirolate, a o Rusi avile a phenen amenge kavka, kaj te na thovas jag, medig jon na džana te dikhel. Avka gele andre šparheta, obdikhle, andro bov, savoro. Kidne avri o granati, o mini kidne avri, avka palis už phenen: „*Môžete si naklasti ohne, už môžete si isti variti.*“ Ta sas o ludos pre bida, palis imar lokores avilam ke amende, the o gadže the o Roma. Taj kavka.

postupovala česká legie a on takhle střílel. Ale pak zase když ho chytili, tak ho přivázali za tank a takhle ho táhli až na Duklu a z Dukly zpátky. Pak ho shodili dolů ze svahu, už byl zabítý.

A pamatujete si ještě partyzány?

Z. S.: Tak partyzáni, to byli lidé, bojovali, byli chudí, bojovali, co mohli, ať už jedli nebo nejedli, když nemohli, nemohli, ale bojovali. Gádžové, ti se dávali k partyzánům, navlékali se do vojenských šatů a šli bojovat.

J. S.: Ale tady byli i Romové, co byli ve válce, bojovali. Byl tady takový jeden Rom, už teda dávno zemřel, a ten bojoval ještě v první světové válce. Byl odsud, z Komárnika. Chlapi odsud byli ve válce, co byli ti mladí, brali je do války. Já si to nepamatuju, protože co já... Ale poslouchali jsme to, co povídali starí Romové.

Já jsem slyšel, že Romové někdy partyzány schovávali.

Z. S.: Ano, schovávali, protože se jich partyzáni zastávali. Bojovali za ně, za lidi, ne? A tady jedna gádžovka z Vyšného Komárnika zachránila Svobodu. Přišli to tam prohledávat Němci, všechno převraceli a ona si na něj sedla, on se skrčil a ona si na něj sedla, měla takové dlouhé sukně a zasedla ho. Tak ho zachránila.²

J. S.: Ludvík Svoboda, co byl prezident. Jedna gádžovka z Vyšného.

Z. S.: Chránili, chránili. I my, kolik jsme jich zachránili. Joj, moje nebožka maminka, kolik takhle zachránila lidí. Přišli Němci do domu, vtrhli tam, prohledávali, postavili lidi na jednu stranu, na druhou stranu a takhle chodili hledat, jestli někde nejsou partyzáni. A kdyby někoho v domě našli, tak by nás zabili všechny, všechny, jak jsme v domě byli. Přišli k nám Romové z Bystré i Romové tady z Komárnika k nám přišli. Kde jsme mohli, tam jsme je nechali přespat, kam jsme je jen tak mohli dát. Takhle to bylo. Po válce jsme se vrátili domů. To už válka nebyla, už skončila. Přišli jsme domů, neměli jsme co jíst. Nejen Romové, ale ani gádžové. Jak tam byli ti pozabíjení koně, tak Romové šli, odřezávali si, i gádžové. Odnegli si pytel masa, skladovali to doma a tak živili děti. Protože nebylo co, čeho se chytit. Takové pole, brambory byly posázené, ale jojojoj, to nebylo možné, všechno zmrzlé a všechno zaminované. Lidé se báli, všude byla spousta granátů. Do kamen dávali miny. Opravdu. My jsme přišli domů do Mirole a Rusové přišli a říkají, že nemáme rozdělovat oheň, dokud to nezkontrolují. Tak zkontrolovali kamna, pec, všechno. Vysbírali granáty, vysbírali miny a potom už říkají: „*Můžete si naklasti ohně, už můžete si istí variti.*“ Tak lidé na tom byli špatně, potom už jsme pomaloučku přišli k sobě, i gádžové i Romové. Takže takhle.

2 Ve své knize „Z Buzuluky do Prahy“ Svoboda (1985) nic takového nezmiňuje.

Tumen avlan khere khatar? Perješistar abo...

Z. S.: Perješistar avilam Kukovate, Kukovatar avilam palis, pamecinav. Imar avilam ke Štavnika a Štavnikate amenge muľa o čavoro. Avile o slugadža, rati, česko legija, natrepinde pen pherdo andro kher. Kajso, so les sas čhavore khere, ta bavinlas pes leha. Me džanav či jakhorendar chudňa či so, dži tosara o čavoro hotovo esas. Ale kaj les paronaha, te na sas kaj te paronel, bo zamarchomen e phuv esas. O phral gejl'a, o Michalos, o gadžo diňa amen deski, hoj zmarde leske kajso mochtoro, a kodoj jekh gadžo sas paromen vareso, taj kidne avri e charori kodoj paš o gadžo the thode les. The dži do adadžives kavka ačhiľa koda čavoro. Ta so majindam te kerel? Avka kodarig amen chudňam, avilam varesar lokores khere.

Ta pale khere avlan, Mirolate.

Z. S.: Avilam khere andro kher, ta phenav tumenge, že oda avile mek o Rusi, obdikhle savoro, či nane zamiňimen savoro, kidne avri o mini, o granati, savoro. Opre andre oda sas e mina, cirdne avri, avka palis thođa e daj mindri jag.

Kaj tumen dodžanlan, hod'e vojna skončinda?

Z. S.: Ta bo imar avlas e česko legija, imar avenas kodarig. Amen džahas imar pal e česko legija khere, bo imar amenge phende: „Už můžete jiti domji pomaly.“ Bo phenel: „My už ideme, už sa nebijte ničeho.“ Sas o Němci, o Rusi marnas do živoho Boba, sar les jekhvar pekela la pažbaha a takoj murdarlas les. Ča jačinenas sar benga kola Němci.

A oda kavka calo gav putinenas pal aver gava? Abo či tumari familija a aver fameliji gejl'e avre smeroha?

Z. S.: Calo gav džalas.

J. S.: Calo, denašenas het. Jon prikľad kavka sas. Že prikľad avenas pal e Dukľa kadarig cez Poľsko, rozumines, avnas o Němci a ľivinkernas proti Rusi, kada, ta o ľudos savoro denaškernas čim dureder, čim dureder, rozumines.

Kavka jekhetane?

J. S.: Tak, spolu, savore a medig na skončinda e vojna. Kavka kernas. A na či o Roma, the o gadže, savore džanas het, bo akaj zlabarde avri o gav calo, savoro, kaj Komarňika. So kadaj jekbareder boji, so pre Dukľa.

Ta Mirolate ačhile čuče khera.

Z. S.: Oda na či Mirolate, ale sa. Kadarig Komarňikakere, kala, Bistrakere, Komarňikakere, kola Roma sa denašenas het, čim dureder, bo kadi boji sas bare. Le čhavenca.

J. S.: A sar imar pregejl'a kodi fronta imar, sar pes skončinda e vojna, avka visaľonas pale khere o Roma.

Vy jste přišli domů odkud? Z Prešova nebo...

Z. S.: Z Prešova jsme přišli do Kukové, potom jsme přišli z Kukové, to si pamatuju. To jsme přišli do Štiavniku a ve Štiavniku nám umřelo to dítě. Přišli vojáci, večer, česká legie. Nacpalo se jich do domu plno. Jeden, který měl sám doma děti, si s ním hrál. Já nevím, jestli ho uhranul, nebo co, ale do rána byl s dítětem konec. Ale kam ho pohřbíme, nebylo ho kam pohřbit, protože zem byla zmrzlá. Bratr Michal³ šel ke gádžovi, ten nám dal desky, tak mu sbili takovou malou rakev. Byl tam pohřbený nějaký gádžo, tak mu vykopali menší díru vedle toho gádže a tam ho dali. A zůstal tam tak až dodneška. Co jsme měli dělat? Potom jsme se odtamtud vydali dál, nějak jsme pomalu došli domů.

Takže jste se vrátili domů, do Mirole.

Z. S.: Přišli jsme domů, do domu, a jak říkám, přišli ještě Rusové, všechno prohlédli, jestli není všechno zaminované, vybrali miny, granáty, všechno. Byla tam mina, vytáhli ji, pak moje máma rozdělala oheň.

Kde jste se dozvěděli, že skončila válka?

Z. S.: Protože už přicházela česká legie, už odtamtud přicházeli. My jsme šli za nimi, protože nám řekli: „*Už můžete jít domji pomaly.*“ A říká: „*My už ideme, už sa nebijte ničeho.*“ Byli tam Němci, Rusové je mlátili hlava nehlava, jak ho jednou praštil pažbou, tak ho rovnou zabil. A Němci jenom ječeli až hrůza.

A to jste takhle putovali po jiných vesnicích celá vesnice? Nebo jenom vaše rodina a ostatní rodiny šly jiným směrem?

Z. S.: Celá vesnice šla.

J. S.: Celá, utíkali pryč. To bylo například takhle. Přicházeli z Dukly, tady přes Polsko, rozumíš, přicházeli Němci a stříleli proti Rusům, tak, a lidé utíkali co nejdál, co nejdál, rozumíš.

Dohromady?

J. S.: Tak, spolu, všichni, dokud neskončila válka. Takhle to dělali. A ne jenom Romové, i gádžové, všichni odcházeli pryč, protože tady vypálili celou vesnici, celý Komárník. Tady byly největší boje, na Dukle.

Takže v Miroli zůstaly jen prázdné domy.

Z. S.: To nejen v Miroli, ale všude. Tady z Komárnika, z Bystré, komárničtí, ti Romové všichni utíkali pryč, co nejdál, protože tady byly obrovské boje. I s dětma.

J. S.: A když už přešla ta fronta, když skončila válka, tak se Romové vraceli zpátky domů.

³ Michal Grundza, později kovář v Krajné Polaně, kde také zemřel.

O khera ačhile kavka lače, na ačhila pes nič...

Z. S.: Němci calo gav labarde. Čačo. Ta pokam Němci, všade pherdo Němci sas. Le verdanenca, motora, motorki. A kadaj ke amende Komarňikate pro plajis, ajso mariben esas kadaj, ča dodňinlas. Jojoj, so kadaj Němci ačhile. Kada sar jekhvar prithode o Katuši. Ta oda ča o puli lecinenas. Jačinenas avka kadaj o Němci. Kadaj opre andre Čerešňa, kaj!

J. S.: Na sas len šanca proti Rusi. Sas feder o Rusi a hotovo, no. Ta so kereha.

Sar oda has pal e vojna? Te šaj mange phenen? Hod' tumen mek bešenas Mirolate palis pal e vojna?

Z. S.: Hej a mek palis bešahas, imar samas das jekh kurko khere. A mek pherdo Němci avile. Ale khatar kola Němci avile, me som diliňi khatar. Ale ta te dikhlñas e dražka, sar džanas, ta oda phendanas, kaj aňi jekh pindro, aňi kadaj, aňi kadaj. Oda kadava ča kavka sas čisto sar zlatos. Sar džanas le...

J. S.: Ale šun, jov tutar phučel kavka, že odava, sar pal e vojna. So, kaj salas, sar avlan Mirolate. Palis joj gejlā kodarig te služinel, kadaj Poľanka, Krajná Poľana. Ko gadže, bo oda darekana o Roma sa pre bida, na sas so te chal a kada. Ta bičhavras le čhaven te služinel, ko gadže. Rozumines. Phirnas pre maľa, le gurnenča, kada. Ta phirnas kavka, kodoj chalas, dživnas kodoj ko gadže. Avka palis gejlā Romeste. *Tak to je.*

A akanakes phendan, mek avle o Němci, palis, sar gejlān pale Mirolate.

Z. S.: Hej, mek avile. Mek andro gav sas zabava a jon mek sa avile. Poražimen Němcáka, ale khatar kodova avile, me som diliňi khatar. Kajcik čudos avile.

Ta imar na kernas nisavo bengipen.

Z. S.: Imar na, imar na sas nič, bo imar so? Imar len ola na domukhenas, o Rusi, o partizana, obešte savoro. Ta imar na.

A palis phenenas, hod' kavka dživenas igen čorikanes, hod' mušinenas grajen te chal. A palis oda preačhilas?

Z. S.: Imar palis polokes o ľudos ke pende doavnas. Oda na ča o Roma, ale the o gadže.

Mirolate mek bešen o Roma?

Z. S.: Na. Ňiko nič nane imar. O pheňa gele pro Čechi mindre. O phrala mule. Jekh phral mange muľa pro Čechi. Duj mule kadaj, ča jekh Poľankate a aver kadaj Komarňikate.

J. S.: Jon pen rozgele kodarig, bo jon sas ča jekh fajta. Jekh famelija džanes? Palis odgele o..., kola pheňa lakere pal o Čechi savore gejlē, o teti, ta me aňi len na prindžarav. Me len na dikhlom Ňigda. A ča jekh kadi Komarňikate ačhila.

Domy zůstaly v pořádku, nic se tam nestalo...

Z. S.: Němci celou vesnici zapálili. Opravdu. Všude byla spousta Němců. S vozy, auty, motorkami. A tady u nás v Komárníku na kopci, tady byly takové boje, jen to dunělo. Joj, kolik tady zahynulo Němců. Jak jednou začali pálit z kašů, to pak bomby jen létaly. Němci tady jenom ječeli. A tady nahoře na Čerešni⁴, ale co!

J. S.: Proti Rusům neměli šanci. Rusové byli lepší a hotovo. Co nadělaš.

Jak to bylo po válce? Jestli byste mi mohla povědět. Vy jste ještě po válce bydleli v Miroli?

Z. S.: Jo, potom jsme ještě bydleli, už jsme byli doma tak týden. A ještě přišla spousta Němců. Ale odkud ti Němci přišli, to jsem blázen odkud. Ale kdybyste viděli ten chodníček, jak šli, to byste řekli, že ani jedna noha, ani tady, ani tady. To bylo celé čisté, jako ze zlata. Jak šli...

J. S.: Ale poslouchej, on se tě ptá takhle, jak to bylo po válce. Co, kde jsi byla, jak jste přišli do Mirole. Ona potom šla sloužit do Poľany, Krajná Poľana. Ke gádžům, protože tehdy na tom Romové byli špatně, nebylo co jíst a tak. Tak posílali děti sloužit, ke gádžům. Rozumíš. Chodili na pole, s krávama, a tak. Tak takhle chodili, tam jedli, žili tam u gádžů. A potom se vdala. *Tak to je.*

A teď jste říkala, že ještě přišli Němci, potom, když jste přišli zpátky do Mirole.

Z. S.: Jo, ještě přišli. Ještě byla ve vesnici zábava a oni všichni přišli. Poražení Němčouři, ale odkud přišli, to jsem blázen odkud.

Tak pak už nedělali žádné násilnosti?

Z. S.: Už ne, už nebylo nic, protože už co? Tamti už je nepustili, Rusové, partyzáni, obsadili všechno. Tak už ne.

A potom jste říkala, že jste žili v takové bídě, že jste museli jíst koně. To už pak přestalo?

Z. S.: Lidé už se potom trochu vzpamatovali. A to nejen Romové, ale i gádžové.

Žijí ještě v Miroli Romové?

Z. S.: Ne. Nikdo, nic, už ne. Moje sestry odešly do Čech. Bratři mi umřeli. Jeden bratr mi zemřel v Čechách.⁵ A dva zemřeli tady, jeden v Poľaně⁶ a druhý tady v Komárníku⁷.

4 Kopec u Nižného Komárníka, též označován jako vrch Obšár.

5 Jan Horváth, který byl za války odveden do pracovního tábora v Dubnici nad Váhom a následně byl v armádě (viz doplňující text).

6 Již zmiňovaný Michal Grundza.

7 Štefan Horváth, který se rovněž přiznal po válce do Nižného Komárníka.

Tumen kadaj gejlan romeste?

Z. S.: Hej, kadaj gejłom romeste.

Sar les prindžardan? Tumare romes?

Z. S.: Jov phirlas ke amende. Sas cikno, bavinahas amen jekhetane.

R. S.: *Cez internet.*

(smích)

J. S.: (smích) Phirnas pal o muziki, džanes kada. Čhave, terne chara. Sako kavka peske romňa arakhela.

Kadaj o Roma bešenar ča kadaj? Sar akanakes?

Z. S.: Hej. Pre kada than bešenar o Roma.

A kadaj bešenar buter Roma sar Mirollate?

Z. S.: Hej. Amen kavka o čhave amen zejdzinahas, imar samas bareder, po dvanacet berš, esas amenge, jedenacet, ta amen zejdzinahas. Oda nadur kadaj jekh ke aver.

Akanakes neve khera adaj, na?

Z. S.: Hej.

Kajse na has. Has kadaj vareso sar vatra abo kavka?

Z. S.: Kaštune khera sas.

Phenda tumaro čhavo, hoj imar čhajorake phirenas te kerel buči ko gadže?

Z. S.: Me man nakerdom dost. *Až priliš.* Pre fabrika čhingeravas o deski, pre fabrika Połankate.

J. S.: Jaj, pes kerlas phari buči. Kernas jon, terne, o Romňija, sa, kadaj dikhes, že sas Romňija a murša sa andre buči, sa avka phirlas. Jedňne kajso, so pre maťersko Romňija esas, že la sas cikno čhavoro, ta khere sas. Ale kala Romňija kernas, sa, oda sar kaštenca pes kerel, kaj pila hin. Sas Połankate, imar nane, zrušinde kada. Kadaj pašones sas. Jekh kilometros pešones. Aňi o autobusis žadno, nič, koda. Pešones. Tosara o *pjatej* andre buči, o *druhej* pale khere. Či jevende, či ňila, o brišind perlas, mušinehas te džal andre buči, kerehas. Dživlas pes no, bo sas love, kerehas.

Hin mek vareso, so tumenge pametinen koja dobatar? So amenge na phendan?

Z. S.: A so? Manušeske savoro avela pre mišľa, že so...

J. S.: Oni se odtamtud rozešli, protože to byl jen jeden rod, jedna rodina, víš? A potom odešly ty... ty její sestry, všechny odešly do Čech. Tyhle tety, ty já ani neznám. Já jsem je nikdy neviděl. A ona jediná zůstala v Komárníku.

Vy jste se sem přivdala?

Z. S.: Ano, přivdala jsem se sem.

Jak jste ho poznala, svého muže?

Z. S.: On chodil k nám. Byl malý, hráli jsme si spolu.

R. S.: Přes internet.

(smích)

J. S.: (smích) Chodili po muzikách, víš jak. Mládež, kluci. Každý si takhle najde ženu.

Tady bydleli Romové jen tady, jak bydlí teď?

Z. S.: Ano. Romové bydleli na tomhle místě.

A tady bydlelo více Romů než v Miroli?

Z. S.: Ano. My děti jsme se takhle scházely, už jsme byli větší, dvanáct let nám bylo, jedenáct, tak jsme se scházeli. Tady to nebylo daleko, jeden k druhému.

A teď jsou tu nové domy, že?

Z. S.: Ano.

Dříve tu takové nebyly. Bylo tady něco jako osada nebo tak?

Z. S.: Dřevěné domy tu byly.

Váš syn říkal, že už jako malá holka jste chodila pracovat ke gádžům.

Z. S.: Já jsem se napracovala dost. Až příliš. Ve fabrice jsem řezala desky, ve fabrice v Poľaně.

J. S.: Jaj, to byla těžká práce. Chodili dělat, ony, mladí, ženské, všichni, vidíš to, že i ženské i chlapi, všichni byli v práci, chodili takhle všichni. Jenom ty ženské, které byly na mateřské, že měly malé dítě, tak ty byly doma. Ale ostatní ženské pracovaly, všechny, to se dělalo se dřevem, na pile. Ta byla v Poľaně, už nefunguje, už tu fabriku zrušili. Odsud to bylo blízko. Jeden kilometr pěšky. Ani žádný autobus, nic. Pěšky. Ráno v pět do práce, ve dvě zpátky doma. V zimě, v létě, za deště, musel jsi jít do práce, pracoval jsi, normálně. Žilo se, protože byly peníze, chodil jsi do práce.

Je ještě něco, co si z té doby pamatujete? Co jste nám neřekla?

Z. S.: A co? Člověku tak přijde na mysl všechno možné, že co...

Pametinen tumenge mek angle vojna, sar oda has? Sar pes dživlas a kavka?

J. S.: Angle vojna, angle vojna. Pamecines dareso?

Z. S.: Ta kaj me. So.

J. S.: Ta so, lake das ochto berš sas, so šaj džanel.

Z. S.: Khere na somas, ta so, me džavas maškar o raklijora.

J. S.: Džanes, darekana kavka sas, že sas čhajorake kajse ochto berš, deš berš a imar la denas o rodiča te služinel ko gadže, džanes? Kavka sas, jon buter maškar o gadže sas sar khere.

A tumen phendān, hoj raklijorenca sanas buter?

Z. S.: Ta pro gav samas, o pheña phirnas pal e buti a me, so somas cikni, džavas maškar o raklijora. Taj calo dives. Avavas rači khere, avenas manca o raklijora, odprovadzinenas man, avavas khere, kerlas e daj than, pašľuvavas, tosara to samo isto, ušľavas sig: „Denaš ko raklijora!“ Ta kamaratki.

J. S.: *Domaci uloha* na pisinlas. (smích)

(smích)

Z. S.: Jaj, andre škola na phiravas.

Na phirenas?

Z. S.: Ta, na phiravas, bo na sas možnost te džav andre škola. Na sas rentos. Pindrange, ta so že sas jevend, mrazos. A pindrangi džavas, ča pes pal mande livinlas. O pindre zamarchomen. No, avavas ke gadži, roztaľuvavas. Avka bavinahas amen kodoj le raklijorenca, maj imar sas mange deš berš. Ta imar phiravas pre maľa. Pojedninlas man o dad. Jedninlas avri zarnos, bandurki, kaj so jekh aver. Phiravas dži ko jejsos medig až o jiv na perlas.

A o dad tumaro phirlas te kerel buti varekaj?

Z. S.: O dad khere sas.

Khere sas?

Z. S.: Hej.

J. S.: Kovaľis esas.

Kovaľis esas? Ta o gadže pes kavka na odcirdenas le Romendar. Ke tumende.

Z. S.: Ta sar samas ciknore, narodzisaľuvahas, o gadže džanas amenge te ikerel a e mama mindri phirlas le gadženge.

A ľikerel pes oda kavka dži akanakes? Hoj o gadže phiren le Romenge kirvenge?

J. S.: Ta imar kavka akaj nane, bo imar o Roma kavka na vičinen, aľe, prikľad kadaj k'amende Komarňikate, kadaj o Roma le gadženca, oda jedna ruka, rozumines. Kadaj ņiko, že oda žadno diskriminacija, so hin. Na, kadaj na. Le

Pamatujete si, jak to bylo ještě před válkou? Jak se žilo a tak?

J. S.: Před válkou, před válkou. Pamatuješ si něco?

Z. S.: Jak bych mohla, co.

J. S.: Víš co, jí bylo asi osm let, co může vědět.

Z. S.: Doma jsem nebyla, tak co, já jsem chodila mezi neromské holky.

J. S.: Víš, kdysi to bylo tak, že holce bylo osm let, deset let a už ji rodiče dávali sloužit ke gádžům, víš? Tak to bylo, no, takže oni byli více mezi gádžema než doma.

A vy jste říkala, že jste byla více s neromskými holkami?

Z. S.: Bydleli jsme ve vesnici, sestry chodily pracovat a já, já jsem byla malá, chodila jsem mezi neromské holky. A na celý den. Přicházela jsem večer domů, holky mě doprovázely, přišla jsem domů, máma mi ustlala postel, lehla jsem si a ráno to samé. Vstávala jsem brzy: „Běž za holkama!“ To byly všechno kamarádky.

J. S.: Domácí úkoly nepsala. (smích)

(smích)

Z. S.: Jaj, do školy jsem nechodila.

Nechodila jste?

Z. S.: Tak nechodila jsem, protože nebyla možnost, abych do školy šla. Nebylo oblečení. Pořád bosé, to je jedno, že byla zima, mráz. Běhala jsem bosá, jen se za mnou prášilo. Nohy zmrzlé. Přišla jsem ke gádžovce, zahrála jsem se. Tak jsme si tam hrály s těmi holkami, už mi bylo skoro deset let. To už jsem chodila na pole. Dohodl to táta, vyjednal za to obilí, brambory a tak. Chodila jsem až do podzimu, dokud nezačal padat sníh.

A Váš táta chodil někam pracovat?

Z. S.: Táta byl doma.

Byl doma?

Z. S.: Ano.

J. S.: To byl kovář.

Byl kovář? Tak gádžové se tu tak Romů nestranili. U vás.

Z. S.: Tak když jsme byli malí, když jsme se narodili, gádžové nám chodili za kmotry a moje máma chodila zase gádžům.

A dodržuje se to takhle ještě dodnes? Že gádžové chodí Romům za kmotry?

J. S.: Tady už to tak není, Romové už si takhle gádže nezvou, ale, například tady v Komárníku, tady jsou Romové s gádžema jedna ruka, rozumíš. Tady nikdo, tady není žádná diskriminace, co je jinde. Ne, tady ne. S gádžema tady chodíme

gadženca, kadaj amen džas andre karčma, prikľad, pro pivos. Le raklenca karti hrajinas, rozumines. Aľe imar džaha kodoj, imar teleder ke Svidňika, kodoj imar *rozdiľ*, no.

Z. S.: Akanakes imar o phrala pheňake džan te ikerel. A kavka. Imar pengere. No, poden tumenge mek duma a me imar džav pal o čhavo.

Ta palikeras tumenge.

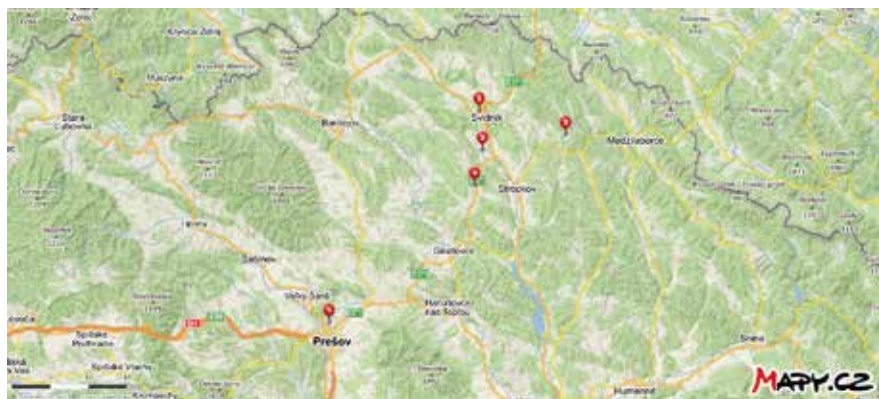
Z. S.: *Hej*. (smích)

do hospody, například, na pivo. S klukama hrajeme karty a tak, rozumíš. Ale když už půjdeš trochu níž, směrem na Svidník, tam už je to rozdíl.

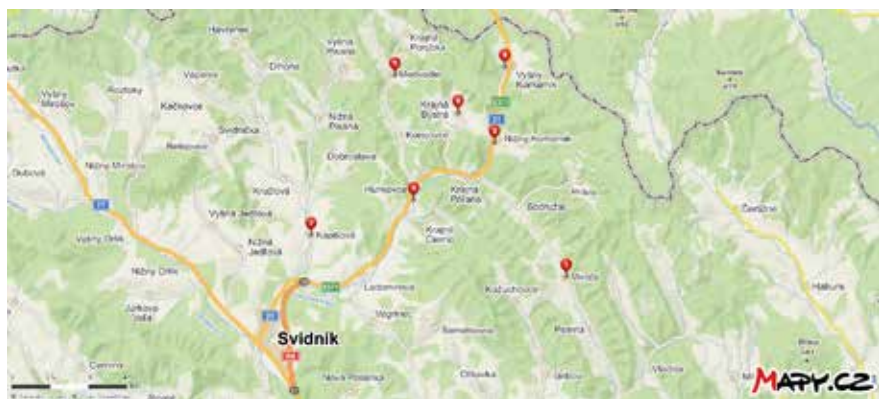
Z. S.: Teď už chodí za kmotry sourozenci. A tak. Už mezi sebou. No, vy si ještě popovídejte a já už jdu za klukem.

Tak vám děkujeme.

Z. S.: *Hej.* (smích)

Obr. 2: Mapa s vyznačenými místy, která jsou zmíněna v textu a ve vzpomínkách paní Sivákové. Značka č. 1 – okresní město Svidník; značka č. 2 – obec Mestisko; značka č. 3 – obec Staškovce; značka č. 4 – obec Šarišský Štiavnik; značka č. 5 – městská část Solivar (Prešov). (Zdroj: www.mapy.cz, úpravy J.O.).

Obr. 3: Mapa s vyznačenými místy, která zmiňuje paní Siváková v kontextu evakuace z obce Miroľa. (Zdroj: www.mapy.cz, úpravy J.O.).

O Roma Miroľatar / Romové z Miroľe

Vyprávění paní Zuzany Sivákové (1932–2014) je dalším doplněním do mozaiky osudů Romů za druhé světové války na Slovensku.¹ Rozhovor otiskžený na předcházejících stranách se dotýká událostí ve vícero vesnicích svidnického okresu. Jedná se především o obec Miroľa, odkud paní Siváková pocházela a odkud byla její rodina v době válečných bojů evakuována. V některých pasážích jsou ovšem, snad i díky vstupům jejího syna, Jána Siváka (*1953), popisovány také válečné události v obci Nižný Komárnik, kam se paní Siváková po válce přivdala a kde byl celý rozhovor zaznamenán. Na tomto místě není prostor pro rozsáhlejší historicko-antropologickou studii, omezím se tak především na doplnění válečných událostí vyplývající z výpovědí dalších romských pamětnic a jednoho pamětníka pocházejících ze svidnického okresu a z rozhovorů s příbuznými paní Sivákové. Text rozšiřuji také o reflexi postavení miroľských Romů v rámci okresu, a o některé písemné pramenné stopy.

Miroľa

Zuzana Siváková se narodila v roce 1932 Michalovi Grundzovi a Terezii Horváthové jako jedno z jejich sedmi dětí. Na svém přátelství s neromskými děvčaty ilustruje dobré vztahy Romů se starousedlíky v obci. Pro celý rozhovor je současně příznačné zmírňování hranice mezi Romy a Neromy. Paní Siváková vedle akcentace dobrých vztahů připomíná, že za války i po válce na tom byli špatně všichni, Romové i Neromové. Před válkou žila v Miroľi jediná romská rodina, dnes již v Miroľi nežije z Romů nikdo. Děti Michala Grundzy a Terezie Horváthové po válce postupně odešly do okolních vesnic (Nižný Komárnik, Krajná Poľana, Hunkovce; resp. do Čech – Duchcov, Praha). Na Slovensku však jejich potomci žijící ve svidnickém okrese dodnes v některých kontextech odkazují ke svému původu, a udržují tak kategorii *miroľakere Roma* / „miroľští Romové“ relevantní. Lidé, kteří se jako miroľští Romové identifikují, tak činí především v situacích, kdy chtějí zdůraznit historickou kontinuitu dobrých vztahů své rodiny s neromskými sousedy a připomenout a objasnit tak vlastní schopnost přizpůsobit se neromskému stylu života. V Nižném Komárniku přejímají podobný typ argumentace i neromští vesničané, když tvrdí, že tito Romové mají „lepší návyky“, protože jejich předci nevyrostali v osadě, ale ve vesnici mezi gádži. Zajímavá je zmínka paní Sivákové o vzájemném kmotrovství s neromskými vesničany.

¹ K tomu především Hübschmannová (2005). K významu osobních svědectví ve studiu historie Romů pak Sadílková (2016 – poválečná historie Romů; 2015 – Romové za 2. světové války).

„Když jsme byli malí, když jsme se narodili, gádžové nám chodili za kmotry a moje máma chodila zase gádžům.“

Kmotrovství na předválečném východoslovenském venkově je popisováno spíše v intencích jednostranného paternalismu, kdy si Romové zvali za kmotry bohaté sedláky, kteří pak „svoje“ romské rodiny podporovali.² Zmínka paní Sivákové zatím čeká na ověření v matričních záznamech, nicméně vzájemné kmotrovství by bylo v tomto kontextu zajímavým rozšířením takového obrazu. Ovšem i vyprávění paní Sivákové odhaluje spíše lokální paternalismus než rovné vztahy Romů s Neromy. Desetiletá Zuzana Siváková chodila za naturálie pracovat na pole neromských vesničanů. Zcela konkrétně pak narušuje obraz harmonických vztahů vyprávění Jána Horvátha zveřejněné v knize *Po Židoch Cigáni* (Hübschmannová 2005: 451–469). Ján Horváth, bratr paní Sivákové, strávil za války půl roku v pracovním táboře na Petiči a odtamtud byl odveden do pracovního tábora v Dubnici nad Váhom:

„Přišli četníci. Předseda povídá, že je třeba dát někoho do tábora. A gádžové co? Koho poslat do tábora? Které chlapy? Jen Cikány, gádže ne. Mně bylo asi šestnáct let – četníci: Jde se!‘ Do Svidníka k odvodu a ze Svidníka do Hanušovců na Petič. [...]

Můžu se zeptat, kolik Romů od vás vzali do tábora?

Od nás nevzali nikoho. Já jsem z Miroľe, můj tatínek byl kovář. V Miroľi jsme byli jenom jedna romská rodina. Můj tatínek, maminka, bratři, sestry, tři bratři, čtyři sestry. Já se narodil v Miroľi, tatínek se taky narodil v Miroľi. Měl mezi sedláky velikou vážnost, protože ve vsi byl jediný kovář a to byl můj tatínek. Vyráběl sedlákům všechno, co potřebovali. Mého nejstaršího bratra chtěli vzít do tábora, ale nevzali ho, protože měl přeraženou nohu.“ (Hübschmannová 2005: 452–453)³

² Např. viz Lacková (1994).

³ Originál: *„Avile o phandle. Phenda o precdas, kaj te del andro taboris varekas. No ta o gadže so? Kas dena andro taboris? Sarve muršen? Romen! Gadžen na. Mange sas asi dešušov berš, o phandle: ‚Džas!‘ Svidniikate pro odvod a Svidniikatar Hanušovcate, pro Petičis. [...] Šaj phučav, keci Romen ile andro taboris kbatar tumende? J. H.: Khatar amende na ile niikas. Me som Mirolatar, miro dad sas chartás. Amen samas Mirolate ča jekh romaňi familija. Miro dad, miri daj, mire phrala, mire pheňa, trindžene phrala, štardžeňa pheňa. Me ulilom Mirolate, the miro dad ulila odoj. Les sas bari pařiv mařkar o gadže, bo sas ča jekh chartás andro gav jou, miro dad. Kerelas lenge, le gadženge sa, so lenge kampelas. Mire phrales kamle te lel, le jekhphurederes, ale na ile les, bo leste sas phago pindro.“* (Hübschmannová 2005: 461–2)

Odvedení Jána Horvátha se ve vyprávění Zuzany Sivákové neobjevuje, stejně jako se ztrácí ve vyprávění dalších potomků této rodiny. Narativy se obvykle přidržují obrazu významného postavení rodiny mezi neromskými vesničany v Mirole a harmonických vztahů s nimi. Jedním z důvodů může být i to, že jsem se nesetkával a nehovořil s příimými potomky právě Jána Horvátha, kteří již vyrůstali převážně v Čechách. To, že se internace jednoho z příbuzných v pracovním táboře vytrácí z narativů „mirolských“ Romů, je možné vidět i ve světle toho, co popsal Scheffel (2014: 144–145) pro situaci Romů ve Velkém Šariši. Tamní Romové vytěsňují ze svých narativů válečné zkušenosti, na kterých se negativním způsobem podepsali i jejich neromští sousedé. Podle Scheffela tak činí v rámci všeobecné pragmatické snahy předcházet lokálnímu interetnickému konfliktu a zachovat si tak postavení Romů, kteří jsou se svými neromskými sousedy zadobře. Těžko lze srovnávat situaci Romů za války v Miroli a ve Velkém Šariši, kde byla Romům zbourána osada a byli vyhnáni na kopec daleko od obce. Ovšem tendence „mirolských“ Romů kapitalizovat v narativní podobě dobré postavení svých předků v (před)válečné Miroli je zřejmá. Příběh Roma, který byl neromskými vesničany vydán do pracovního tábora, do takového narativu nezapadá.

Ján Horváth o svém otci, Michalu Grundzovi, uvádí – stejně jako další potomci tohoto mirolského kováře –, že si ho neromští vesničané vážili, protože v obci už žádný jiný kovář nebyl. Poválečný výpis záloh na náhradu válkou způsobených škod⁴ však vedle Michala Grundzy (č. d. 32, uvedený jako „kovař“) odhaluje ještě jméno jiného kováře – Peter Kurečko „kovač“ (č. d. 33). To by mohlo naznačovat, že zde fungoval stejný model, jaký pro postavení romských kovářů popsala Hübschmannová, kdy na vesnici byl vedle neromského kováře ještě kovář romský, který byl určen na „cikánskou práci“ a z podstaty svého postavení „Cikána“ dostával méně zapláceno (Hübschmannová 1998: 238–239).

Datace příchodu Romů do obce Miroľa zůstává nejistá. Dle soupisů Romů z druhé poloviny 18. století, které pro tuto obec zpracovala Tkáčová, zde nežila v letech 1774, 1775, 1780, 1781, 1782, 1783 ani 1784 jediná romská rodina. V roce 1785 byla zapsána rodina jedna. Tkáčová ovšem v komentáři uvádí, že „[p]o nahliadnutí do súpisov sa dá ľahko zistiť, že takmer všetky rómske rodiny zotrvali na jednom mieste najviac niekoľko rokov, a potom migrovali ďalej“ (Tkáčová 2016: 139). Další zmínku o Romech v obci Miroľa lze nalézt u Jurové (2002: 20, zvýraznil autor), která uvádí, že „[n]a dokreslenie informácií o zakladaní osád v 18. storočí i skôr možno uviesť prieskum Národopisného ústavu SAV zo začiatku 50. rokov, ktorý dodnes nebol spracovaný a publikovaný [...] [o]kres Svidník uviedol, že **Rómovia žijú od nepamäti** v obciach **Miroľa**, Krajná Poľana, Nižný Komárnik, Krajná Bystrá, Ladamírová, Hunkovce, Šemetkovce, Kapišová, Svidnička, Svidník, Mlynárovce.“

4 Štátny archív v Prešove – pracovisko Archív Svidník, „II. Preddavok. Soznam poškodených obce Miroľa, okres Svidník, ktorým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd.“ Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3841/1946.

Konkrétnější informace o původu Romů v obci Miroľa se v písemných pramenech zatím zjistit nepodařilo. Anna Karalová (roz. Siváková, *1950), dcera paní Sivákové, při vzpomínkách na vyprávění svých předků uvádí, že jejího dědečka Michala Grundzu, který pocházel z Mestiska (okr. Svidník), si pozvali do Miroľe jako kováře. Usadit se tam měl i s Terezii Horváthovou (*1890, dle Anny Karalové původem z Krajné Poľany). Ján Sivák potvrzuje, že Michal Grundza byl v Miroľi *pristáš*, ale Terezia Horváthová měla podle něj pocházet přímo z Miroľe. Výpovědi se shodují v tom, že tato rodina měla dřevěný dům několik set metrů od vesnice pod lesem, později i druhý, ve kterém žila jejich dcera Anna Grundzová (*1919)⁵ se svým mužem Jánem Gáborem (*1925). Ti spolu dle soupisu „práceschopných cikánů“ z roku 1948 měli čtyři děti.⁶ Zda se Michal Grundza a Terezia Horváthová vzali, není jisté, v každém případě některé z jejich dětí zdědily příjmení po matce a některé po otci. Víme tedy například, že paní Siváková se jmenovala za svobodna Horváthová, stejně jako její již zmiňovaný bratr Ján Horváth a sestra Julia Horváthová. Ta by dle archivních pramenů měla být onou sestrou, o které paní Siváková uvádí, že žila za války v Prešově na Solivaru. Další sourozenec, Štefan Horváth (*1930), se stejně jako paní Siváková po válce odstěhoval do Nižného Komárniku. Jiný bratr, Michal, o kterém paní Siváková rovněž vypráví, se jmenoval po otci Grundza. Po otci zdědil i kovářské řemeslo a odstěhoval se do Krajné Poľany, kde se svojí rodinou dlouho byli jedinými Romy v obci. Poválečný seznam obyvatel obce Miroľa však připisuje všem shodně příjmení Grundza: Ján Grundza (*1923, výše zmíněný Ján Horváth), Anna Grundzová (*1919), Helena Grundzová (*1927), Mária Grundzová (*1928). Právě tyto osoby potvrzuje dcera paní Sivákové jako sourozence své maminky. V soupise je uvedená i maminka Terezia Grundzová (*1890).⁷

Rodina kováře Michala Grundzy měla mít vážené postavení také mezi Romy v okolí. Ti k nim chodili i pro jídlo, především pro švestky, kterých měla rodina okolo domu plno. Dle vyprávění paní Sivákové měla rodina rovněž poskytovat útočiště Romům (zmiňuje Nižný Komárnik a Krajnou Bystrou), kteří se skrývali za války. Samotná obec Miroľa však, stejně jako většina dalších vesnic svidnického okresu, byla na konci roku 1944 tvrdě zasažena osvobozeneckými boji. Dle vyprávění paní Sivákové byli všichni obyvatelé obce, Romové i Neromové, evakuováni. Sled dalších událostí není z vyprávění paní Sivákové zcela jasný. Její rodina skončila až u sestry v Prešově na Solivaru (vzdáleném 74 km od Miroľe), nějakou dobu se také skrývala v lesích. Zvláštní pozornost si zaslouží zmínka o obci Kuková, a to proto, že právě v této obci se setkává svědectví několika dalších pamětníků.

5 Na jiném místě uvedeno datum narození 1929.

6 Štátny archív v Prešove - pracovisko Archív Svidník, „Soznam práceschopných cigánov v obci Miroľa“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945-1950(1951), krabice 10, inv. č. 42, sign. č. 3274/1947.

7 Štátny archív v Prešove - pracovisko Archív Svidník, „Soznam ľudí od 18 roko[v] do 60 rokov“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945-1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3371/1946.

„Byli jsme evakuováni, skončili jsme až v Prešově. Tam jsem měla sestru, na Solivaru, tak tam jsme byli. Ale bylo tam ještě více Romů než nás, tak jsme odtamtud odešli, přišli jsme do Kukové. V Kukové byla spousta Romů v takové velké stodole, kam dříve Romové chodili. Gádžové chodili za prací. Přišli jsme tam, vzal nás tam k sobě tatův jak kdyby zeť. Tak tam jsme byli kolik, možná tři nebo čtyři týdny a pak už jsme se vydali domů.“

Vlastivědný slovník obcí na Slovensku o Kukové uvádí, že „[o]d 16. do 19. stor. [...] mali v obci majetky Bánovci. [...] Obyv., početní želiari, sa zaoberali poľnohospodárstvom, tkáčstvom, kožušníctvom a výrobou kolovrátkov. V 19. stor. boli tu početné sady. – Za I. ČSR bol v obci veľkostatok s liehovarom [...] a 3 vodné mlyny. Obyv. pracovali na veľkostatku, zaoberali sa chovom oviec, tkáčstvom, kožušníctvom a výrobou drev. výrobkov.“ (1977: 118). Na internetových stránkách obce se uvádí, že „[r]odina Bánovcov [...] vlastnila skoro polovicu chotára obce, liehovar a kaštieľ, v ktorom rodina bývala. **Na týchto poliach pracovali celé rodiny poddaných a pri zákazkových prácach ako bola žatva, prichádzali na konských vozoch pracovať ľudia z chudobných dedín spod Dukly, z Komárnika a z Krajnej Bystrej.** Za prácu im platili naturáliami (zrno, zemniaky, ošípané). Časť poddaných bývala **v typickom kukovskom dome dlhom asi 50 metrov**, kde mala každá rodina predsieň, komôrku a jednu väčšiu izbu. Ostatní bývali prevažne v drevených domčekoch zo slamenou strechou“ (zvýraznil autor).⁸

Uvedený úsek pak doplňuje vyprávění paní Karalové, která za války do Kukové přišla z Kapišové:

„My jsme byli evakuováni v Kukové. [...] Tam jsme byli, tam jsme pracovali, taková holčička jsem byla, sbírali jsme brambory pro toho pána. Tam jsme byli, tam byla taková stodola. Tolik lidí! Byli jsme ostříhání dohola. Ani bys neřekl, kdo je žena a kdo muž, jedině, že bys ji chytil za prso, nebo co. Tak bys poznal, že je to žena. A jinak jedině muž. Protože jsme byli ostříhání. Já vím, už je mi kolik let, a já si to pořád pamatuju, tehdy mi bylo patnáct.“⁹

8 Stať o historii Romů na internetové stránky obce Kuková zpracoval Branislav Gellbart, student *Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave*. Pro jím uvedené tvrzení se bohužel nepodařilo dohledat primární zdroj. Dostupné z: <http://www.kukova.ocu.sk/sk/index.php?id=3> [cit. 21. 7. 2016].

9 Nahrávka č. 2015-02-27-01. Rozhovor s Máriou Karalovou, vedl Jan Ort v Kapišové 27. 2. 2015. Originál: „*Amen samas vakimen Kukovate. [...] Kodoj samas, kodoj kerabas, kajsi čhajori somas, amen kidahas o bandurki le rajeske. Kodoj samas, te balanda esas, kajcik ľudos. Samas strihimen doholu. Ani na phendalas, že savi romni kodoj, savo murš. Chobaj te chudehas čučatar, abo so, no ta džanebas, že Romni. A kavka ča o murš. Bo oda strihimen. Ha, samas. [...] No ta kodoj kajso raj esas, kaj gejlam kodoj te kerel paš leste. Kerabas. No ta gejlam cala famelija, sa gejlam kodoj. [...] Me džanav. Me imar kajcik berš a me mange pamecinav, ča petnact roki mange esas.*“

Na Kukovou vzpomíná i Mária Horváthová z Hunkovců, která se po válce vdala za Jána Horvátha, bratra Zuzany Sivákové:

„A tak jsme se rozdělili, jedni šli sem, jiní šli tam, třetí tam – no já šla s otcem, teta, strýc – bylo nás asi deset. Přišli jsme k nějakým Romům v Kukové. Byli to hodní lidé, povídají: ‚Máme tady dole takový domek a tam vás necháme. Tam můžete být.‘ A tak jsme tam byli, dokud neskončila válka. Byli jsme tam asi půl roku. Chodili jsme dělat po sedlácích, protože tady byl ještě klid. Chodili jsme vybírat brambory, já chodila příst na kolovrátku, vřetenko, vyšívala jsem, moje maminka a babička taky vyšívaly.“ (Hübschmannová 2005: 458)¹⁰

Na poznámku Zuzany Sivákové „*kodoj phirkernas o Roma varekana*“ / „tam dřív Romové chodili“ navazuje výpověď Zuzany Horváthové, která poukazuje na to, že se do Kukové chodilo pracovat ještě před válkou. Paní Zuzana Horváthová před válkou vyrostla v Kapišové a po válce se vdala do Nižného Komárnika:

„Gádzové utíkali do Ruska, všude, kam to bylo možné, tam utíkali. My jsme šli do Kukové. Tam bydleli všichni Romové z Kapišové. [Dříve] tam chodili pracovat, tam byl takový pán, takový bohatý. Tak chodili sbírat brambory a bydleli tam. On jim dával jídlo. Pracovali tam a na zimu přicházeli domů. Byly to takové malé dřevěné domy. Tak po třech, čtyřech rodinách byli v těch domech. Tam bydleli. Žili, jak jen to bylo možné. [...] Tam byli kapišovští, to ještě nebyla válka. A oni tam odešli dřív a tam pracovali. Sbírali brambory, protože jich bylo spousta zasazeno. No tak my jsme tam přišli a taky jsme chodili pracovat. Byli jsme tam celé léto, domů jsme přišli až na zimu. A už gádzové hnali Romy pryč, tak jsme šli všichni domů. Přicházeli jsme bosí, byl sníh, bosí z Kukové až do Kapišové. I hladoví, bosí, přišli jsme domů, malinký dům, obrytý, obděláný byl. A byla v něm zima. No uprostřed domu rozdělali oheň, a okolo toho všichni seděli a i tak spali. Nebylo co jíst, byli jsme hladoví.“¹¹

10 Originál: „*No avka amen rozdeľindam, jekh gele adaj, aver gele kadaj, trito gele kadaj – no me gelom le dadeba, e cetka, o ujcs – asi deš džene samas. Avlam ke jekh Roma Kukovate. O Roma sas lačbe, phenen: Amen hin kadaj tele ajso kber, ta odoj tumen mukbaha. Kodoj avna. Ta kodoj samas, mindig pes na skončinda e vojna. Odoj samas das jepas berš. Amen phirabas pal o gadže te kerel, bo odoj mek sas cichones. Ta phirabas lenge o bandurki te kidel, me phiravas pre koja kolovratka te katel, katli, avrisivavas, e daj miri phirlas, e baba phirlas te avrisivel*“ (Hübschmannová 2005: 467).

11 Nahrávka č. 2015-04-13-01. Rozhovor se Zuzanou Horváthovou, vedl Jan Ort 13. 4. 2015 v Krajné Polané. Originál: „*O gadže denašenas andre Rusko, vřadzík, kaj sas hodno, ta denašenas. No amen gejlám Kukovate. Odoj bešenas o Roma Kapišovakere savore. Phirnas te kerel, kodoj kajso sas raj, kajso barvalo. Ta phirnas o bandurki te kidel. Ta odoj bešenas. A jon delas len te chal. No. Ta kernenas odoj a palik imar avnas khere pro jevend. No kajse kherora sas kaštune, ciknore. Ta po trin po štar famelijji, andre kola kherora esas. Bešenas. Ta dživnas sar hodno sas. [...] Kodoj sas Kapišovakere, mek na sas vojna. A jon gele sigeder odoj, ta odoj kernas. A o bandurki kidenas, bo sas but sadzimen. No ta amen avilam odej, ta phirabas tiž te kerel. Ta samas kodoj calo nilaj, až jevende avlam khere. No imar o gadže tradne le Romen avri, taj gejlám khere savore. Avabas pindrangle, jiv sas, pindrangle, Kukovatar dži Kapišovate. The bokhale, the pindrangle, avlam khere, kheroro ciknoro, orijimen, obkerdo sas. Ta šil andro kber sas. No maškar o kber thovnas jagori, the kbatar koja jagori bešenas sako, the kodoj sovnas. Na sas so te chal, bokhale.*“

Nižný Komárník

Na některých místech rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou přechází k odkazům na válečné události v obci Nižný Komárník. Jsou to zejména pasáže, ve kterých výrazněji promlouvá syn paní Sivákové, Ján. Do Nižného Komárniku lze ale lokalizovat i některé výpovědi paní Sivákové.

„A on si tam udělal takový bunkr a tam zůstal. A měl spoustu zbraní. Tak pořád střílel, na nic se neohlížel, střílel. Byli tam partyzáni, postupovala česká legie a on takhle střílel. Ale když ho chytili, tak ho přivázali za tank a tak ho táhli až na Duklu a z Dukly zpátky. Pak ho hodili dolů ze svahu, už byl zabítý.“

Uvedená pasáž, ve které paní Siváková mluví o jednom z německých vojáků, by mohla odkazovat k dlouhým bojům o vrch Obšár, které se v Nižném Komárníku odehrávaly v říjnu a v listopadu 1944. Následující úryvek je převzatý z kroniky obce Nižný Komárník, jedná se ovšem o téměř doslovný přepis úryvku ze slovenské verze knihy *Z Buzuluku do Prahy* Ludvíka Svobody (1985: 176). Zvýrazňuji pasáž, kterou lze s velkou opatrností a bez jasnějších podkladů dát do souvislosti s výpovědí paní Sivákové:

„Po dobytí Dukelského priesmyku 6. októbra 1944 nebolo času na rozjímanie nad víťazstvom. Pred nami stal nepriateľ. Na všetkých stranách, cestách, v lesoch – všade boli vtedy desaťtisíce mín. Nimi fašisti po nedobrovoľnom ústupe od hraníc na vopred vybudované pozície posiali celý kraj. Nepriateľ sa zbesilo bránil. Fašisti na každý útok spustili mohutnú paľbu z Obšáru a z výšiny 531 západne od Nižného Komárniku. Robilo sa všetko možné, aby sa situácia zlepšila. Obšár vzdoroval. Jedinečné pozorovacie schopnosti jeho obrancov a sústredená paľba zo všetkých zbraní, ktoré naše delá a mínomety nestihli umlčať, to bola neprekonateľná hradba. Na Obšári, na severozápadných svahoch tejto dominujúcej výšiny, mali fašisti množstvo bunkrov. Z nich ovládali celé údolie Nižného Komárniku. **Jeden bol obzvlášť nebezpečný. Priamou paľbou de-lostrelectva sa zneškodniť nedal. Bol pred ním hustý les. K bunkru sa nemožno priblížiť, nepriateľ tam mal rozmiestnených veľa guľométov, ktorými bránil prístup k pevnostke, terén silne zamínovaný. Dvakrát sa pokúsil Petras so skupinou vybraných ľudí dostať sa k bunkru a zneškodniť ho. Nepodarilo sa.**“ (Kronika obce Nižný Komárník, ďalej jen N. K., s. 19, zvýraznil autor)¹²

Obec Nižný Komárník byla v listopadu 1944 během bojů o vrch Obšár (jehož součástí je Sivákovou zmiňovaný kopec Čerešňa) téměř kompletně vypálena.¹³ Konkrétní osudy komárnických Romů za války nejsou známy, podle výpovědi

12 Zápis do kroniky byl proveden až po změně kronikáře, která proběhla 12. 2. 1988.

13 Podrobnější popis bojů o vrch Obšár uvádí ve své knize tehdejší armádní generál Ludvík Svoboda (1985: 176–181).

neromských vesničanů a mladší generace Romů se měli Romové schovávat v leších a u příbuzných v jiných vesnicích. Neromští vesničané se naproti tomu často skrývali přímo ve vesnici ve sklepích. Kronika obce rovněž uvádí, že „[p]očas hlavných bojov o kótu 532 Obšár boli občania obce evakuovaní do Pol[s]ka – Krolika, Dukli ap“ (Kronika obce N. K., s. 25). Ján Sivák v otištěném rozhovoru zmiňuje aktivní účast místních v armádě a vyzdvihuje jednoho z Romů:

„No a to byli i Romové odsud, co byli ve válce, bojovali. Byl takový jeden Rom, ten už dávno zemřel, ten bojoval ještě v první světové válce. Byl odsud, z Komárnika. Co byli muži odtud, tak bojovali, mladí kluci. Já si to nepamatuju, protože co já... Ale poslouchali jsme to, co povídali staří Romové.“

Jedná se patrně o Alexandera (Šándora) Kraku, který je uveden v kronice obce Nižný Komárnik:

„Po ústupu fronty sa občania obce dobrovoľne prihlásili do 1. česko-slovenského armádného zboru, ktorému velil generál Ľudvík Svoboda. Z obce doň vstúpili: Peter Chocholák, Ján Janek, Štefan Čajník, Peter Leščišín, Vasiľ Grešlík, Vasiľ Vachna, Michal Jurčo, **Šándor Kraka**, Ján Skarupa, Ján Jurčišín, Vasiľ Sičák, Andrej Jurčišín, Derco Peter. Štyria z nich v boji o Liptovský Mikuláš padli.“ (zvýraznil autor)

Zmínku o Alexanderu Krakovi jsem našel rovněž v archivních záznamech, podle nich zemřel 21. 7. 1945 u Ružomberoku.¹⁴ Záznam o jeho úmrtí je nadepsán jménem Alexander Kroka, ostatní informace, včetně místa úmrtí a jmen rodičů, se však shodují s výpověďmi komárnických Romů, a tak se jedná zřetelně o stejnou osobu. O stejné osobě vypovídají komárníci Romové jako o „Šándorovi“, což je varianta křestního jména „Alexander“ zaznamenaná i v uvedeném úryvku z kroniky.

Není zcela jasné, zda poznámka paní Sivákové o tom, že „Němci celou vesnici zapálili“, směřuje k Miroli nebo k Nižnému Komárniku. O obci Miroľa víme z *Vlastivedného slovníku obcí na Slovensku*, že byla v roce 1944 „značne poškodená“ (1977: 254). Obec Nižný Komárnik však byla takto vypálena zcela jistě:

„Nemci pri ústupe 6. októbra 1944 v noci zapálili obec Nižný Komárnik, ktorá vtedy mala 50 drevených domov, zväčšia pokrytých slamou a šindľom. Okrem pár domov všetko zhorelo do základov, ostali trčať iba komíny a pece so sporákmi. Obyvatelia obce sa z lesov vrátili na zhoreniská a ukrývali sa v pivniciach pod zhorenými domčekami. V nočných hodinách zo svahu Obšáru schádzali do obce Nemci, násilím brali od občanov potraviny a civilov zabíjali. V októbri 1944 zastrelili Máriu Jurčišínovu, pretože nechcela dať kravu – živiteľku rodiny. Každý deň do obce padali delostrelecké a mínometné granáty,

14 Štátny archív v Prešove - pracovisko Archív Svidník, „*Smrtný pád Alexandra Kroka*“ [sic!], Obvodný úrad MNV v Krajnej Polane 1945-1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 1709, 1734/1946.

ktoré usmrtili jedenásť ľudí. Traja starší občania zomreli od hladu. Štyria zahynuli na mínovom poli, štrnásť ich bolo ranených a Jana Jurča Nemci obesili. Pri pade delostreleckého granátu črepinou usmrtená bola Zuzana Šutáková. Jej dieťa, ktoré mala na rukách, ostalo naživu.“ (Kronika obce N. K.: 22–23)

Život po válce

Rodina paní Sivákové se po válce vrátila do značně zničené obce Miroľa. Seznam „poškozených [...], kterým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd“ ze 7. 11. 1946 přiznává kovářovi Michalovi Grundzovi (č. d. 32) zálohu na movitosti ve výši 9.000 Kčs. Pro srovnání uvádím, že zálohy neromských vesničanů se pohybovaly mezi patnácti a třiceti tisíci československých korun. Naproti tomu „kováč“ Peter Kurečko měl přiznanou zálohu ve výši 5.000 Kčs.¹⁵ Jiný poválečný seznam uvádí, že dům rodiny Michala Grundzy v hodnotě 10.000 Kčs byl poškozen z 20% a náklad na obnovu činí 1.000 Kčs. Stejný seznam poskytuje informaci, že jeden člen této rodiny byl v odboji (zaškrtnuto v kolonce nazvané „koľko členov bolo v odboji“). Jedná se patrně právě o Jána Horvátha, který tři dny po návratu domů z pracovního tábora v Dubnici nad Váhom šel do armády, o čemž víme pouze z jeho vyprávění:

„No potom z Dubnice – tam jsem byl taky půl roku – z Dubnice mě vzali do Ilavy k odvodu. Pustili mě na tři dny domů a do armády jsem šel v Trnavě. Z Trnavy do Bratislavy a tam už byli Němci a odzbrojili nás. Odtamtud jsem utekl, doma jsem byl asi dva měsíce, znovu jsem dostal povolávací lístek, narukoval jsem do Nitry, z Nitry do Komárna, z Komárna až do Chebu.“ (Hübschmannová 2005: 453)¹⁶

Hübschmannová (tamtéž: 453) k tomu v poznámce dodává: „Komárno leželo na území okupovaném za války Maďarskem, teprve po květnu 1945 se opět vrátilo Československu. Že byl pan J. Horváth přeložen do Komárna, a pak dokonce do Chebu, svědčí o tom, že k jeho poslední vojenské službě muselo dojít až po konci války.“

Paní Siváková popisuje poválečnou chudobu, kdy Romové i Neromové byli nuceni jíst maso z uhynulých koní. V poválečných soupisech obyvatel obce Miroľa rodina Michala Grundzy ještě figuruje,¹⁷ jednotliví členové rodiny ale obec

15 Štátny archív v Prešove - pracovisko Archív Svidník, „II. Preddavok. Soznam poškozených obce Miroľa, okres Svidník, ktorým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd.“ Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3841/1946.

16 Originál: „No palís Dubňicatar – odoj tiž somas jepaš berš – Dubňicatar man ile Ilavate pro odvod. Mukle man trin dñves khere a gejľom pro slugadžipen Trnavate. Trnavatar Bratislavate, a odoj imar avle o Němci, ta amen odzbrojinde. No odarig denašľom khere, somas khere asi duj ěhon, palís chudňom povolávací listek, palís narukindom Nitráte. Nitratar Komarnate, Komarnatar Cheboste“ (Hübschmannová 2005: 462).

17 Štátny archív v Prešove - pracovisko Archív Svidník, „Soznam ľudí od 18 roko[v] do 60 rokov“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3371/1946.

záhy opustili. Syn Michal Grundza, který si ještě v Mirolí vydělával jako muzikant, odešel do Krajné Polány, kde se živil jako kovář. Ján Horváth se odstěhoval do Hunkovců za svojí ženou Máriou, po smrti jeho matky odešli do Prahy. Štefan Horváth se oženil do Nižného Komárniku, kde se rovněž věnoval kovářskému řemeslu a přivydělával si i jako muzikant. Júlia Horváthová už před válkou žila v Prešově na Solivaru, Anna Grundzová, která ještě po válce žila se svým manželem Jánem Gáborem v Mirolí, se rovněž záhy odstěhovala do Čech. Další sestry se podle Anny Karalové vdaly za Neromy do Čech (Duchcov). Podle Jána Siváka se tyto sestry měly do Čech dostat díky tomu, že si vzaly za muže neromské vojáky z Čech, kteří v oblasti dnešního svidnického okresu sloužili v armádě.

Otec rodiny, kovář Michal Grundza, zemřel patrně záhy po válce. Peter Horváth (*1967) vzpomíná na vyprávění svého otce Štefana Horvátha, podle kterého musel Štefan se svým bratrem Michalem Grundzou po smrti jejich otce Michala Grundzy st. jít hrát na svatbu ve vesnici, aby si vydělali na jeho pohřeb. Matka rodiny, Terezia Grundzová, se po smrti manžela odstěhovala do Hunkovců ke svému synovi Jánovi, kde také v polovině šedesátých let zemřela. Samotná Zuzana Siváková měla po válce sloužit u Neromů v Krajné Polaně a okolo roku 1950 se vdala do Nižného Komárniku za Jána Siváka st. (1929–1989), se kterým měla dvě děti – Jána a Annu. Velkou část života pak, stejně jako mnozí další Romové z okolí, pracovala na pile v Krajné Polaně. Paní Siváková se těšila váženému postavení i mezi Romy v Nižném Komárniku, považovali si jí také neromští sousedé, se kterými udržovala přátelství.¹⁸ Postavení Zuzany Sivákové ve vesnici lze ilustrovat krátkým komentářem jejího synovce Jana Grundzy (*1960): „Ona Zuzka chodila do kostela, gádzové ji nebrali jako je [ostatní Romy], vůbec.“¹⁹

Závěr

Příběh paní Sivákové ilustruje dobré vztahy Romů s okolním obyvatelstvem, na které mnozí Romové dodnes odkazují. Paní Siváková takové vztahy dokládá postavením své rodiny v předválečné Mirolí, kde se udržovaly vzájemné kmotrovské vztahy i přátelství s děvčaty ve vesnici. Ve svém vyprávění se současně snaží narušit ostrou hranici mezi Romy a Neromy, jejichž válečné osudy na několika místech spojuje. Evakuace, skrývání i bídná situace po válce se týkala všech, Romů i Neromů.

18 Paní Sivákové je věnována velká pozornost v reportáži Daniely Obšasníkové, která vyšla v časopise *Romano nevo lil* (Obšasníková, D. 2010. Reportáž: O pani vode a priesračne čistých vzťahoch. Ako v rozprávke. *Romano nevo lil*).

19 Nahrávka č. 2015-06-02-02. Originál: „*Joj e Zuzka phirlas andre khangeri, la o gadže kavka na kidenas sar len, vôbec.*“

Takto vystavěný narativ zastupuje motiv dobrých vztahů s neromskými vesničany, se kterým je možné se v okolních vesnicích setkávat běžně. Takový motiv může fungovat buď odkazem na původ – *mirolakere Roma* / „mirolští Romové“, odkazem na současnou příslušnost k vesnici – např. *komarňiakere Roma* / „komárniční Romové“, ale i odkazem na okres s vymezením vůči více či méně konkrétní kategorii „problémových Romů“ – *amen o Roma andre svidňiakero okresis* / „my, Romové ve svidnickém okrese“. Spolu s historickou kontinuitou dobrých vztahů s neromskými vesničany však vyprávění odhaluje i kontinuitu asymetrie lokálního paternalismu. Paní Siváková vyrůstala v domě několik set metrů za vesnicí, do školy nechodila, protože neměla v čem, a už jako malá chodila pracovat za naturálie k neromským vesničanům na pole. Stejně tak po válce sloužila u Neromů v Krajné Poľaně.

Neměli bychom se ovšem spokojit s obrazem pasivní úlohy místních Romů, kterým stačí příběh dobrých vztahů s neromskými vesničany. Dle výpovědi sama paní Siváková aktivně vystupovala proti lokálním (resp. státním) politikám vůči Romům. Vystupovala proti snahám o přesunutí romské osady v Nižném Komárniku (dle archivních dokumentů se přesunutí, respektive likvidace romské osady plánovalo opakovaně od začátku šedesátých let), stejně jako se bránila výstavbě *obecních bytů nižšího standardu* začátkem nového tisíciletí, o kterých je řeč ke konci rozhovoru otištěného na předchozích stranách. Doplnující ilustrací aktivního přístupu na příkladu rodiny paní Sivákové je příběh její dcery (výše zmíněné Anny Karalové), která se po roce 1989 se svým mužem Michalem Karalou rozhodla vstoupit do Romské občanské iniciativy, a aktivně se tak podílet na zviditelnění romského hlasu na vyšší politické úrovni.

Prameny

Archivní zdroje

Kronika obce Nižný Komárnik (uložená na obecním úřadě obce Nižný Komárnik)
Štátny archív v Prešove – pracovisko Archív Svidník

„II. Preddavok. Soznam poškodených obce Mirola, okres Svidník, ktorým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd.“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3841/1946.

„Smrtný pád Alexandra Kroka“ [sic!], Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 1709, 1734/1946.

„Soznam práceschopných cigánov v obci Mirola“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 10, inv. č. 42, sign. č. 3274/1947.

„Soznam ľudí od 18 roko[v] do 60 rokov“, Obvodný úrad MNV v Krajnej Poľane 1945–1950(1951), krabice 9, inv. č. 41, sign. č. 3371/1946.

Nahrávky z archivu Semináře romistiky

2012-05-24-01 – Zuzana Siváková (*1932, Miroľa – † 2014, Nižný Komárnik)
Nahrál Pavel Kubaník, Nižný Komárnik, 24. 5. 2012, romsky

2015-02-27-01 – Mária Karalová (*1928, Kapišová)
Nahrál Jan Ort, Kapišová, 27. 2. 2015, romsky

2015-04-13-01 – Zuzana Horváthová (*1931, Medvedie)
Nahrál Jan Ort, Krajná Poľana, 13. 4. 2015, romsky

2015-06-02-02 – Ján Grundza (*1960, Krajná Poľana)
Nahrál Jan Ort, Nižný Komárnik, 6. 2. 2015, romsky

Internetové zdroje

História obce Kuková na internetových stránkách obce Kuková. Dostupné z:
<http://www.kukova.ocu.sk/sk/index.php?ids=3> [cit. 21.7.2016].

Literatura

- Hübschmannová, M. 1998. Economic stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia). In: *Gypsies: an interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, 233–270.
- Hübschmannová, M. 2005. *Po Židoch cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. Praha: Triáda.
- Jurová, A. 2002. Historický vývoj rómských osád na Slovensku a problematika vlastnických vztahů k půdě („nelegálne osady“). *Človek a spoločnosť*, 5 (4), 13–43.
- Lacková, E. 1994. Gadžikane kirve Bara Šarošate. (Selští kmotři ve Velkém Šariši.) *Romano džaniben*, 1 (3), 53–54.
- Obšasníková, D. 2010. Reportáž: O pani vode a prieszračne čistých vzťahoch. Ako v rozprávke. *Romano nevo ľil*. Dostupné online: http://ec.europa.eu/employment_social/2010againstopoverty/export/sites/default/downloads/Topic_of_the_month/SK_Thematic_article6_Reportage_about_relations_with_Roma_people_in_Nizny_Komarnik.pdf [cit. 21. 7. 2016].
- Sadílková, H. 2015. Nad svědectvím paní Anny Surmajové. *Romano džaniben*, 22 (1), 125–132.
- Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky.
- Scheffel, D. 2014. Belonging and domesticated ethnicity in Velký Šariš, Slovakia. *Romani studies*, 25 (2), 115–149.
- Svoboda, L.; Remeš, V. 1985. *Z Buzuluku do Prahy*. 9. vyd. Praha, Mladá fronta
- Tkáčová, A. 2016. *Rómovia v abovskej, šarišskej a turnianskej stolici v druhej polovici 18. storočia*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II*. díl. 1977. Bratislava: Veda.

Pozdravy do/z Rokycan

V době, kdy jsme s Karolínou Ryvolovou jako spolu-editorčky uzavíraly práci na výboru z celoživotního literárního díla Andreje Giňi (Pařiv, Triáda 2013), bylo zřejmé, že se díky jeho neutuchající energii a vůli dále psát a publikovat u Karolíny Ryvolové pomalu shromažďuje další velké množství materiálu, jako základ pro příští knížku. Pan Giňa svoje práce nepřestal posílat ani v následující době a nedlouho po představení prvního výboru veřejnosti jsme se na záměru pracovat na přípravě další knížky všichni společně shodli. Andrej Giňa na konci září roku 2015 zemřel. Co se týče jeho literární pozůstatosti, zanechal nám velké množství dokončených, ale dosud nikdy nepublikovaných textů pohádek a krátkých i delších povídek z prostředí komunity, ve které prožil celý svůj život. A také jeden bohužel nedokončený delší text, věnovaný rodinné historii jeho manželky Heleny.

Na přípravě zmíněného výboru i celého pozdějšího křtu se též podílely vnučky Andreje Giňi, Stanislava a Denisa Mikovy. Především díky nim se pak podařilo uspořádat v roce 2016 pražské rozloučení s panem Giňou, které stejně jako předchozí křest hostila Knihovna Václava Havla. Hlavně se Stáňou jsme pak opakovaně mluvily o tom, jak pohnout s literární prací jejího dědečka dále. Ukázalo se, že jablko nepadlo daleko od stromu. Začala psát a se svou povídkou Pařiv/Úcta (text viz www.romea.cz) vyhrála první ročník Literární soutěže pro romské studenty, vyhlášené v roce 2016 Romeou při příležitosti mezinárodního dne romštiny.

V následujícím bloku tedy představujeme několik dosud nepublikovaných textů Andreje Giňi – nejen jako připomenutí jeho literární práce a skrze ni především i jeho samotného jako člověka a významné osobnosti, ale také jako ukázkou, co může nově připravovaný výbor z jeho práce nabídnout. Na překladech těchto textů z romštiny se podíleli také někteří současní studenti romštiny, resp. romistiky na FF UK. Vedle nich pak též nabízíme krátký vhled do nově započaté práce jeho vnučky Stáni.

Helena Sadílková

Andrej Giňa

Pal e Kali raňi. Čirlatuňi romaňi paramisi

Kaj has, kaj na has, guleja bachtaleja the mek Devla čačēja, has jekh Rom. Ole Romes has trin čhave. Duj murša a jekh čhaj. Peskera famelijaha dživlas upreder gaveske andro cikno kheroro. Paš leste mek bešenas štar fameliji. Okle murša has sa aver sar jov. Phirnas te kerel ko gadže. Vaš oda chudenas o chaben a varekana the love. Starinenas pes pal peskere fameliji, sar ča has hodna. Ale oka Rom, so pal leste vakeras, has čavargošis. Nekčineder duvar čhoneste našlolas kheral sar thuv a ņiko na džanlas kaj. Vaš oda leske ņiko avres na phenlas čak Dilino. Leskeri romňi imar na džanelas, so leha te kerel. Hjaba pre leste vičinelas a rakinlas leske, jov savoro lake egerinlas, ale šoha nič na dolikerlas. Jekhvar kavka ņisostar nič našlila a ņiko na džanelas kaj.

O Dilino džalas ta džalas, až avla andre jekh baro foros. Odoj phirlas pal o uštakos a obdikhelas o vithode. Avri has kerades a kamelas pes leske paňi. Has les bacht. Pro foros has bari kašna a andre žužo paňi. O Dilino piľa a maj leske has feder. Rozdikhľa pes a džalas odijader, až doavľa kije khangeri. „Avri igen kerades,“ phenda peske, „džav andre, odoj peske odpočivnava a sar na ela avka kerades, džava odijader,“ a geľa andre. Adaj bešenas andre ešebno lavica duj phureder gorija a modľinenas pes. O Rom peske bešta andre maškarutňi lavica a rozdikhelas pes pal e khangeri. Te modľinel pes na džanlas, tak ča dikhelas. Na ľikerďa but a o gorija odgele. O Dilino pes nacirdľa pre lavka, hoj les na dičholas, a zasuta. Ko džanel, keci sovlas. Maškar oda avla o khangeraris a zarinda savore vudara. Le Romes na dikhľa. O Rom uštila a rozdikhľa pes pal e khangeri. ņiko adaj na has. Pro Rom avla e dar a rozdenašta pes kijo vudara, ale savore has zarimen. Chudľa andre lende te marel savora zoraha, ale ņiko les na šunda a o vudara na phundraďa. Na ačhila leske nič aver, čak te džal pale te bešel andre lavica. Avri imar šitisaľolas. Pro Dilino avla e dar. Avka pašlila peske pale pre lavica a zasuta.

Jekhvar les uštaďa bari vika. Zalabile savore lampi the o momelňa, so odoj has. Sar te kamlahas vareko e khangeri te rozčhivel, sar te čhivkerďahas vareko upral o bara a paš oda kerlas ajsi vika, hoj až kana dukhanas. O Rom mište na avla avri andal e cipa. Denašelas kijo vudara, ale has savore zarimen. Andre oda vareko pre calo muj asalas. Avka denašelas pal calo khangeri upre tele a šunlas, sar pal leste vareko denašel, ale na dikhľa ņikas. O Rom imar čoro na birinlas. Denašelas pašal e spovedňica. Has phundraďi, avka andre chutiľa. Zarinda pes, scirdľa e oblakica, bešta pre phuv. Polokes aňi na dichinlas. Šunlas, sar pašal leste vareko denaškerel a rodel les. Šunda, sar vareko paš leste zaachila, ale rozdenašta pes pale odijader. Kadi vika a kada trestos ľikerlas ži dešuduj ori. Pal jepaš rat sar te očindahas a savoro jekhvar preačhila. Ale o Rom andal e spovedňica avri na avla, až odoj zasuta. Ačhila odoj calo rat.

Tosara o khangeraris phundraďa o vudara a geľa andre. Dikhľa, hoj e spovedňica zaphandľi. „Sar oda, hoj hiňi zaphandľi? O rašaj la preči šoha na zaphandel,“ phenda peske angla peste a phundraďa o vudar. Darandila, sar dikhľa le Romes odoj

Andrej Giňa

O Černé paní. Starodávná romská pohádka

Bylo nebylo, sladký, požehnaný a k tomu spravedlivý Bože, žil jeden Rom. Ten Rom měl tři děti. Dva chlapce a jedno děvče. Se svou rodinou žil na vrchním konci vesnice v malém domku. Vedle něho žily ještě čtyři rodiny. Chlapi z těchto rodin byli všichni jiní než on. Chodili pracovat ke gádžům. Za to dostávali jídlo a někdy i peníze. Starali se o své rodiny, jak jen mohli. Ale ten Rom, o kterém je řeč, byl tulák. Nejméně dvakrát za měsíc se vytratil z domu jako dým a nikdo nevěděl kam. Proto mu nikdo neřekl jinak než Hlupák. Jeho žena už nevěděla, co si s ním počít. Nadarmo na něj křičela a nadávala mu. Všechno jí slíbil, ale nikdy nic nedodržel. Jednou zase takhle z ničeho nic zmizel a nikdo nevěděl kam.

Hlupák šel a šel, až dorazil do jednoho velkého města. Chodil tam po náměstí a obhlížel výlohy. Venku bylo vedro a on dostal žízeň. Měl štěstí. Na náměstí byla velká kašna a v ní čistá voda. Hlupák se napil a hned mu bylo líp. Rozhlédl se a šel dál, až přišel ke kostelu. „Venku je strašné vedro,“ řekl si, „půjdu dovnitř, tam si oddechnu a až nebude takové vedro, půjdu dál,“ a vstoupil dovnitř. Seděly tady v první lavici dvě starší paní a modlily se. Hlupák si sedl do prostřední lavice a rozhlédl se po kostele. Modlit se neuměl, a tak se jenom koukal. Zanedlouho gádžovky odešly. Hlupák se natáhl na lavici, že ho nebylo vidět, a usnul. Kdo ví, jak dlouho spal. Mezitím přišel kostelník a zamkl všechny dveře. Hlupáka si nevšiml. Ten se za chvíli vzbudil a rozhlédl se po kostele. Nikdo tu nebyl. Dostal strach a rozběhl se ke dveřím, ale všechny byly zamčené. Začal do nich bušit vši silou, ale nikdo ho neslyšel a dveře se neotevřely. Nezbylo mu nic jiného, než se vrátit a sednout si zpátky do lavice. Venku se už stmívalo. Na Hlupáka dolehl strach. A tak si zase lehl na lavici a nějak usnul.

Naráz ho probudil hrozný hluk. Rozsvítily se všechny lampy a svíce, co v kostele byly. Jako kdyby chtěl někdo kostel zbořit, jako kdyby někdo metal shora balvany, a přitom dělal takový rámus, až z toho uši bolely. Rom málem, že nevyletěl z kůže. Utíkal ke dveřím, ale byly zamčené. A do toho se někdo z plných plic smál. A tak běhal po celém kostele nahoru a dolů a slyšel, jak za ním někdo utíká, ale nikoho nezahlédl. Chudák Rom už nemohl dál. Běžel kolem zpovědnice. Byla otevřená, a tak do ní skočil. Zamkl se, zatáhl okénko a sedl si na zem. Skoro nedýchal. Slyšel, jak okolo něho někdo slídí a hledá ho. Slyšel, jak se někdo vedle něho zastavil, ale pak se zase rozběhl dál. Ten křik a boží dopuštění trval až do dvanácté hodiny. Po půlnoci jako by utlo, všechno rázem ustalo. Ale Rom ze zpovědnice nevylezl. Nakonec uvnitř usnul. Zůstal tam celou noc.

Ráno kostelník otevřel dveře kostela a vešel dovnitř. Všimnul si, že zpovědnice je zavřená. „Jak to, že je zavřená? Kněz ji přece nikdy nezavírá,“ řekl

te bešel. Musaj te phenel, hoj aňi o Dilino pre oda na has feder. Kamla sigo te ušel a te denašel, ale o khangeraris les na mukla. „Ma dara pes mandar. Me tut na kerava nič. So adaj keres a sar pes adaj dochudla!“ phucla lestar. „Av manca kijo rašaj a odoj amenge sa phencha. Sar pre tu dikhav, ta sal bizutnones bokhalo.“ Avka gele ko rašaj. Odoj les dine te chal maro čileha the thud. O Dilino has ajso bokhalo, hoj o chaben andre leste perlas sar andre chaňig. Sar dochala, chudla te vakerel a rozphenda lenge sa. Sar avla andre khangeri, sar odoj zasuta, sar les zarinde a sar rati dešujekha oratar les ustađa igen bari vika, sar te kamlahas vareko e khangeri te rozčivel, sar te upral vareko čhivkerđahas o bara a paš oda asalas pre calo khangeri. O rašaj the o khangeraris čak šunenar a na kamenar te paťal peskere kanenge. „Vareko man dohaňinlas pal e khangeri, avka pes garuđom andre spovedňica a zarindom pes. Dešuduje orendar sa jekhvar preačhiľa, sar te očindalas. Ale me andal e spovedňica avri na avlom, až sar man odoj arakhla kadaj o khangeraris.“ „Tak tu salas andre khangeri calo rat?“ phenda o rašaj, „ta oda mušinas maj te phenel le kraliske. Tu sal baro vitezis a aňi olestar na džanes.“ O Dilino pre lende čak dikhelas a na achaloľas űisoske. „Kadi novina, hoj tu viľikerđal andre khangeri calo rat, mušinas maj te phenel le kraliske. Kampel, hoj leske sa te rozphenes, sar phendaľ amenge.“ Na ľikerđa but a angle fara avla e hentova. O rašaj the o khangeraris le Romeha pes vidine andre diz.

Adaj pre brana o rašaj avla kijo slugadžis, so adaj terđolas, a diňa peske te vićinel le kraliskere inašis. Kajčak le slugadžiske pes igen na kamelas, až sar leske phenda, pal soste leha kamel te vakerel, ta vaš leske bičhađa. O inašis len iľa pal o kralis. „Mro kralina,“ chudla te vakerel o rašaj. „Ma ruš, hoj pal tute avlam, ale amen sam bizutna, hoj kada, so tuke kamas te phenel, kamehas te džanel. Džal pal e khangeri, so odoj daravel.“ O kralis čak dikhelas. „Kadaj o Rom tuke sa phenla. Gondoliňav, hoj kada kamelas te šunel the e kralovna.“ O kralis vaš lake maj bičhađa. Sar avla, o rašaj vakkerlas odijader. „Kadaj o Rom tumenge sa phenla,“ a dikhla pre leste. „Phen lenge sa, avka sar vakerehas amenge.“ A o Rom chudla te vakerel. Sar phirlas pal o foros, sar pes leske igen kamelas paňi, sar avla kije khangeri, sar la zarinde a jov odoj ačhiľa kororo, sar marlas pro vudara, ale űiko leske na phundrađa, až pale zasuta. Sar les dešujekha oratar ustađa igen bari vika, sar te kamlahas vareko e khangeri te rozmareľ, sar te upral vareko čhivkerđahas o bara a paš oda igen asanas a vićinenas. „Me denašavas kijo vudara, ale savore has zarimen. Na dikhľom űikas, ale vareko man dohaňinlas pal e khangeri. Pre odi bacht denašavas pašal e spovedňica. Garuđom pes andre, zarindom pes a scirdľom o vudaroro, ta man na arakhle. Dešuduje orendar sa jekhvar preačhiľa, sar te očindaľahas. Murdaľile savore lampi the o momela, the ačhiľa cicho, sar te pes nič na ačhiľahas. Tosara, sar ophundrađa kadaj o khangeraris e khangeri, ta man arakhla andre spovedňica.“

„Aňi na džanen, savo lačho hiros mange andan,“ phenda o kralis. „Romeja, tu sal igen baro vitezis. Imar igen but džene kamle andre khangeri te presovel, ale savore denašte, sar šunde e vika. Tu sal ešebno, ko odoj viľikerđa ži tosara. Avehas mek bareder vitezis, te odoj viľikerehas mek duj rata. Oda tut calo amari phuv, savore

si v duchu a otevřel dveře. Lekl se, když tam uviděl sedět Roma. Je třeba říct, že ani Hlupák na tom nebyl líp. Chtěl rychle vstát a utéct, ale kostelník ho nenechal. „Neboj se mně. Já ti nic neudělám. Co tady děláš a jak ses sem dostal?“ zeptal se ho. „Pojď se mnou za knězem a tam nám všechno povíš. Jak tak na tebe koukám, máš určitě pěkný hlad.“ A tak šli ke knězi. Tam mu dali chleba s máslem a mléko. Hlupák byl tak hladový, že do něho jídlo padalo jako do studny. Když dojedl, pustil se do vyprávění a všechno jim pověděl. Jak přišel do kostela, jak tam usnul, jak ho tam zavřeli a jak ho v noci v jedenáct hodin probudil děsný rámus, jako kdyby chtěl někdo celý kostel zbořit, jako kdyby někdo házel shora balvany, a přitom se smál na celý kostel. Kostelník a kněz jenom poslouchali a nechtělo se jim věřit vlastním uším. „Někdo mě pronásledoval po kostele, a tak jsem se schoval a zamkl ve zpovědnici. O půlnoci všechno najednou přestalo, jako když utne, ale já jsem ve zpovědnici zůstal, dokud mně tam nenašel tady kostelník.“ „Tak ty jsi byl v kostele celou noc?“ řekl kněz, „to musíme okamžitě říct králi. Jsi veliký hrdina a ani o tom nevíš.“ Hlupák na ně jen koukal a ničemu nerozuměl. „Tu novinu, že jsi vydržel v kostele celou noc, musíme hned sdělit králi. Bude nejlepší, když mu to všechno povíš sám tak, jaks to vyprávěl i nám.“ Zanedlouho před faru přijel kočár. Kněz a kostelník se spolu s Romem vydali do zámku.

Před branou přišel kněz k vojákovi, který tam stál, a dal si zavolat královského sluhu. Jenže vojákovi se moc nechtělo. Až když kněz řekl, proč chce se sluhou mluvit, poslal pro něj. Sluha je vzal ke králi. „Ó můj králi,“ začal kněz, „nezlob se, že jsme za tebou přišli, ale jsme si jisti, že to, co ti chceme říct, bys určitě chtěl vědět. Jde o kostel, co v něm straší.“ Král jenom koukal. „Tady tenhle cikán ti všechno poví. Myslím, že tohle by chtěla slyšet i královna.“ Král pro ni hned poslal. Když přišla, kněz pokračoval dál. „Tenhle cikán,“ kouknul se na něj, „vám všechno řekne. Pověz jim všechno tak, jaks to říkal nám.“ A Rom začal vyprávět, jak chodil po městě, jak měl velkou žízeň, jak přišel ke kostelu, jak ho pak zamkli a on tam zůstal sám, jak bušil do dveří, ale nikdo mu neotevřel, až zase usnul. Jak ho v jedenáct hodin probudil hrozný rámus, jako by někdo chtěl kostel zbourat, jako by někdo shora házel balvany, a přitom se řehtal a křičel. „Já jsem utíkal ke dveřím, ale všechny byly zamčené. Nikoho jsem neviděl, ale někdo mě honil po kostele. Naštěstí jsem utíkal kolem zpovědnice. Schoval jsem se uvnitř, zamkl se a zatáhl dvířka, aby mě nenašli. O půlnoci všechno najednou ustalo, jako když utne. Všechny lampy a svíčky zhasly a nastalo ticho, jako kdyby se vůbec nic nestalo. Ráno, když tady kostelník otevřel kostel, našel mě ve zpovědnici.“

„Ani nevíte, jak dobrou zprávu jste mi přinesli!“ řekl král. „Cikáne, ty jsi veliký hrdina. Již hodně lidí se pokoušelo v kostele přespát, ale všichni utekli, když uslyšeli ten rámus. Ty jsi první, kdo tam vydržel až do rána. A byl bys hrdina ještě větší, kdybys tam vydržel ještě dvě noci. To by tě celá naše země,

manuša, likernas sar nekbaredere vitezis pre calo luma a imar pre tute šoha na bister nas. „A šaj mange phenen, soske odoj avka daravel a so pes odoj ačhiła?“ phučła o Rom. Le kraliske na has igen andre duma. Vareso leske vakerlas, hoj o Rom nane igen godaver a hoj les sigeder chudela, te lestar kerla bare vitezis. Ale la kralovnake na dodina a chudła te vakerel. „Amen has igen šukar čhaj, e Terezka. Sako la rado dikhelas. Kija sakoneste has lachi a kaj has hodno, ta odoj le manušenje šigitinlas. Kada na zligenda o kalo džungalo čarodejnikos a jekhvar, sar džalas korkori pašal e khangeri, ta la čorda. E čhaj aňi na džanla, so pes laha ačhiła. Avka la pokerda a thođa la andre khangeri, hoj odoj sako rat te daravel. Kada pokeriben phagela čak manuš, so vilikerla trin đives pal peste andre khangeri calo rat. A tu imar jekh rat vilikerdal. Mangav tut vaš peske, vaš miro rom, ale nekbuter vaš amari Terezka, mek dža andre khangeri a viliker odoj mek duj rata.“ „Ta kaj, me ņikhaj na džav. Me man igen darav. A so te pre ma perla e khangeri?“ odphenda lake. „Zijand, hoj na prindžardal amara čha, la Terezka. Joj tut šukares pomanglahas a te adaj nane, ta me tut mangav vaš lake. Amen keraha sa, hoj pes tuke nič te na ačhel. Preči la na mukeha andro vasta kole džungale kale čarodejnikoske. Čak tu la šaj zaarakhes. Sal manuš, savo adaj ņikhaj nane. Mek ņiko, aňi o princi na vilikerde andre khangeri calo rat. Amen thovaha le slugadžen te terdol pašal e khangeri a te elas nekgoreder, ta tuke avna te šigitinel, hoj, kralina?“ O kralis kerdā le šereha, hoj hat. Le Romeske avla pharo pal e princezna a phenda le kraliske the la kralovnake: „Mište, ale mušinen man te del peha jekh maro, the baro koter balevas a jekh caklos thardi. Oki rat somas igen bokhalo.“ O kralis the e kralovna čak o jakha dine avri. „Sa ela, sar kames. Akana av amenca a cha a pij, so čak tiro jilo kamel,“ a ile les andre kuchňa. O Rom na džanelas, andre soste pes te mukel. Kajci lačhipena mek šoha na dikhla. Palis les andre hentova ligen-de pre fara. Rati o Rom geła andre khangeri a ila peha o maro, o balevas the e thardi. O Rom čala, pila ajci, až zasuta.

Dešujekha oratar jekhvar zalabile savore lampi the o momela a ačhiła bari vika. Andro Rom sar te vilindaahas. Uštila a na džanla, kaj pes te thovel. Maj has trižbo. Avka dičholas, hoj imar e khangeri perla. Sar te vareko čivkerdahas tele o bara a paš oda kerlas ajsi vika, sar te o perumi mardahas a paš oda asalas, mište na pernas o citri pal e fala. O Rom daratar mište na muła. Chudła te vičinel. „Dado, mamu, šigitin! Dikh, kamen man te murdare!“ a garuda pes tel e lavica. Šunda, sar vareko phirel pal e khangeri a rodel les. Sar odgeła odijader, o Rom palis chudła te vakerel. „Mri romňi, egerinav tuke, hoj imar kheral ņikhaj na denašava a le čhavage na schava sa o haluški ciraleha.“ Zadikhla jekha jakhaha, sar les vareko rodel a hino sa andro kalo, aňi o muj leske na dičhol, čak o pindre leste parne. „Egerinav tuke, mri kedvešno romňi, hoj tut imar šunava a kerava sa, so pheneha, čak av adaj a vitrade avri kalen, so rozmarem adaj e khangeri!“ a garuda pes pale tel e lavica. Kada likerlas vajkeci minuti. O Rom šunlas, sar pašal leste vareko phirel. Pre odi bacht les na dikhla. Kajčak na likerda but a koda, so has calo urdo andro kalo, visafila pale a avlas prosto kijo Rom. Jov chudła te vičinel. „Mamo, dado, šigitin a av vaš mange!“ a rozdenašta pes pal

všichni lidi, považovali za největšího hrdinu na celém světě a už nikdy by na tebe nezapomněli.“ „A můžete mi říct, proč tam tak straší, co se tam stalo?“ zeptal se Rom. Králi nebylo moc do řeči. Něco mu říkalo, že cikán není příliš bystrý a že ho přemluví spíš, když z něho udělá hrdinu. Ale královně to nedalo a začala vyprávět: „Měli jsme krásnou dceru, Terezku. Každý ji měl rád. Na každého byla hodná, a kde bylo třeba, tam lidem pomáhala. To nesnesl zlý černý čarodějník, a když jednou šla sama kolem kostela, unesl ji. Děvče ani nepostřehlo, co se s ním stalo. Začaroval ji a nechal ji v kostele, aby tam každou noc strašila. Tuhle kletbu zlomí jenom člověk, který v kostele vydrží tři dni po sobě celou noc. A ty jsi již jednu noc vydržel. Proto tě prosím, za sebe, za svého muže, ale nejvíc za naši Terezku, jdi do kostela a vydrž tam ještě dvě noci!“ „Ani náhodou, já nikam nejdu. Strašně se bojím. Co když na mě kostel spadne?“ odpověděl jí Hlupák. „Škoda, že jsi naši Terezku neznal. Ona by tě hezky poprosila, ale když tady ona není, tak tě za ni prosím já. My uděláme všechno pro to, aby se ti nic nestalo. Přece ji nenecháš v rukou tomu zlému černému čarodějníkovi. Jen ty ji můžeš zachránit. Jsi člověk, nad kterého tu není. Ještě nikdo, dokonce ani princové nevydrželi v kostele celou noc. Necháme kolem kostela postavit stráž a když by bylo nejhůř, přijdou ti na pomoc, že, králi?“ Král přikývl, že ano. Romovi přišlo princezny líto a řekl královi a královně: „Dobře, ale musíte mi s sebou dát bochník chleba, velký kus slaniny a lahev pálenky. Tuhle noc jsem měl děsný hlad.“ Královna s králem jen vykulili oči. „Všechno bude, jak si přeješ. Teď pojď s námi a jez a pij, co hrdlo ráčí,“ a vzali ho do kuchyně. Rom nevěděl, do čeho se dřív pustit. Takové dobroty ještě nikdy neviděl. Pak ho odvezli v kočáru na faru. Večer se Rom vypravil do kostela, s sebou si vzal chleba, slaninu a pálenku. Najedl se a vypil tolik, až usnul.

V jedenáct hodin se zapálily všechny lampy a svíčky a spustil se velký křik. Do Roma jako když střelí. Vstal a nevěděl, kam se vrátit. Hned vystřízlivěl. Zdálo se, že tentokrát se kostel zhroutl. Jako by někdo házel dolů balvany, a přitom dělal takový rámus, jako by hřmělo, a zároveň se smál tak, že v kostele div nepadaly obrazy ze stěn. Rom málem umřel od strachu. Začal křičet: „Mámo, táto, pomozte! Koukněte, chtějí mě zabít!“ a schoval se pod lavici. Slyšel, jak někdo chodí po kostele a hledá ho. Jak odešel opodál, začal Rom mluvit: „Ženo moje, slibuji ti, že už nikdy neodejdu z domu a dětem že už nikdy nesním všechny halušky s tvarohem. Jedním okem zahlédl, jak ho někdo hledá, je celý v černém a ani obličej mu není vidět, jen nohy má bílé. „Slibuji ti, moje milá ženo, že tě budu poslouchat a udělám všechno, co řekneš, jenom sem přijď a vyžeň tyhle, co tady rozbíjejí kostel!“ A schoval se pod lavici. Tohle trvalo několik minut. Rom slyšel, jak kolem něho někdo chodí. Naštěstí si ho nevšiml. Jenže netrvalo dlouho a to, co bylo celé zahalené v černém, se vrátilo zpátky a přišlo rovnou k němu. Začal křičet: „Mámo, táto, pomozte, přijďte

e khangeri a koda andro kalo pal leste. O Rom vičinlas: „Imar merava a buter imar šoha na chava haluški ciraleha the arminaha!“ a denašelas kijo oltaris. Odoj zadikhla o vudar andre zakristia. Zagela andre a zarinda pes. Koda, so les dohañinlas, avla kijo vudar, ale andre pes na dochudla. O Rom daratar aňi na dichinlas. Pre odi bacht demađa dešudujto ora a jekhvar sa preačila. Murdaľile o lampi the o momela a andre khangeri ačila cichones, sar te pes nič na ačilahas. O Rom daratar peha aňi na čalavlas, až palis vaj jekha oraha zasuta.

Tosara o khangeraris arakhla le Romes te sovel andre zakristia a polokes les uštađa. O Rom vichutiľa a kamla te vičinel. Až palis leske dogela, hoj imar na mušinel te daral. O khangeraris les ila pre fara a o rašaj leske radoscatar podiňa o vasta a igen leske palikerlas, vaš oda, hoj odoj vilikerđa cali rat, a maj pes so trin džene vidine andre diz te phenel le kraliske, so pes ačila. Le Romeske o kralis the e kralovna igen palikerde a maj dine te kisitinel kola nekfeder chabena. Savore palis bešte pal o skamind, chanas a paš oda o Rom vakerlas, so pes andre khangeri ačila. O kralis the e kralovna čak bondarnas le šerenca a šunenas. „Dičhol, hoj tu sal koda nekbarereder vitezis. Mek űiko andre khangeri na vilikerđa duj rata. Som bizutno, hoj the kadi trito rat savorenge, so andre khangeri daraven, sikaveha, hoj pes lendar na daras a hoj oda aveha tu, ko pre lende vikhelela.“ „Ta kaj, me imar űikhaj na džav!“ phenda o Rom. „Džanen, sar man daravas?“ „Ale vilikerďal savoro,“ odphenda leske o kralis. „Tu sal nekbarereder vitezis, savo kana has. Ale te vilikereha the kadi trito rat, ta imar pre tute bareder vitezis űikhaj na ela. Sako pal tute vakerla.“ „Gondolin pre amari princezna,“ phenda e kralovna. „Imar čak jekh džives a ela pale amenca. Daha tut sa, so ča tiri vodi kamela.“ Kija late pes pridiňa o rašaj. „Kola, so tut daraven, ta jon tutar tiž daran. Te tutar na daranas, ta tut imar vareso kerdehas. Ale jon tutar daran buter sar tu lendar. Vaš oda pre lende imar duvar vikheldaľ,“ a kerđa pro kralis la jakhaha. Le Romes le rašaskere lava podhazdle. „Mište, džava the adaďive andre khangeri, ale mušinen man te del duj bare mare, duj kotera balevas the duj cakli thardi.“ Savorenge podchutiľa o jilo, sar šunde, hoj o Rom džala the tritovar andre khangeri. O kralis maj parančolinda, hoj les te den sa, so čak kamela. O khangeraris the o Rom ile sa sa, so len o kralis diňa a gele pre fara. Odoj o Rom schala maj jekh calo maro the o balevas a vipiľa maj jekh caklos thardi a thoda pes te sovel.

Vaj eňa orendar rati les o rašaj the o khangeraris ligende andre khangeri a zarinde savore vudara. O Rom has ajso mato, hoj so čak les thode andre lavica te bešel, maj zasuta. Dešujekha oratar jekhvar zalabile savore lampi the o momela a ačila ajsi vika, sar te kamlahas te el agor luma. Imar dičholas, hoj perla e khangeri. O Rom uštilla a sar dikhla, so pes kerel, maj has trižbo. „Ta so, Romeja, daras pes?“ chudla vareko te vičinel. „Kada, oda imar tiro agor!“ a fest asalas. O Rom daratar mište na vichutiľa andal e cipa. „Mamo, dado, šigitinen mange. Kamen man te murdarel. Mri kedvešno šukar romňi, egerinav tuke, hoj imar šoha űikhaj na denašava a igen mange pharo, hoj imar šoha na chava tire haluški ciraleha the arminaha!“ a rozdikhla pes pal e khangeri. Savore vudara has zaphandle, čak maj paš o oltaris has

za mnou!“ a rozběhl se po kostele, a to černé za ním. Rom křičel: „Už umírám a už si nikdy nedám halušky s tvarohem ani se zelím!“ A utíkal k oltáři. Tam zahlédl dveře do zákristie. Vběhl dovnitř a zamkl za sebou. To, co ho pronásledovalo, doběhlo ke dveřím, ale dovnitř se nedostalo. Rom strachy ani nedýchal. V tom naštěstí odbila dvanáctá hodina a všechno najednou přestalo. Svíčky a lampy zhasly a v kostele nastalo ticho, jako by se nic nestalo. Rom se strachy ani nepohnul a až kolem jedné hodiny usnul.

Ráno našel kostelník spát Roma v zákristii a opatrně ho vzbudil. Rom vyskočil a chtěl zařvat. Až pak mu došlo, že už se nemusí bát. Kostelník ho vzal na faru. Kněz mu celý šťastný podal ruce a srdečně mu děkoval za to, že tam vydržel celou noc, a hned se všichni tři vydali na zámek říct královi, co se stalo. Král a královna byli Hlupákoví velmi vděční a okamžitě dali připravit ty nejlepší pochoutky. Pak si všichni sedli ke stolu, jedli a cikán přitom vyprávěl, co se dělo v kostele. Král s královnou jen koukali a vrtěli hlavou. „Zdá se, že jsi skutečně ten největší hrdina. Ještě nikdo nevydržel v kostele dvě noci. Jsem si jist, že i tuto třetí noc ukážeš všem, co v kostele straší, že se jich nebojíš, a že to budeš ty, kdo nad nimi zvítězí.“ „Ale kde, já už nikam nejdu,“ řekl Rom. „Víte, jak jsem se bál?“ „Ale všechno jsi vydržel,“ odvětil mu král. „Jsi největší hrdina, jaký tu kdy byl. Ale když vydržíš i tuhle třetí noc, tak už nad tebe většího hrdiny nikde nebude. Každý o tobě bude mluvit.“ „Mysli na naši princeznu,“ řekla královna, „už jen jeden den a bude zpátky s námi. Dáme ti vše, po čem jen tvá duše zatouží.“ Přidal se k ní kněz: „Ti, co tě straší, se tě taky bojí. Kdyby se tě nebáli, tak už by ti něco udělali. Ale oni se tě bojí víc než ty jich. Proto jsi nad nimi už dvakrát zvítězil,“ a mrknul na krále. Roma knězova slova povzbudila. „Dobře, půjdu do toho kostela i dneska, ale musíte mi dát dva velké chleby, dva kusy slaniny a dvě lahve pálenky.“ Všem radostí poskočilo srdce, když uslyšeli, že Rom půjde do kostela i potřetí. Král hned poručil, aby mu dali vše, co jen bude chtít. Kostelník a Rom vzali všechno, co jim král dal, a vrátili se na faru. Rom tam hned snědl skoro celý bochník chleba a slaninu, vypil téměř celou lahev pálenky a šel spát.

Přibližně v devět hodin ho kostelník a kněz odvedli do kostela a zamkli všechny dveře. Rom byl tak opilý, že usnul, jen co ho posadili do lavice. V jedenáct hodin náraz vzplanuly všechny lampy a svíce a nastal takový rámus, jako kdyby měl přijít konec světa. Už už se zdálo, že se kostel zhroutí. Rom se vzbudil a jak viděl, co se děje, hned vystřízlivěl. „Tak co, cikáne, bojíš se?“ začal někdo křičet. „Tohle je tvůj konec!“ zasmál se ten někdo strašlivě. Rom strachy málem že nevyskočil z kůže. „Mámo, táto, pomozte mi. Chtějí mě zabít. Moje milá ženo, slibuji ti, že už nikdy nikam neuteču a hrozně mě mrzí, že už si nikdy nedám tvoje halušky s tvarohem a se zelím!“ a rozhlédl se po kostele. Všechny dveře byly zavřené, jenom hned u oltáře ležela rakev. „Tak to je vážně můj konec,“ řekl si v duchu. V tom se rakev otevřela a vystoupila z ní Černá

o mocho, „Ta oda imar miro agor,“ phenda angla peste o Rom. Andre oda phundrisa li la o mocho a andal avla avri e Kali rañi. Ži andro pasos has imar parñi, ale le pasostar ži upre has Kali. Rozdikhla pes pal e khangeri a zadikhla le Romes. So čak les dikhla, maj pes rozdenašta kija leste. Kajčak o Rom na užarlas a chudla te denašel pal e khangeri, Denašelas vudar vudarestar, ale savore has zarimen. Imar dičholas, hoj les e Kali rañi chudela. O Rom imar na džanla, so te kerel, a sar denašelas pašal o mocho, chuťla andre a zacirdla o verchos. E Kali rañi les mangelas, hoj la te mukel andro mocho, hoj les nič na kerla, hoj te na daral, ale o Rom peha aňi na čalada a has cicho, hoj aňi na dichinlas, hjaba hoj les e Kali rañi mangelas. Andre oda demada dešudujto ora a sa jekhvar ačhila čit, čak e Kali rañi les furt mangelas, hoj la te mukel andro mocho, ale o Rom peha aňi na čalavlas. Kavka viľikerda ži tosara. Maj tosara avla o khangeraris a mište leske na vichuťle avri o jakha. Paš o mocho bešelas e princezna, šukar sar popka, a sikavlas pro mocho. „Miro zachrancos hino andre.“ O khangeraris ačhila sar kašt. Avla leske pre godi, hoj o Rom mulo. E princezna maj prindžarda, so peske gondolinel a phundrađa o verchos. Andre pašlolas o Rom a polokes ušťelas. Sar dikhla la princezna the le khangeraris, vichuťla andral a kamla te denašel het. „Imar pal savoro,“ phenda o khangeraris. „Kadaj e princezna, so la zaarakhlal. Akana džaha savore kijo rašaj a odarig andre diz.“

Pre brana sar dikhle e hentova la princeznaha, ta ačhile sar kašta. Ale maj pes prekidle a radoscatar chudle te vičinel. „E princezna adaj, e princezna adaj!“ a denašenas vaš o kralis. Oda imar the andro foros o manuša pes dodžanle, hoj e princezna pes bachtales visaľila khere a hoj la zaarakhla o Rom. Pro ulici pes bašavlas, khelelas a gilavlas. O kralis the e kralovna na džanle, sar le Romeske te palikerel. „Akana sal čačes nekbareder vitezis pre calo luma. Vaš oda zasogalines sa, so čak tiri vodi kamel. Amen la kralovnaha egerindam koleske, ko la zaarakhela, ta leske la daha romňake. Te kames, aveha miro džamutro.“ O Rom čak dikhelas. „Ma rušen pre ma. Man imar hin romňi a trin čhave a kamav so neksigeder te el paš lende.“ Avka les o kralis diňa ajci somnakaj a love, keci korkoro važinelas the mek aver barvalipen. Sa narakinde andre barikaňi hentova a ligende le Romeha khere.

Adaj calo gav avla leske pro čudos. Sako les adaj likerlas sar diľines a jov avla khere sar baro raj a barvalo, hoj pes na del aňi te vakerel. Musaj te phenel, hoj les imar ñiko na užarlas. Sako peske gondolinelas, hoj varekaj našľila, vaj les vareko murdarda. So čak avla khere, e romňi les iľa, sar pes phenel, tel o majdros. Sa diliňipena leske andal o šero vitradla. Bešelas khere a šunlas la pro lav. Dine peske te kerel šukar baro kher a šigitinda the le Romenge, so bešenas paš leste. Savore peske prikerde o khera a jov len upre diňa o love. Šoha na has chalo a la romňaha sakoneske šigitinlas, te lenge kampelas. Pal kada lenge ulile mek štar čhave, duj murša a duj čhaja. Savore dživnas bachtales, jekhetanes a te na mule, dži doadaďives dživen. A so pes ačhila kole džungale čarodejňikoha? Sar pes dodžanla, hoj la princezna zaarakhla o Rom, choľatar ačhila lestar baro čiriklo a odlitňinda het. Akorestar les imar andre koda foros ñiko na dikhla. Vakerlas pes, hoj choľatar rozčhingersa li la pro kotera.

paní. Do půl pasu už byla bílá, ale od pasu nahoru byla černá. Rozhlédla se po kostele a zahlédla Roma. Jen co ho uviděla, hned se k němu rozběhla. Jenže Rom na nic nečekal a rozběhl se po kostele. Utíkal od dveří ke dveřím, ale všechny byly zamčené. Už to vypadalo, že ho Černá paní chytí. Rom už nevěděl, co dělat, a jak utíkal kolem rakve, skočil dovnitř a přitáhl poklop. Černá paní ho prosila, aby ji do rakve pustil, že mu nic neudělá, aby se nebál, ale on se ani nehnul a byl zticha, málem ani nedýchal, i když ho tak úpěnlivě prosila. V tom odbyla desátá hodina a všechno ztichlo, jenom ho Černá paní stále prosila, aby ji pustil do rakve, ale Rom se ani nehnul. Takhle vydržel až do rána. Hned ráno přišel kostelník a málem mu vypadly oči z důlků. U rakve seděla princezna, krásná jako růže, a ukazovala na rakev. „Můj zachránce je uvnitř.“ Kostelník zdřevěněl. Napadlo ho, že je Rom mrtvý. Princezna hned poznala, co se mu honí hlavou, a odkryla poklop. Uvnitř ležel Rom a pomalu se posadil. Jak uviděl princeznu a kostelníka, vyskočil ven a chtěl utéct pryč. „Už je po všem,“ řekl kostelník, „tady je ta princezna, kterou jsi zachránil. Půjďme teď všichni za knězem a od něj rovnou na zámek.“

Když uviděli u brány kočár s princeznou, zůstali jako opaření. Ale hned se vzpamatovali a začali radostí křičet. „Princezna je tady! Princezna je tady!“ a utíkali pro krále. To už se dověděli i lidé ve městě, že princezna se šťastně vrátila domů a že ji zachránil Cikán. Na ulicích se hrálo, tancovalo a zpívalo. Král s královnou nevěděli, jak Romovi poděkovat. „Teď jsi skutečně největším hrdinou na celém světě. Za to si zasloužíš všechno, po čem jen tvá duše touží. My s královnou jsme slíbili, že ji dáme za ženu tomu, kdo ji zachrání. Jestli chceš, staň se mým zetěm.“ Rom jenom koukal. „Nezlobte se na mě. Já už ženu mám a tři děti a chci být co nejdřív u nich.“ A tak od krále dostal tolik zlata a peněz, kolik sám vážil, a k tomu ještě jiné poklady. Všechno to naložili na parádní kočár a odvezli i s Romem k němu domů.

Tady se tomu celá vesnice divila. Každý ho tu měl za hlupáka a on se vrátil domů jako veliký pán, bohatý, že se to nedá ani slovy popsat. Je třeba dodat, že ho tady už nikdo nečekal. Každý si myslel, že se někde ztratil, nebo že ho někdo zabil. Jen co přišel domů, žena si ho vzala, jak se říká, na paškál. Z hlavy mu vyhnala všechny hlouposti. Seděl doma a poslouchal ji na slovo. Dali si postavit hezký velký dům a pomohli i Romům, co žili vedle nich. Všichni si opravili domy a on jim na to dal peníze. Nikdy nechtěl mít všechno pro sebe a se ženou každému pomáhal, když to bylo potřeba. Narodily se jim potom ještě čtyři děti, dva chlapci a dvě holčičky. Všichni žili šťastně a spolu, a jestli neumřeli, žijí až dodnes. A co se stalo s tím zlým čarodějníkem? Jak se dověděl, že princeznu zachránil ten Rom, ze vzteku se proměnil ve velkého ptáka a odletěl pryč. Od té doby ho ve městě nikdo neviděl. Říkalo se, že se vzteky rozsypal na kousky.

Přeložil Martin Gális

Andrej Giňa

Pal o Rom the pal e phuri Jožaňa

Kaj has, kaj na has, guleja bachtaleja the mek Devla čačēja, has jekh Rom. Ole Romes has ajci čhave, keci pro ņebos čercheňa the mek o jekh buter. Sar savore Roma the jov has čoro, hoj čoredere manuŝes phares varekaj avrether arakhlalas. Peskera romňaha the le čhavenca beŝelas andro ciknoro kheroro pre aver agor gavage. Jekhvar beŝenas savore khere a užarenas pro chaben. E romňi kerelas gomboda a kija pekelaŝ marikla. Savore pes naŝtik doužarde, kana ela tado. Te ulahas hodna, ta chalalas the e piri, so pes andre tavlas. O Rom dikhelas pre romňi. Has smutno, sar te rundahas. „Ta so tute?“ phučla latar. „Masovar hin tut pherdo dumi a adačive mek na phunradal o muj.“ „Tosara, sar geľal andro veŝ,“ vakerel e romňi, „ta somas andro gav te anel varesavo chaben, ale ņiko man na diňa phuvaľi. Kada chabenoro, so akana kerav, oda ehin sa, so amen hin khere. Tajsa imar na chana. Khere nane mek aňi kruŝinka.“ „Ale romňije, kavka upre imar samas kecivar. Tajsa uŝťava sigo, džava andro gav a dikheha, hoj varesavo chaben anava.“ Sar phenda, avka kerda. Uŝťila sigo, ophirda savore khere, ale na anda nič. Avka leske e romňi phenda: „Te na kames, hoj adaj savore te meras bokhatar, muŝines te džal andre luma a te anel varesave love. Avres adaj savore dodžaha bokhatar.“ O Rom pes pre aver dıves skidla a geľa andre luma. E romňi leha geľa ži pro agor gaveske a odoj pes leha rovibnaha rozgeľa. Ale aňi le Romeske na has miŝte, čak avka avka zalikerda o apsa. „Merkin pre peste. Džanes, hoj pre tute užaraha sar pro Devloro a te tut na ela bacht, av mindar khere,“ phenda e romňi. Pal kada pes rovibnaha rozgeľe.

O Rom džalas ta džalas, gav gavestar, foros forostar, ale e bacht sar te angla leste denaŝťahas a o Rom la na a na te dochudel. Jekhvar avla andre kajso baro veŝ. Avri has kerades a kamelas pes leske igen te pijel. „Andre kajso baro veŝ kamelas te el chaňigori,“ phenda angla peste a geľa la te rodel. O Rom phirlas a phirlas, ale na a na pre late te talinel. Avka peske beŝťa tel o baro rukh. Ajso has strapimen, hoj odoj zasutľa. Andre odi bacht džalas odarik o hajňikos, zadikhla les odoj a maj geľa kija leste. „Ta so adaj keres, sar pes adaj dochudľal? Sem adaj na dikhas manuŝes, sar o berŝ baro. Kadaj hin but ruva. Te pre tute talinena, ta tut rozčhingerna. Av manca kij amende. Dičhol pre tute, hoj sal bokhalo. E romňi bizutnones vareso lačho tada.“ O Rom le goreske igen palikerda a geľa leha. E gadži čak dikhelas, kas lake lakero anda. „Arakhlom les te sovel tel o baro rukh. Te les na arakhlomas, ta les o ruva dochalehas. Hino igen zuňimen a bokhalo. Hin tut vareso te chal?“ phučla latar. „Muŝinen čepo te použarel. Maj ela tado.“ Na ľikerda aňi deŝ minuti a e gori thoda lenge pro skamind peko mas the phuvale. „Oda koda ŝoŝoj, so les idž vilindaľ,“ phenda peskere romeske. O Rom naŝtik avla kija peste, sar dikhla kajso lačhipen pro taňiris. O chaben andre leste peľa sar andre chaňig. Imar has polokes rat a avri ŝitisaľolas. E gadži dikhla pro Rom a chudla te vakerel. „Akana pre rat tut

Andrej Giňa

O Romovi a staré Jožaně

Byl, nebyl, sladký, šťastný a ke všemu spravedlivý Bože, jeden Rom. Ten Rom měl tolik dětí, kolik je na nebi hvězd a ještě o jedno víc. Jako všichni Romové i on byl chudý, že chudšího člověka bys těžko jinde hledal. Se svou ženou a dětmi bydlel v maličkém domečku na druhém konci vesnice. Jednou všichni seděli doma a čekali na jídlo. Žena vařila *gombodu* a k tomu pekla placky. Všichni se nemohli dočkat, až bude uvařeno. Kdyby mohli, snědli by i hrnec, co se v něm vařilo. Muž se díval na ženu. Byla smutná, jako by plakala. „Co ti je?“ zeptal se jí. „Jindy máš tolik řečí a dneska jsi ještě neotevřela pusu.“ „Ráno, když jsi šel do lesa,“ říká žena, „tak jsem byla ve vesnici, abych nám donesla nějaké jídlo, ale nikdo mi nedal ani bramboru. Tahle trocha jídla, co teď vařím, je všechno, co máme doma. Zítra už jíst nebudete. Doma už není ani drobeček.“ „Ale ženo, takhle jsme na tom byli už kolikrát. Zítra vstanu brzo, půjdu do vesnice a uvidíš, že nějaké to jídlo donesu.“ Jak řekl, tak se stalo. Vstal brzy, obešel všechny domy, ale nic nedonesl. A tak mu žena řekla: „Jestli nechceš, abychom tu všichni umřeli hladu, musíš jít do světa a donést nějaké peníze. Jinak tady všichni pojdemu hladu.“ Muž se druhého dne sebral a vydal se do světa. Žena ho doprovodila až na konec vesnice a tam se s ním s brekem rozloučila. Ani jemu nebylo dobře, jen tak tak zadržel slzy. „Dávej na sebe pozor. Víš, že na tebe budeme čekat jako na smilování Boží, když nebudeš mít štěstí, přijď hned domů,“ řekla žena. Potom se s pláčem rozešli.

Muž šel a šel, od vesnice k vesnici, od města k městu, ale štěstí jako by před ním utíkalo a Rom ho ne a ne dostihnout. Jednou přišel do takového hlubokého lesa. Bylo horko a chtělo se mu moc pít. „V tak hlubokém lese by mohla být studánka,“ řekl si sám pro sebe a vydal se ji hledat. Chodil a chodil, ale ne a ne studánku najít. Tak se posadil pod velký strom. Byl tak unavený, že tam usnul. Naštěstí kolem procházel hajný, zahlédl ho tam a hned šel k němu. „Co tu děláš? Jak ses sem dostal? Vždyť zde nevidíme člověka, jak je rok dlouhý. Je tu hodně vlků, když na tebe narazí, roztrhají tě. Pojď se mnou k nám. Je na tobě vidět, že jsi hladový. Žena určitě uvařila něco dobrého.“ Rom gádžovi hezky poděkoval a šel s ním. Gádži jenom koukala, koho že to ten její přivedl. „Našel jsem ho spát pod stromem. Kdybych ho nenašel, tak by ho vlci sežrali. Je děsně unavený a hladový. Máš něco k jídlu?“ zeptal se jí. „Musíte chvíli počkat, hned bude vařeno.“ Netrvalo ani deset minut a gádži jim postavila na stůl pečené maso a brambory. „To je ten zajíc, co jsi ho včera střelil,“ řekla svému muži. Rom se nemohl vzpamatovat, když uviděl na talíři takovou dobrotu. Jídlo do něj spadlo jak do studny. Pomalu byl večer a venku se stmívalo. Gádži se na Roma podívala a řekla: „Teď večer už

imar ñikhaj na mukaha. Presoveha adaj a tosara džaha. "The avka pes ačhila. Mek leske thode andro gombocis maro the kotor balevas. O Rom na džanla, sar lenge te palikerel. Te na o gadžo, ko džanel, so pes leha ačhilahas.

Avka pes diña o Rom ešebnone dromea pre savo talinda. Džalas ta džalas až doavla kijo jekh gav. Sar geła odijader, prindžarda, hoj odoj bešen o Roma. Až o jilo leske podchutiła. Avka pes mukla prosto kija lende. Na likerda but a zadikhle les cikne čhave, rozdenašte pes kija leste a zvedavones peske les obdikhenas. „Ta so, čhavale, pačinav pes tumenge? Zijand, hoj pre ma na figinen varesave cukri, ulahas tumen, so te čhinel!“ O čhave čak dikhenas a gele lestar odijader. Oda imar zadikhle le Romes o Roma, so has avri. Maj pes kija lende pridine o džuvlija the o bareder čhave a maj has e dvora pherdī. Sako has zvedavo, k'oda avel. O Rom doavla ži kija lende a šukares pozdravinda. „Lačo dīves tumenge žičinav. Gondolinav, hoj na rušen, kaj avlōm ke tumende. Doande man mire pindre, aņi na džanav sar.“ „Ma omang pes. Imar dikhla, či šundal, hoj Rom Romes te na lel andro kher a te na del les te chal?“ phenda o phureder Rom, so terdolas maj paš leste. „Igen tumenge palikerav savorenge. Som pro droma but a but dīvesa a le Romenca pes na zgēlōm, aņi na džanav kana.“ Avka lestar o Roma phučenās, khatar hino, kaj džal a so jekh aver. Kaj te avel andro romano gavoro Rom, oda pes na ačhila imar čirla. Vakernas a vakernas, až avla avri o phuro Kachñaris. Avka les adaj vičinenas savore, bar te les has o nav Jožus, a vičinda le Romes ke peste andro kher. Leskeri romņi thoda leske haluški a o phuro Kachñaris chudla lestar te phučerel, khatar hino, kaj džal a soske. Avka o Rom chudla te vakerel, sar phares pes lenge dživel, a vaš oda geła andre luma te anel varesave love, hoj te predživen. O phuro Kachñaris sar te obžidilahas a maj zmukla. „Me kola gava, khatar tu sal, džanav. Me som andal o trito gav pašal tumende. Odoj predžidilom o ternipen. Avka sar tu, gełom andre luma, avlōm adaj, arakhlōm peske la romņa,“ a sikađa pre romņi, „a imar ačhilōm adaj. Na sas tiro papus o phuro Jantekus?“ phučla lestar. O Rom čak diña avri o jakha. „Tak tumen les prindžarnas?“ „Sar dikhes, tak hat, the tira baba, la Pavlina.“ O Rom ačhila sar kašt. Avka peske vakernas a kija lende pes pridine mek aver Roma. Pre aver dīves tosara o Rom igen palikerda le phure Kachñariske a savore Romenge, hoj les avka šukares priile maškar peste, a vidina pes odijader andre luma. „Ma bister,“ phenda leske o phuro Kachñaris, „adaj tute o vudar phundrado, kana čak aveha. Sar čak birinaha, ta tuke žutinaha.“

O Rom džalas ta džalas, až doavla andro jekh baro foros. Odoj maj agoral paš e bari kapura bašavnas o lavutara. „Na hoj aveha smutno!“ phenda leske o slugadžis. „Smutnone manušen na tromas andro foros te mukel.“ „Soske avās smutno. Me som igen loš, hoj pes adaj bašavel a o manuša asan.“ Kale lavenca pes mukla andro foros. Adaj maj andre dojekh ulica pes bašavlas, gilavlas a khelelas. O Rom čak dikhelas. „Ta adaj pes mušinda te ačhel igen baro lačhipen. Džav andre karčma,“ phenda peske, „odoj pes dodžanava buter.“ E karčma has namardi. Andro kutos bašavnas o lavutara a o nipi khelenas a gilavnas. So čak peske bešta,

tě nikam nepustím. Přespíš tu a půjdeš až ráno.“ A tak se také stalo. Ještě mu do uzlíku dali chleba a kus špeku. Rom nevěděl, jak jim poděkovat. Kdyby nebylo toho hajného, kdo ví, co by se mu bylo přihodilo.

A tak se Rom vydal první cestou, na kterou narazil. Šel a šel, až přišel k jedné vesnici. Když se ještě kousek přiblížil, poznal, že tam bydlí Romové. Až mu srdce poskočilo. Tak šel rovnou k nim. Netrvalo dlouho a zahlédly ho malé děti, přiběhly k němu a zvědavě si ho prohlížely. „Tak co, děti, líbím se vám? Škoda, že na mně nevisí nějaké bonbóny, měly byste si co utrhnout.“ Děti jenom koukaly a odstoupily od něj dál. To už ho zahlédli i Romové, co byli venku. Hned se k nim přidaly ženy a větší děti, a plácek před domy byl hned plný lidí. Každý byl zvědavý, kdo to přichází. Rom došel až k nim a hezky pozdravil. „Dobrý den vám přeji. Doufám, že se nezlobíte, že jsem k vám přišel. Donesly mě sem moje nohy, sám ani nevím jak.“ „Neomlouvej se. Už jsi někdy viděl nebo slyšel, aby Rom Roma nepozval k sobě domů a aby mu nedal najíst?“ řekl starší Rom, co stál hned vedle něj. „Moc vám všem děkuji. Jsem na cestách už moc a moc dní a Romy jsem neviděl, ani nevím kdy.“ A tak se ho Romové ptali, odkud je, kam míří a další věci. Aby přišel do romské vesničky nějaký cizí Rom, to se už dávno nestalo. Mluvili a mluvili, až vyšel ven starý Kachňar. Tak mu tu všichni říkali, přestože se jmenoval Jožo. Pozval Roma k sobě na návštěvu. Jeho žena mu nandala halušky a starý Kachňar se ho začal vyptávat, odkud je, kam jde a proč. Rom začal vyprávět, jak se jim těžce žije, a proto že se vydal do světa, aby vydělal nějaké peníze, aby přežili. Starý Kachňar jako kdyby ožil a hned spustil: „Ty vesnice, odkud pocházíš, ty já znám. Jsem ze třetí vesnice od vás. Tam jsem prožil mládí. Tak jako ty jsem se vydal do světa, přišel jsem sem, našel jsem si ženu,“ a ukázal na ni – „a už jsem tu zůstal. Nebyl tvůj děda starý Jantek?“ zeptal se ho. Rom jen vykulil oči. „Tak vy ho znáte?“ „Jak vidíš, tak ano, a taky znám tvou babičku Pavlínu.“ Muž zkoprněl. Takhle si spolu potom povídali a přidali se k nim ještě další Romové. Na druhý den Rom hezky poděkoval starému Kachňarovi a všem Romům, že ho mezi sebe tak hezky přijali a vydal se dál do světa. „Nezapomeň,“ řekl mu starý Kachňar, „tady máš dveře otevřené, ať přijdeš kdykoli. Jak jen budem moct, pomůžeme ti.“

Rom šel a šel, až došel do jednoho velkého města. Hned na kraji u velké brány hráli muzikanti. „Ne, že budeš smutný,“ řekl mu voják. „Smutné lidi nesmíme do města pouštět.“ „Proč bych byl smutný? Jsem moc rád, že se tu hraje a lidé že se smějí.“ S těmito slovy se vydal do města. Tady se snad skoro v každé ulici hrálo, zpívalo a tančilo. Rom jenom zíral. „Tak tady se muselo stát něco skutečně dobrého. Jdu do hospody,“ řekl si, „tam se dozvím víc.“ V hospodě bylo narváno. V koutě hráli muzikanti a lidi tancovali a zpívali. Jen co si sedl, hned k němu přišel hostinský. „Co si dáš?“ zeptal se ho. „Copak já bych si dal cokoli, ale nemám ani zlámaný halíř.“ „Dneska peníze

maj kije leste avla o karčmaris. „So peske deha?“ phučla lestar. „So bi, me peske dás bar so, ale nane man aňi phago fileris.“ „Adaďive tuke love na kampel. Adaďive šaj pijes a chas hjaba.“ O Rom čak diňa avri o jakha. „A oda čačes, či peske keres pheras? Me šoha na dikhľom, hoj varekaj te davkeren hjaba te chal the te pijel. Te oda avka, anen mange, so kamen.“ O karčmaris anda leske peka kachňa the phuvale a kija mek mol. O Rom diňa avri o jakha. „Oda mange?“ phučla mek jekhvar. „Ma vaker a cha. Te tut ela čino, tak mek tuke anava.“ O Rom pes mukla andro chaben a musaj te phenel, hoj andre leste perlas sar andre chaňig. Andre karčma, ale the avri pes khelelas a gilavlas ži jepaš rat. Oda has o chaben the o pijiben hjaba. „Mek mange na phendaľ,“ phučla o Rom le karčmaristar, „so pes adaj ačhila, hoj pes vsadzi bašavel a kheleľ.“ „Amara phurederake princeznake ulila muršoro a e terneder princezna geľa romeste a sa pes ačhila adaďives. Vaš oda o kralis phenda, hoj adaďives ži jepaš rat sako šaj pijel a chal hjaba pre bacht the pro sastipen le čhavoreske the la princeznake.“ O karčmaris anda angle dešudujto mek jekhvar sakoneste te chal the te pijel. Pal o dešuduj ori pes imar chalas a pijelas sako vaš peskero. O Rom pre aver ďives tosara geľa andre diz. Phenda peske: „Idž has ajse bare oslavi a sakones has lači kedva, talam man na čivna avri a dena man varesavi buti.“ The pes avka ačhila. Dine les te pašinel le pašinen.

Pregelá vaj jekh čhon a ačhila pes vareso, so ňiko aňi andro nekbareder suno na užardahas. E princezna, so geľa romeste, jekhvar ňisostar ňič nasvalila. Preačhila lake te šmakinel te chal, na birinlas aňi te phirel, savi has slabo a tel o jakha šutolas. Mek šoha nasvali na has, aňi sar cikňi čhajori. Sako la džanlas sar sastona, zoraľa, a so geľa romeste, the bachtaľa džuvľa. Savore, o princos, lakero rom, e kralovna the o kralis, ačhile vidarade. O kralis maj diňa te vičinel le nekfeder dochtoren. Jon la predikhle, ale nič na arakhle. Kerenas savoro, hoj te aven pre oda, so late, sar la te visastarel, ale na avle pre ňisoste. Avka lakero rom, o princos, egerinda koleske, kola visastarla, ajci somnakaj, keci korkoro važinel. Maj doavle vaj keci manuša la princezna te sastarel, ale sar avle, avka odgele. Aňi jekh lake na žutinda. Sar pes dodžanla o Rom, so pes la princeznake ačhila, maj geľa pal e kralovna. Joj pre leste dikhelas a na kamelas te paťal peskere jakhenge. „Tu phenes, hoj kames la princezna te visastarel?“ phučla lestar. „Mange igen pharo, so pes lake ačhila. Te šaj laha povakerás, ta maj tumenge phenás, so late.“ E kralovna čak pre leste dikhelas. Maj diňa te vičinel le kralis the le princos. So duj džene pre leste čak dikhenas. „Tu kames te visastarel la princezna?“ asabnaha phenda o kralis, „ale te imar phendam, hoj ko kada dokanizla, ta chudela ajci somnakaj, keci korkoro važinel, tak mušinas o lav te doľikerel.“ Avka gele savore pal e princezna. Čori dičholas igen namište. Sar pre late dikhle, ta andro roviben lenge džalas, ale ulikerde pes. Na kamle lake te kerel mek bareder dukh. O princos la obchudla a chudla te vakerel. „Kadaj o Rom tutar kamel vareso te phučel. Te aveha hodno, ta leske odphen.“ „Ale elas mište, te paš oda adaj ňiko cudzo na elas,“ phenda o Rom. Avka savore, so pašal e princezna kernas, odgele, a o Rom chudla la princeznatar te phučerel.

nepotřebuješ, dneska můžeš pít a jíst zadarmo.“ Rom jen valil oči. „To jako doopravdy nebo si děláš legraci? Nikdy jsem neviděl, aby někde dávali jídlo a pití zadarmo. Ale když to tak je, tak mi doneste, co chcete.“ Hospodský mu donesl pečenou husu, brambory a k tomu víno. Rom vykulil oči. „To je pro mě?“ Zeptal se ještě jednou. „Nemluv a jez! Když budeš mít málo, ještě ti donesu.“ Rom se pustil do jídla a musím říct, že to do něj padalo jako do studny. V hospodě, ale i venku se tancovalo a zpívalo až do půlnoci. To bylo jídlo a pití stále zadarmo. „Ještě jsi mi neřekl,“ zeptal se Rom hospodského, „co se tu stalo, že se tu všude hraje a tancuje?“ „Naši starší princezně se narodil chlapeček a mladší princezna se vdala, a to všechno se stalo právě dneska. Proto král řekl, že dnes až do půlnoci může každý pít a jíst zdarma, na zdraví a na štěstí toho kloučka a naší princezny.“ Před půlnocí přinesl hospodský ještě jednou každému jídlo a pití. Po dvanácté si už každý jídlo a pití platil sám. Na druhý den ráno se Rom vydal na zámek. Řekl si: „Včera byly takové velké oslavy a každý měl dobrou náladu, snad mě nevyhodí a dají mi nějakou práci.“ A tak to i bylo. Dali mu pást husy.

Uplynul jeden měsíc a stalo se něco, co by nikdo ani v tom nejčernějším snu nečekal. Princezna, která se vdala, jednou z ničeho nic onemocněla. Přestalo jí chutnat, nemohla se ani postavit, jak byla slabá a ztrácela se před očima. Ještě nikdy nebyla nemocná, ani jako malé dítě. Každý ji znal jako zdravou, silnou a – co se vdala – i jako šťastnou ženu. Všichni, princ, její manžel, královna a král byli vystrašení. Král hned nechal přivolat nejlepší doktory. Prohlédli ji, ale nic nezjistili. Dělali všechno, co mohli, aby zjistili, co jí je a jak ji vyléčit, ale nezjistili nic. Její manžel princ slíbil tomu, kdo ji uzdraví, tolik zlata, kolik bude sám vážit. Princeznu přišlo uzdravit hned několik lidí, ale jak přišli, tak odešli. Ani jeden jí nepomohl. Když se Rom dozvěděl, co se princezně stalo, hned šel za královnou. Koukala na něj a nechtěla věřit svým očím. „Ty tvrdíš, že chceš princeznu uzdravit?“ zeptala se ho. „Je mi moc líto, co se jí přihodilo. Kdybych s ní mohl mluvit, hned bych vám řekl, co jí je.“ Královna na něj jen zírala. Hned dala přivolat krále a prince. Oba na něj taky jen koukali. „Ty chceš uzdravit princeznu?“ řekl s úsměvem král, „když už jsme jednou řekli, že kdo to dokáže, dostane tolik zlata, kolik sám váží, musíme svoje slovo dodržet.“ Všichni se vydali za princeznou. Chudák vypadala hrozně špatně. Jen co se na ni podívali, bylo jim do breku, ale udrželi se. Nechtěli jí způsobit ještě větší bolest. Princ ji objal a spustil: „Tady ten cikán se tě chce na něco zeptat. Když budeš moct, odpověz mu.“ „Ale bylo by dobré, kdyby u toho nebyl nikdo cizí,“ řekl Rom. Odešli všichni, co princezně sloužili, a Rom se jí začal vyptávat. Která její služebná je k ní nejmilejší, jestli ji navštěvují jiné ženy a muži. Princezna nevěděla. Potom se jí zeptal, jestli tam za někým ze služebnictva nepřišla nějaká starší ženská. „Já jsem ji neviděla, ale mé služebné ji tady viděly. Mluvila s mojí vrchní služebnou, s komtesou.“

Savi lakeri inaška hiñi kija late nekfeder, či pal lende phiren varesave aver džuvlija či murša. E princezna na džanelas. Palis latar phučla, či odoj na avla pal varekaste phureder gori. „Me la na dikhľom, ale mire inaški la adaj dikhle. Vakerlas mira ešebnonaha inaškaha, la komtesaha. Sakoneske vakerlas, hoj oda lakeri fameliya pal e baba.“ Le Romeske maj dogela, so pes ačhila. „Mindik adaj na avla e gori, tak e princezna has sasti, hoj hat? A sar odgela, ta nasvalila. Hin man čačo?“ phučla lendar. „Avka ehin,“ odphenda leske o princos. „Som bizutno, hoj kodi gori la princezna pokerda.“

Savore pre leste dikhenas, ale na achalonas, so pes ačhila. Avka lenge o Rom viphenda, s'oda ehin, te varekas pokeren. „Kada pes ačhila kij'amende andro gav, jekha terňa gorake. Na has lake mek aňi tranda berš a has la duj cikne čhavore. E gori nisostar nič jekhvar nasvalila. Preačhila lake te šmakinel te chal a tel o jakha šuťolas. Ačhila ajsi slabo, hoj na birinlas aňi te phirel.“ O kraľis, e princezna the o princos čak pre leste dikhenas. „Se kada pes ačhila amara princeznake. Sa avka, sar tu vakeres,“ phenda o princos. „Avka lakero rom laha pophirda pal savore doktora,“ vakerlas o Rom odijader, „ale ģiko lake na džanlas te žutinel.“ „Savoro, so vakeres,“ phenda o kraľis, „bešel pre amari princezna.“ „La gora, avka sar the la princezna, vareko pokerda. Palis leske avla pre godi, hoj andre aver gav amendar, bešel e romňi, e phuri Jožaña. Joj sastarel le manušen le drabenca. Zaprachinda le grajen andro verdan a gela pal late. E romňi sar te les užardanas. O gadžo avla kija late a chudla te vakerel, so pes ačhila leskera romňake.“ „Mište,“ phenda e phuri Jožaña, „imar tut užaravas. Calo gav vakerel pal oda, savi bibacht pre tumende pela. Lav peha o draba a džas.“ So čak avla kije gori a predikhla la, maj prindžarda, hoj hiñi pokerdi. Maj lake kerda jakhengero paňi a diňa lake les te vipijel. Palis latar chudla te phučkerel, ko odoj phirel, avka sar me phučavas tumendar, a prerodla calo kher. Hazdla o duchni, o perňici, o matraca, až ačhile o haďi čuča. Andre lakero haďos has lakere bala, e kangli, o phusa the khast. Sar šuťonas o phusa the o khast, avka polokes šuťolas e gori. Lakero rom the o čhave čak dikhenas, so e Romňi kerel, a palis chudla te vakerel, ale anglal peske terďila paš la gorakero šero. Phagerav o pokeriben. Sar avla, avka mi oddžal, a imar šoha ģikaskete na ubližinel a oda, ko tut diňa te pokerel, mi el bibachtalo calo džživipen, a pomodľinda pes. Mek jekhvar predikhle calo kher a sa, so arakhle tel o prahos a tel o matraca, zlabarde. O gadžo na džanla, sar la Romňake te palikerel. Ale e Romňi nič na kamelas. Na likerda ani jekh kurko a la gorake has o but feder. Imar chudla te chal a e zor lake polokes visalolas pale. O gadžo narakinda andro verdan chaben a ľigenda les la Romňake.“ O kraľis la kraľovnaha čak šunen. „Te kada, so amenge akana vakerehas, hin čačipen, tak mušinas mindar vaš e Romňi te džal,“ phenda o princos. „Laha e hentova le nekfeder grajenca a maj tajsa džaha vaš lake.“ Sar o princos phenda, avka kerde. O Rom avla pal e phuri Jožaña a rozphenda lake sa, so pes ačhila la princeznake. „Mište,“ phenda e phuri, „lav peha varesave draba a šaj džas.“ Bešte andre hentova a mukle pes andro

Každému vyprávěla, že je to její příbuzná po babičce.“ Romovi hned došlo, co se stalo. „Dokud sem ta ženská nepřišla, tak byla princezna zdravá, nebo ne? A jak odešla, tak onemocněla. Nemám pravdu?“ zeptal se ostatních. „Je to tak,“ odpověděl princ. „Jsem si jistý, že ta gádži princeznu počarovala.“

Všichni na něj koukali, ale nerozuměli, co se stalo. Tak jim Rom vysvětlil, co znamená, když někdo někoho počaruje. „Jednou se to stalo u nás ve vesnici jedné mladé gádžovce. Nebylo jí ještě ani třicet let a měla dvě malé děti. A najednou z ničeho nic onemocněla. Přestalo jí chutnat a ztrácela se před očima. Byla tak slabá, že nemohla ani chodit.“ Král, princezna a princ na něj jen koukali. „Vždyť tohle všechno se přihodilo i naší princezně. Přesně jak to popisuješ,“ řekl princ. „Její muž s ní obešel všechny doktory,“ vyprávěl Rom dál, „ale nikdo jí neuměl pomoci.“ „To všechno, co říkáš, sedí i na naší princeznu,“ řekl král, „jak tu gádžoku, tak i princeznu někdo počaroval.“ „Potom si muž té gádžovky vzpomněl, že ve vedlejší vesnici bydlí jedna Romka, stará Jožaňa. Léčí lidi bylinkami. Zapřáhl koně do vozu a jel za ní. Babka jako by ho už čekala. Sedlák k ní přišel a začal jí povídat, co se jeho ženě stalo. ‘Dobře,’ řekla stará Jožaňa. ‘Už jsem tě čekala. O tom, jaké neštěstí vás potkalo, už mluví celá vesnice. Vezmu s sebou svoje bylinky a jedeme.’ Jen co přijela ke gádži a prohlédla ji, hned poznala, že je počarovaná. Hned jí připravila vodu, co se dělá proti uhranutí, dala jí tu vodu vypít. Potom se začala vyptávat, kdo k ní chodí, tak jako jsem se vyptával i já vás, a prohledala celý dům. Sundala peřiny, polštáře, matrace, až na postelích nebylo nic. V posteli té gádžovky našla její vlasy, hřeben a stébla slámy a seno. Jak schla ta sláma a seno, tak pomalu usychala i ta gádžovka. Její manžel a děti jen zírali, co s ní ta stará Romka dělá. Potom začala čarovat ona, ale předem si stoupla k hlavě té gádžovky. ‘Lámu tuhle kletbu. Jak přišla, tak ať odejde, ať už nikdy nikomu neublíží a ten, kdo tě nechal počarovat, ať je nešťastný celý život,’ a pomodlila se. Ještě jednou prohledali celý dům a všechno, co našli pod prahem a pod matracemi, spálili. Sedlák nevěděl, jak té Romce poděkovat. Ale ona nic nechtěla. Netrvalo ani týden a gádži bylo o hodně líp. Začala zase jíst a pomalu se jí navracela síla. Sedlák naložil plný vůz jídla a té Romce ho odvezl.“ Král a královna jen naslouchali. „Jestli je to, co nám tu vyprávíš, pravda, tak to musíme pro tu starou Cikánku hned zajet,“ řekl princ. „Do kočáru zapřáhneme nejlepší koně a hned zítra se za ní vydáme.“ Jak princ řekl, tak to i udělali. Rom zajel za starou Jožaňou a povyprávěl jí o všem, co se princezně přihodilo. „Dobře,“ řekla stará Jožaňa, „vezmu s sebou nějaké byliny a můžeme jet.“ Nasedli do kočáru a rozjeli se do zámku. Tady už je všichni očekávali. Princ vzal Jožaňu za princeznu. Pořádně ji prohlédla a jen pokyvovala hlavou. Princezna byla hubená a slabá, když šla, museli ji přidržovat. „Kdybyste ji takhle nechali ještě jeden, dva týdny, už by nemusela být mezi námi.“ Přestože Jožaňa vážila tak dlouhou cestu

diz. Adaj len savore imar užarnas. O princos ila la Romňa pal e princezna. Joj la mište predikhla a čak kerlas le šereha. Has šuki, slabo a sar phirlas, ta čak la chudenas. „No ta mek la muklanas avka jekh duj kurke, ta imar na mušinda te el maškar amende.“ E romňi, bar te avla ajso baro drom a has zuñimen, maj chudla la princezna te sastarel. Kerda lake jakhengero paňi a diňa lake te vipijel. O kralis the e kralovna čak dikhenas. E phuri Jožana prindžarda, hoj pes pal e princezna igen daran. Avka lenge phenda: „Kada paňi, so akana e princezna vipila, sastarel o jakha. Kola, so la pokerda, mušinde te el igen zorale a nalače jakha. Akana sa prerodaha andro kher, kaj e princezna sovel.“ Avka odoj sa rozkidle. Andro hados arakhle o phusa the o kast, e kangli la princeznakere balenca a tel o pindre la has parno ratvalo patavo. E Romňi chudla te vakerel: „Sar šuťonas o phusa the o khas, avka šuťolas e princezna, a o ratvalo patavo odoj thode, hoj pes te trapinel so nekbuter. La princezna pokerda koda, so the la gora andal amaro gav. Akana mušinas sa te zlabarel a te vipratinel o kher.“ Palis terdila paš e princezna, činda pre peste the pre princezna kerestos. „Phagerav o pokeriben, kaj imar šoha ñikaske te na ubližinel a koda, ko diňa la princezna te pokerel, mi el calo peskero dživipen bibachtalo, kaj te na prindžarel, s’oda ehin lačhipen.“ Pal kala lava diňa e romňi sa te zlabarel až o hadi, so upre e princezna sovlas. E phuri Jožana pes polokes la princeznatar aňi na čalada. Ale na čak joj. Savore užarnas, sar ela la princeznake. O kralis, e kralovna the o princos sar has hodna, tak has paš late. Chvala Devleske, lake has dives so dives feder. Chudla pale te chal a polokes lake visaliła e zor. Savore has igen bachtale, hoj pes e princezna olestar dochudla, čak lakeri nekbareder inaška, e komtesa, pes ñikhaj na sikavlas. Peľa pre late e bibacht, sar lake e romňi žičinda. Joj oda has, so diňa te pokerel la princezna. Igen lake zavidzinlas, hoj hiňi bachtali, hoj peske ila le princos a hoj pes rado dikhen. O kralis sar pes dodžanla, so kerda, diňa la le rikonenca te tradel avri andal o diz. Na likerda aňi jekh čon a e princezna savorestar visastiła a has ajsi, sar angomis. Sasti, bachtali a zoralı.

O kralis na džanla, sar le Romeske te palikerel the la Romňake, la phura Jožanake. Savore la Jožana mangelas, hoj te ačhel lenca andro diz, ale joj na kamelas. Cirdelas la khere andro peskero kheroro, kijo draba. Ale aňi pro Rom na bisterde. Igen leske vaš savoro palikernas. The les o kralis pomangla, hoj te ačhel andro diz sar leskero radcas, ale jov pes imar naštik doužarda, kana ela khere paš o čhave the paš e romňi. Avka leske the la phura Jožanake thode love, somnakaj, keci čak reštila andre hentova, so len ligenda khere.

A so pes ačila okla goraha, so diňa te pokerel la terňa gora andal o gav, kaj bešelas o Rom? Has la bibacht calo dživipen. Lakero rom la čida avri adal o kher a ñiko ži do adadives na džanel, so pes laha ačila. Sar avla o Rom khere andre barikaňi hentova, ta calo gav leske avla pro čudos. Angle fameliya peske thođa nevo baro kher. Andre dživnas spokojnones. Bar te has barvalo, sako, ko ke leste avlas, ta leske žutinas. Avka dživnas savore spokojnones a te na mule, ži doadađives dživen.

a byla unavená, hned princeznu začala léčit. Přichystala jí vodu proti uhrnutí a dala jí ji vypít. Král a královna jen koukali. Stará Jožaňa poznala, že se o pricenznu velmi strachují. A tak jim řekla: „Tahle voda, co ji princezna vypila, léčí oči. Ta, co ji proklela, musí mít hrozně silné a zlé oči. Teď v místnosti, kde princezna spí, všechno prohledáme.“ Všechno rozebrali. V posteli našli stébla slámy a seno, princeznin hřeben s jejími vlasy a pod nohama měla bílý zakrvavený hadr. Jožaňa začala vysvětlovat: „Tak, jak vysychala sláma a seno, tak hubla i princezna, a ten krvavý hadr tam dali proto, aby se co nejvíc trápila. Princeznu počarovala stejná ženská, jako tu gádžovku z naší vesnice. Teď musíme všechno spálit a celou místnost vyklidit.“ Potom se postavila k princezně a pokřížovala sebe i ji. „Ruším tuhle kletbu, aby už nikdy nikomu neublížila a ten, kdo princeznu nechal počarovat, ať je celý svůj život nešťastný, ať nepozná, co je to dobro.“ Po těchto slovech nechala Jožaňa všechno spálit, dokonce i postel, na které princezna spala. Od princezny se pak pomalu ani nehнула, ale nejen ona. I všichni ostatní čekali, jak princezně bude. Král, královna a princ zůstávali u princezny tak dlouho, jak jen mohli. Chvála Bohu, bylo jí den co den lépe. Opět začala jíst, pomalu se jí vrátila síla. Všichni byli moc šťastní, že se z toho princezna dostala, jen její vrchní služebná, komtesa, se nikde neobjevila. Padlo na ni neštěstí, jak jí to přisoudila Jožaňa. Byla to ona, kdo nechal princeznu počarovat. Moc jí záviděla, že je šťastná, že si vzala za muže prince a že se mají rádi. Když se král dozvěděl, co provedla, nechal na ni pustit psy a vyhnal ji ze zámku. Netrvalo ani měsíc, princezna se ze všeho vyléčila a byla taková jako dřív, zdravá, šťastná a silná.

Král nevěděl, jak Romovi a staré Jožaně poděkovat. Všichni Jožanu prosili, aby s nimi zůstala na zámku, ale ona nechtěla. Táhlo ji to domů do jejího domečku, za bylinkami. Ale nezapomněli ani na Roma, za všechno mu moc děkovali. I jeho král požádal, aby zůstal na zámku jako jeho rádce, ale on se už nemohl dočkat, až bude doma u dětí a u ženy. Jemu i staré Jožaně naložili do kočáru, co je vezl domů, peníze a tolik zlata, kolik se tam jen vešlo.

Když přijel Rom domů v honosném kočáře, celá vesnice ho přišla obdivovat. S rodinou si postavil nový, velký dům. Žili v něm spokojeně. Přestože byl bohatý, pomohl každému, kdo k němu přišel. Tak žili všichni spokojeně, a jestli neumřeli, žijí dodnes.

A co se stalo s tou ženskou, co nechala počarovat tu mladou gádži z vesnice, kde Rom bydlel? Měla celý život smůlu. Její manžel ji vyhnal z domu a nikdo do dnešního dne neví, co se s ní stalo.

Přeložila Iveta Kokyová

Andrej Giňa

Lavutara

Ehin nilaj, kerado šukar sar kamel te el berš 1950, kurke pal o dilos. Savore Roma, so pes pal e Slovensko precirdle pal o mariben kije Rokicaña, arakhle peske adaj buči, chudle khera a šaj pes phenel, hoj pes adaj imar šunen sar khere. But dže-ne bešen as andro Lagros, andre Cehelña a ostatña has rozčivkerde pal o foros. Nekbuter bešen as andre Havlíčkovo ulica andro baro purano činžakos. Kala ulica-ha pes džal pro landardo.

Pre dvora, kaj bešen o Roma, peske o phureder murša thode o skaminda the o stolki. O terne čhave the o čhaja terdon paš o lavutara. No a le čhaven hin maj buči. Phiren andro hotelis Černý kůň le muršenge lovinake. O hotelis adarig ajse penda metri.

Sar sako kurko, the adađives pes zgele o Roma adaj pre dvora. O phureder popijen e lovina a lidžan bare dumi pal savoro. Paš jekh skamind bešel o Tentejis. Bar te pes vičinel Jožus, niko leske avres na phenel čak o Tentej. Paš leste bešel o Belas, les vičinen Buchlar, the leskero phral o Juras. Paš aver skamind bešen o Roma Balpotokatar, Terñatar, Chmílañatar a Šlivníkostar.

Paš o trito skamind bešen o trin bare kamarata: o Teluno, o Urfis, the o Lipkas. Jekhetanes phiren andro karčmi. O Teluno le Urfiha na thovna jekh bi avreskero aňi krokos a pal o džuvlja hine sar bengas. O Lipkas pre kada nane. Bar te le Urfis na has buter sar šel the penda cm, savi džuvli pes leske podelas, olahe džalas. O Teluno has ajse šel the eftavardeš cm baro, phikalo murš a jov kamelas čak thulen, šaltovnen a bulalen džuvljen.

„Dikh,“ phenda o Tentejis le Balaske, „o trin ašarde pes zgeje,“ a zadikhľa pro skamind, kaj jon bešen as. „Som zvedavo, ko buter chochavel.“ – „Sar te len na džanehas,“ phenda o Juras, „ta o Teluno, ko aver!“

Andre oda chudle o lavutara te bašavel. O Jakhas pre prima, o Paguris brača, o phral, o Dežis, kontra a o Lojzis bugova. Savore has terne, mek lenge na has aňi biš berš. O Jakhas the o Paguris has bare lavutara. Imar pre Slovensko len džanenas o Roma pal calo okolića. Musaj te phenel, hoj bašavnas mištes, tel o pindre a o terne maj gele te khelel. O čardaša lenge džanas ara het, aľe the o moderna giľa. But gore, so džanas pašal o kher, odoj zaačhonas a šunen as. O bašaviben the o gilavipen šundolas pre calo ulica.

Paľis, avka jekha oraha, geľa o Jakhas, o nav leske has o Karol, kijo Feris. Oda has terno rom Balpotokatar, primašis. „Sem me adaj na som korkoro, kaj furt te bešav. San adaj pherdo lavutara. Le e lavuta a sikhav lenge, sar pes bašavel Balpotokate,“ a thoda leske e lavuta andro vast. O Feris iľa e lavuta, geľa kijo lavutara a zmukľa romano čardašis a o terne maj chudle te khelel. Musaj te phenel, hoj leskero bašaviben has savorenge pre kedva. Bašavlas ajse jepaš ora. Igen kamelas, hoj te el feder sar o Jakhas, aľe na has les ajso loko vast, sar le Jakhas. Sar

Andrej Giňa Muzikanti

Píše se rok 1950. Je horké nedělní odpoledne, jak má být. Všichni Romové, kteří se po válce přistěhovali ze Slovenska do Rokycan, tu našli práci, dostali byty a dá se říct, že už se tu cítí skoro jako doma. Hodně jich bydlí v Lágru, v Cihelně a další jsou rozptýlení po městě. Nejvíce jich bydlí ve velkém starém činžáku v Havlíčkově ulici, co vede ke koupališti.

V tomhle domě si starší Romové vynesli stoly a židle na dvůr. Omladina postává u muzikantů, ale chlapi je hned zaměstnali. Posílají si je do hotelu Černý kůň pro pivo. Hotel je odsud asi padesát metrů.

Romové se tu na dvoře sešli tak jako každou neděli. Starší popíjejí pivo a vedou vážné debaty o všem možném. U jednoho stolu sedí Tentej. I když se jmenuje Jožka, nikdo mu jinak než Tentej neřekne. Vedle něj sedí Béla, kterému se říká Buchlár, a jeho bratr Jura. U dalšího stolu jsou Romové z Babina potoka, Terni, Chmiňan a Slivníka.

U třetího stolu se potkali tři velcí kamarádi, Teluno, Urfi a Lipka. Chodívali spolu do hospod. Teluno s Urfim nedají jeden bez druhého ani ránu a po ženských jsou jak diví. Lipku na ženské neužije. Zato Urfi – nemá víc jak metr padesát a která se od něj nechá ukecat, s tou půjde. Teluno měří kolem sto sedmdesáti, je to vysoký ramenatý chlap a potrpí si na ženské plnokrevné, festovní, s velkým pozadím.

„Podívej,“ řekl Tentej Bélovi, „sešli se tři vejťahové,“ a podíval se ke stolu, kde seděli. „To by mě zajímalo, kdo z těch tří si nejvíce vymýšlí.“

„Jako bys je neznal,“ povídá Jura. „Přece Teluno, kdo jiný!“

Do toho spustili muzikanti. Jakha hrál prim, Pagur na violu, jeho bratr Deži kontry a Lojza na basu. Všichni byli mladí, nebylo jim ještě ani dvacet. Jakha a Pagur byli vynikající muzikanti. Už na Slovensku o nich věděli Romové ze širokého okolí. Musí se nechat, že hráli dobře, do skoku, a mladí začali hned tancovat. Čardáše jim šly náramně a moderní písničky jakbysmet. Hodně gádžů, kteří šli kolem, se zastavovalo a poslouchalo. Hudba a zpěv se rozléhaly po celé ulici.

Kolem jedné hodiny přistoupil Jakha, vlastním jménem Karol, k Ferimu, mladému primáši z Babina potoka. „Vždyť tu nejsem sám, abych pořádku hrál, je vás tady plno muzikantů! Vezmi si housle a ukaž jim, jak se hraje u vás,“ a dal mu housle do ruky. Feri vzal housle, šel k muzikantům a spustili takový čardáš, že mladí začali hned tančit. Jeho hraní hned všem ještě víc zvedlo náladu. Hrál tak půl hodiny. Velmi se snažil být lepší než Jakha, ale neměl, jak se říká, tak lehkou ruku jako on. Když dohrál, předal housle Šándorovi. Šándor byl nejstarší bratr Jakhy. Začal hrát a postupně se do hudby tak vžil, že se všelijak nakláněl, div se nezlomil, poskakoval a dělal grimasy,

dobašađa, diňa e lavuta le Šandoriske. Jov iľa e lavuta a chudľa te bašavel. Polokes pes andro bašaviben avka vdživlas, hoj paš oda všelijak bandolas, mište pes na phagerlas, podchučerlas a le mujeha kerlas, sar te kamlahas varekas te chal. Ńiko na kheelas, čak sako pre leste dikhelas. Preačila te bašavel sa strapimen a skhamľardo, hoj pal leste čuľalas. But pes rozmišľinda, geľa kijo Teluno a thoda leske e lavuta andro vast. Savore pre leste čak dikhenas, so kerel. „Ďula, bašav, ma ladža tut!“ Jov iľa e lavuta a geľa kijo lavutara a zmukľa purano gadžikano čardašis. Okle lavutara pes maj chudle. Le Belaske, le bračošíske, avka pes o Paguris vičinlas, na kerlas űisave problemi. Bar te pes bašaďahas na džanav save hangostar. No a te pes chudeľas jov, ta pal leste pes chudenas savore lavutara. O Teluno bašavlas polokes, phares a darekana avka cichones, hoj pes pal leste na delas aňi te kheel. Leskeri pasija has o gadžikane bondale giľa. Avka pes andre lende zamotinlas, hoj džalas avri andal o hangos a oda na džalas pal leste te bračoľinel. Bašavnas hamišnones. Chmiľaňakere Roma čak šunenas a bondarnas le šerenca. Kajso vareso mek na šunde. Aňi jekh dženo na kheelas. Čak sako dikhelas.

O Teluno dobašađa a diňa e lavuta le Urfiske. „Le, kirvo,“ phendľa o Teluno. „Sikhav lenge, sar pes bašavel Chrapkoste.“ Savore, so odoy has, mek le Šandoris, avka pes vičinlas o Urfis, te bašavel na šunde. Leske pes na kamelas, aľe o Teluno the o Lipkas les prevakerde a jov geľa te bašavel. O lavutara čak dikhenas. Mek šoha les na šunde. Terďiľa paš lende a zmukľa romano čardašis. Musaj te phenel, hoj bašavlas feder sar Teluno. Varesave čhave gele the te kheel. Bašaďa mek vajkeci giľa a diňa e lavuta Jakhaske: „Karol, bašav tu. Tuke e lavuta iľinel, amenge na.“ Mek kampil te phenel, hoj o Paguris has le Urfiskero džamutro. Dživlas leskera čhaha, la Maňaha. Sar chudľa te bašavel o Jakhas, calo dvora obdžidila. So čak zmukľa, maj savore, the o phureder, gele te kheel. O Tentejis na diňa űikas smirom. Dikhelas pro čhaja a čhivkerlas pre lende le jakhenca a sikhavlas, či leha džana. Le Paguriskeri Maňa pre leste dikhelas a kerďa pre leste le vasteha. „Sar pes dodžanela e Margita, hoj kadaj dikhen pal o terne čhaja a sikhaven, hoj tumenca te džan, ta oda ela khere cirkusis!“ E Margita has leskeri romňi a miri pheň. Le Tentejis sako džanlas sar igen pherasunes manušes a le čhajen čak chudelas avri, so kerna.

Avka pes o Roma sdžanas pre dvora sako kurko, te has avri šukares. Bašavnas, khelenas, giľavnas a na kampľa lenge javiskos aňi sala.

jako kdyby chtěl někoho spolknout. Nikdo netancoval, jen se na něj dívali. Unavený a zpocený, až z něj lilo, přestal hrát. Dlouho se nerozmýšlel, došel k Telunovi a předal mu housle. Všichni nechápavě koukali, co to dělá. „Dulo, hraj, nestyď se!“ Teluno vzal housle, šel k muzikantům a spustil starý slovenský čardáš. Ostatní se hned přidali. Violistovi Bélovi, jak se Pagur jmenoval, to nečinilo žádný problém, i kdyby se hrálo nevím od jakého akordu. A když se chytl on, tak to zvládli i ostatní. Teluno hrál pomalu, ztěžka a občas tak potichu, že se ani nedalo tancovat. Liboval si v táhlých gádžovských melodiích. Zamotával se do nich, ztrácel tóninu. Doprovázet ho na violu bylo hodně těžké. Hrál falešně. Chmiňanští Romové poslouchali a nevěřicně kroutili hlavami. Takový kočičinec ještě neslyšeli. Všichni koukali a nikdo netančil.

Teluno dohrál a podal housle Urfimu. „Tumáš, kmotře,“ řekl mu. „Ukaž jim, jak se hraje v Hrabkově!“ Šándor, jak se Urfi jmenoval, byl Pagurův tchán, Pagur žil s jeho dcerou Máňou. Hrát ho nikdo nikdy neslyšel. Nechtělo se mu, ale Teluno a Lipka ho přemluvili. Stoupl si vedle muzikantů a začal romským čardášem. Dá se říct, že hrál lépe než Teluno. Někteří si dokonce šli zatancovat. Zahrál ještě několik písní a vrátil housle Jakhovi. „Karole, hraj ty, k tobě housle patří, ne k nám.“ Celý dvůr ožil, jen co se Jakha chopil nástroje. Skoro všichni, mladí i staří, šli tančit. Tentej nedal žádné ženské pokoj. Pokukoval po nich, mrkal na ně a gestikuloval, jestli s ním půjdou. Pagurova Máňa ho pozorovala a pohrozila mu. „To bude doma cirkus, až se Margita dozví, že tu koukáte na mladé holky a ukazujete jim, aby s váma šly!“ Margita byla Tentejova žena a moje sestra. Tenteje každý znal jako velkého šprýmaře. U děvčat jen zkoušel, jak se zachovají.

Takhle se Romové scházeli na tomhle dvoře každou neděli, když bylo hezky. Hráli, tančili, zpívali a nepotřebovali jeviště ani sál.

Překlad Stanislava Miková

Stanislava Miková

Šaj oda el čačipen?

Bešav, andre godi mange avel ajso baro čudaŕipen, so pes ačhila maj anglal o biš bersš.

Oda somas mek terŕi čhajori, bešavas la daha, dadeha the mira pheŕoraha. Has amen cikno kher, duj kherora the kuchŕnica. Sar adađives dikhav, the andro cikno kher šaj ľikeres avri čhaven u manuša, so pes rado dikhnen, peha dživena the andro jekh kheroro. Avke has the hin ke amende.

Amen la pheŕaha bešahas andro čhavorikano kheroro palal. Has amen baro parno hađos, paše perenas kaštune parne polički the bari skriŕa.

Imar cikŕavarbatar rado šunavas, te o phuredere vakernas, so kaske pes ačhila. Pherasune vakeribena the pal o mule, oda has miro. Le kanenca maravas, daravas the asavas. Mušinav man te pridžanel, hoj igen savoreske na paťavas. „Sem pes but del te višvetľinel, sar pes phenel, *vědecky*.“

Jekhvar pes ačhila, hoj e Deniska nasvaľila, has lake namište, dukhalas la andre men, has la nadcha, chasalas. Avľa pal mande e daj u phendä: „Adađives soveha pindral, bo e Deniska nasvaľi, ta ela feder, kaj te pašľos pre oki sera.“ Avľa rat u kisitinahas amen andro hađos. Iľom o perŕnici, thođom mange pre aver sera. Andro hađos peske mek vareso vakerahas, aľe pal o deš minuti imar so duj sova-has sar kašta. Thođom mange but tel o šero, zasuoťom pro dumo, aľe has mange igen mištes, bo šereha visaľiľom paš e blaka u dikhavas pro calo čhon, so avri avka šukares švicinlas.

Jekhvar, aŕi na džanav sar, man vareso uštađa. Šil, baro šil, sar te čino balvaj šundomas andro kher. Andro šero mange avel, hoj avka sar zasuoťom, ta avka the ušťiľom, pro dumo. Pašľuvav, aŕi man na čalavav. „Stäŕno, Stäŕno, Stäŕno!“ Avka darandĩľom, kaj šunavas te marel peskero jilo. „Sar šaj ada el, sem me na sovav!“ Vareko abo vareso mange trival andro kan phendä miro nav. Nane oda o dad, les hin varekana ajse ideĩ, hoj amen phirkerel te daravel. Aľe ajso džungalo hangos, phuro? Polokores dikhav pre jekh sera, pre aver, o vudar andre amaro kheroro phandlo, všadzik cma. Savore soven, e pheŕ tiš, ŕiko, sa soven.

„Sar oda, so oda?“ Gondolinav. Te vareko vakerlas, ta na džanav, savo avri elas šil, ta furt leske andal o muj džala tato, aľe kada mange šilarelas o kan. Našťi bisterav pre oda džungalo phuro hangos. Oda našťi el manuš! Daratar ačhiľom paraľizimen, varesar ke peste thođom o vasta u kole vastenca polokes cirdavas e duchna upre pro šero, kaj ŕič te na šunav. Mangav Devles. Dža het, phenav andre peste.

Chvala Devleske, zasuoťom!

Stanislava Miková

Může to být pravda?

Sedím a vzpomínám na jeden záhadný zážitek, co se mi stal více jak před dvaceti lety.

Tehdy jsem byla ještě malá holka, bydlela jsem s mamkou, tátou a svou sestrou. Měli jsme malý byt, dva pokojíčky a kuchyňku. Jak to dnes vidím, i v malém bytě můžeš vychovat děti, a lidé, kteří se mají rádi, spolu budou žít i v jednom bytečku. Tak tomu bylo a také je u nás.

My se sestrou bydlely v dětském pokojíčku vzadu. Měly jsme velkou bílou postel, k ní se hezky hodily dřevěné bílé poličky a velká skříň.

Už od dětství jsem ráda slýchala, když dospělí vyprávěli, co se komu přihodilo. Strašidelné příběhy a ještě k tomu o mulech, to bylo moje. Uši jsem natahovala, bála se a smála. Musím se přiznat, že úplně všemu jsem nerozuměla. „Vždyť se hodně z toho dá vysvětlit, jak se říká, vědecky.“

Jednou se stalo, že Deniska onemocněla, bylo jí špatně, bolelo ji v krku, měla rýmu i kašel. Přišla za mnou mamka a řekla: „Dnes budeš spát nohama obráceně, protože je Deniska nemocná, bude lepší, když si lehneš na druhou stranu.“ Přišel večer a my se ukládaly do postele. Vzala jsem si peřiny, položila je opačně. V posteli jsme si ještě něco vyprávěly, ale za deset minut už jsme obě spaly jak dřevo. Měla jsem tehdy vysoko pod hlavou a usnula na zádech, ale bylo mi moc krásně, protože hlavou jsem se otočila směrem k oknu a sledovala měsíc v úplňku, který venku tak krásně zářil.

Najednou, ani nevím jak, mne něco probudilo. Zima, veliká zima, jako bych v pokoji ucítila malý průvan. Vzpomínám si, že jsem se probudila ve stejné poloze, jako jsem usnula, na zádech. Ležím, ani se nehnu. „Stáño, Stáño, Stáño!“ Vyděsila jsem se tak, že jsem slyšela, jak mi srdce buší. „Jak je to možné, vždyť nespím!“ Někdo nebo něco mi do ucha třikrát řeklo moje jméno. Není to táta, ten má někdy takové nápady chodit nás strašit. Ale takhle děsivý a starý hlas? Pomalu se dívám na jednu stranu, na druhou, dveře v našem pokojíčku jsou zavřené, všude je tma. Všichni spí, sestra taky, nikdo tu není, úplně všichni spí.

„Jak to, co to bylo?“ Přemýšlím. Kdyby někdo mluvil, tak i kdyby byla venku nevím jaká zima, pořád by mu z úst šel horký dech, jenže já z toho měla ucho ledové. Na ten starý a děsivý hlas nemůžu zapomenout. To nemohl být člověk! Z té hrůzy jsem byla paralyzovaná, ale nějak se mi podařilo k sobě přitáhnout ruce a rukama pomalu přetáhnout peřinu přes hlavu, abych už nic neslyšela. Modlím se k Bohu. Při tom v duchu odříkávám: „Jdi pryč.“

Bohu díky, zase jsem usnula!

Překlad Lada Viková

U na dela peske smirom u na dela

„O Maškarutno pale čhida peskere pandž. Koda leskero vibito muj, imar pale gela te čavarginel pal o cudza Roma. Jekhvar avka ela, hoj leske vareko rozmarla o muj u palis imar bešela khere pre koja šuki bul!“ phenel leskeri daj. Chola men na avka, maj chutel paš e metla, chudel laha andro vasta te razinel. „Sem ov avela khere, ale kalaha metlaha chudela, so les jekh zarvinava, ta pes mange chvatinela pal e phuv!“

„U keci hino pale het?“

„No, He len, na pataha mange, duj chon, phagerda o pindre u gela.“

„Ha no, tro chavo baro bitangos!“

„Ta sem, saranda berš le Romeske, ale dikh, či lela romňa, aňi leskere chaven na dikhava. Ča pharipena, mište te chochavel, le manuendar dilinen te kerel, oda leskero.“

„Ta džanes sar oda, Ha no, sako sam aver u ov imar avres na dživla.“

„Pale mange avla khere varesava paramisaha, mandar diliňa te kerel, ale me leske upre imar ņikda šoha na chuťava,“ phenda e Haňa.

Duje kurkenca avel o Maškarutno khere u leskeri daj zmukel: „Dikh, ko avla, o princos.“ Rakinel leske, gravčinel u mek kajso lačo učo hangos e Romňi pekla, kaj pes na delas te likerel avri.

„Čit, Romňije, so pre ma ajci gravčines, ta me kerav avka, kaj amenge savore Romenge te el mištes, u tu pre ma rakines. Somas pal e buti, kaj somas. Ča furt – kaj, kaj, kaj. Chudlom buti Prahate, phiravas upre tele u o šeralo Prahatar man diňa buti.“

E Romňi preachiľa te rakinel u phenel leske: „Maj tut o šeralo dela buti?“

„Čačes,“ phenel lake. „Ubitovňa chudaha, bo akana Prahate baron kole bare bitovki, ta kamen manušen, kaj odoj te pratinen avri pal o buta. Phenav tuke, duj chon ela le Romen so te kerel. Kamen, kaj o murša sa o bordelis pal e stavba te chiven het, u romňijen kamen, hoj te pratinen pal o parňarišagos. No, u te sovel? Den amen ubitovňa. Kamen te bešel khere, abo te zarodel varesave love?“

„U keci manušen kamen?“ phučelas e romňi imar avre hangoha, bo kadi Romňi sar šunelas pal e buti, ta lake o jakha labonas. Elas lake jekh, či kopaľinela sar o murša, abo pratinela.

„Ko šaj ela hodno, ta oda džala, tajsa džava pal o Roma, kher kherestar u oda elas, hoj varekas na chudava andre buti.“

Hin šukar tosarutno džives, o khamoro avri švicinel, avri šukares, tatoes. O Maškarutno thovel e kalapa pro šero: „Mamo, našti bešav khere, mušinav sigo te stradel manušen, adađives vtorkos u amen mušinas kurke imar te džal Prahate.“

Ta avka phirelas kher kherestar, le Romenge sa vakerlas, pal o neve bitovki, so kampen te del andro poradkos, kerelas len upre, hoj peske zarodena varesave

A nedá si pokoj a nedá

„Tak Středák se zas vypařil. Ta jeho nevymáchaná huba, zase vyrazil na toulky po cizích Romech. Jednou se stane, že mu někdo tu jeho držku rozbije a pak už zůstane sedět doma na té své hubené prdeli!“ říká jeho máma. Aby nebyla tak rozčilená, skočí hned k metle, chytne ji do ruky a začne s ní trást. „Ale až přijde domů, tak touhle metlou dostane. Jak ho uvidím, ubalím mu takovou, že se bude válet po zemi.“

„A jak dlouho je už pryč?“

„No, Heleno, nebudeš mi věřit, dva měsíce, práskl do bot a šel.“

„Haňo, ten tvůj kluk je pěkný číslo!“

„To teda, pánovi je už čtyřicet let, a myslíš, že se ožení? Já se snad ani jeho děti nedočkám. Leda starostí, navymýšlet si báchorky a z lidí nadělat blázny, to je jeho.“

„No jo, víš, jak to je, Haňo, každéj jsme jinej a on už se nezmění.“

„Zase mi sem přijde s nákou báchorkou, a bude si ze mě střílet, ale já mu na to už nikdy neskočím,“ řekla Hanka.

Za dva týdny přišel Středák domů a jeho máma spustí: „A heleme se, kdo přišel, náš princ.“ Nadává mu, ječí a kvílí, že se to nedá vydržet.

„Tiše, Romňije, co na mně tak ječíš, já tady dělám na tom, aby se nám, všem Romům, žilo líp, a ty mi nadáváš. Za prací jsem byl – kde bych byl?! Furt – kde, kde, kde. Dostal jsem práci v Praze, chodil jsem všude možné a jeden ředitel z Prahy mi nabídl práci.“

Jeho máma přestala nadávat a říká mu: „Tak tobě dal práci ředitel, jo?“

„Vážně,“ říká jí. „Dostaneme ubytovnu, protože teď v Praze staví takové velké obytné domy, nabírají lidi, aby to tam po těch pracích uklízeli. Říkám ti, dva měsíce budou mít Romáci co dělat. Chtějí, aby chlapi likvidovali po stavbě všechn ten nepořádek, a ženské nabírají taky, aby to tam vycídily po malování. A kde budeme spát? Dají nám ubytovnu. Chcete sedět doma, nebo si něco vydělat?“

„A kolik lidí chtějí?“ ptá se už jiným hlasem, protože tahle Romka když slyšela o práci, oči se jí rozsvítily. Bylo jí jedno, jestli bude kopat jako chlap nebo uklízet.

„Kdo bude moct, pojede, zítra půjdu po Romech, dům od domu, a to by bylo, abych někoho na tu práci nesehnal.“

Je ráno, krásný den, slunce svítí, venku je pěkně, teplo. Středák si dává klobouk na hlavu: „Tak, mami, nemůžu vysedávat doma, musím rychle shánět lidi, dneska je úterý a v neděli se už musí odjíždět do Prahy.“

A tak se vydal dům od domu, Romům vše vypověděl, o nových obytných domech, na jejichž úklid se shání lidi, nasliboval jim, že si vydělají pěkné peníze, jak vše bude v pořádku a ať si s sebou vezmou vše, co budou potřebovat. Říkal jim: „Kdo chce, tak v deset hodin na nádraží a na nic nezapomeňte.“

Nastal ten den, Romové si nachystali všechny věci. Romky smaží rízky pro své manžely, nakupují v obchodech jídlo a pití na cestu – všechno možné. Do tašek si

lovere, hoj ela sa mištes u hoj peske te len peha sa, so lenge kampela. Phenelas lenge: „Ko kamela, ta deš orendar aven pre štacija, u pre nisoste ma bisteren.“

Avel oda d'ives, o Roma kisitinen sa o veci. O Romnija peken avri rizki le romenge, cinkeren andro skl'epi chabena u pijibena pro drom. O hudri peske thoven andro taški, cirden peha the o duchni the perñici. Avka aven sa pro nadraži. Phureder Roma the o terne, so imar gele avri e sikhľardi. O Maškarutno len ginel.

„Romale sam adaj biš u duj džene, sthovas amen pro listki.“ Pal o jepaš ora sa bešen andre mašina, čino daran, bo na džanen, so len odoj užarel, aľe pherasa na preačhon te kerel.

„Imar sam adaj, avas džas!“

Andal e mašina aven pro baro nadraži, varesave mek ade na has, ta dikhen, keci manuša ade hin. O Maškarutno terđol paš e daj u chudel latar te phučkerel:

„Mamo, cindal sa, so kampel?“

„He, soske phučes?“

„Ta phučav, bo sa dur kola ubitovñatar, sar paľis džaha te cinel?“

„Phenav tuke, hoj sa cindom.“

„Ta mištes, lon tut hin, pepros?“

„Jojš, sa man hin, kecivar tuke phenava?“

„Raška? Raška tut hin?“

„Jaj, ta raška man nane, oda jekh.“

„Sar oda jekh, akana sar taveha gruľi, so oda ela, nisavo chaben? Oda pes mušinel te cinel mek akana, bo phenav tuke, hoj paľis na ela kana. Me maj avava, užaren adaj, maj som pale. Sar avava, džaha metroha.“

„Ta dža, bo raška čačes kampel, sar bi lakero tavava.“

Avka o Maškarutno geľa te cinel.

O Roma the leskeri daj užaren, jov ñikhaj. Jepaš ora, jekh ora, duj ori. O Roma chudle te cholisaľol, leskeri daj bari nervozno. U jov ñikhaj. Avka pes sa o Roma chudle te marel andro šero, rakinenas.

„Koda, mi avel amenge, sar les dochudaha andro vasta, chudel!“

„Koda leskero vibito muj, pale leske upre chuťilam, avka amendar te kerel dilinen.“

E Haňa ladžand'ila avri. „Devla miro, so me kaske kerdom, hoj man hin ajso čhavo?“

Pal o trin ori bešle pre mašina ke Plzňa.

„Mek jekhvar amenge šaj avel, hoj les hin buťa abo vareso aver!“

„Avka te kerel peskera daha, kaj pes na ladžal. Hoj leske nane pharo pal e daj!“ čudalinenas pes o Roma, hoj peske na del smirom.

E Haňa bešel khere pro stolkos, gondolinel: „Me tut dava raška, avka le Romanenca te kerel, ajsi ladž, ča av mange khere, e metla chuťkerla. Čudakona!“

skládají šatstvo, táhnou s sebou i peřiny a polštáře. Takhle se všichni dostavili na nádraží. Starší Romové i ti mladí, co právě vyšli ze základky. Středák je počítá.

„Lidi, je nás tu dvacet dva, složme se na lístky.“ Po půl hodině sedí všichni ve vlaku, mají trochu obavy, protože neví, co je tam čeká, ale přitom žertují a vtípkovat nepřestanou.

„Už jsme tady, tak jdeme!“

Z vlaku vystoupí na hlavním nádraží, někteří zde dosud nebyli, tak se rozhlíží, jaká spousta lidí tady je. Středák se postaví k mámě a začne se jí vyptávat:

„Mami, koupila jsi všechno, co budu potřebovat?“

„Jo, proč se ptáš?“

„No ptám se, protože z té ubytovny je všechno daleko, jak pak půjdeme nakoupit?“

„Jak říkám, všechno jsem koupila.“

„Dobře, a sůl a pepř máš?“

„Ježiš, všechno mám, kolikrát ti to mám říkat?“

„A kmín? Kmín máš taky?“

„No, kmín nemám, ale to už je jedno.“

„Jak to že jedno, jak asi budeme vařit brambory, aby byly k jídlu? To se musí koupit ještě teď, protože jak říkám, pak nebude kdy. Já hned přijdu, počkejte tady, jsem hned zpátky. Až přijdu, pojedeme metrem.“

A Středák šel nakoupit.

Romáci a jeho máma čekají, on nikde. Půl hodiny, hodinu, dvě hodiny. Romáci začínají být naštvaní, jeho máma strašně nervózní. A on nikde. Nakonec se všichni ti Romové tlučou do hlavy a nadávají.

„Ten ať se zkusí ukázat, jak se nám dostane do ruky, tak to schytá!“

„Ta jeho držka prolhaná, zase jsme mu nalítli, takhle z nás nadělat blázny.“

Hanka se studem v hlase běduje: „Bože můj, co jsem komu udělala, že mám takovýho kluka?“

Po třech hodinách nasedli na vlak směr Plzeň.

„Ještě jednou může přijít, že má pro nás práci nebo něco jinýho!“

„Takhle se chová ke své mámě, že se nestydí. Že mu není vlastní mámy líto!“ divili se Romové, že si nedá pokoj.

Hanka sedí doma na židli a v duchu říká: „Já ti dám kmín, takhle se chovat k Romům, taková ostuda, jen mi přijď domů a uvidíš, jak tě tou metlou zmaluju. Ty holomku jeden!“

Překlad Lada Viková a Jiřina Stolařová

Papu amaro,

ta avka pes jekhvar ačhiła, kaj avla tiro čiro u tu pes mušindal te zmukel pro baro, baro drom andro aver svetos. GondoliNAV sar tuke odoj, sar odoj dičhol u kaha pes ode sgełal.

Amen adaj mištes, sem džanes sar sigo o dživesa džan, niž pes visares, ta maj rať. E baba pal tu gondoliNEL sako džives, igen lake chibalİnes u le čhavage tiš, pharo lenge, hoj tut na dikhen, hoj tuha našťi vakeren. Te peske avke laha, tu na gełal igen dur, ačhiłal andre amare jile, andro gende, andro paramisa, andro giła.

Tu salas oda manuš, so kerlas Rokicaňate o zabavi. Sako dženo has igen loša-lo, sar kamlas te avel oda džives – sombat, sar pes o džuvlija urna ara het u o murša tiš, sar džana pre tumende te khelel, pro RYTMUS 84. Dži adađives nane ajsi banda, so la džanenas maj sa o Roma andal o Čechi the pre Slovensko. Pre soste imar o Roma khelena bugi? Ko bašavla purane swingova giła?

Me džanav, hoj sal rado maškar manuša, rado asas, vakeres a šunes lačhe lavutaren.

Mušinav tuke te phenel, hoj gendom tiri avriphendi Pal trin jandre, ajci asandiłom, akana achaluVav, soske tut ajci ašaren o gore, bo šukares irines. But gadže tut džanen u rado tut dikhen, vaš oda, kaj sal ajso godaver, jileskero manuš.

Avel mange andro šero, sar samas cikne u tu amen kidehas peha gojenge u pałis te bikenavel kole vjaski le Romenge ko Kladnos the andro aver fori, všadzik pre tu užarenas u sig peske kisitinenas čare pro goja. Sar cikni tut lavas sar koles, so bikenavkerel o goja u kerel Romenge varesavi kultura, „talenti“ sako berš abo miss, zabavi, kurzi the seminara. Abo sar amen la babaha lenas pal o pamatki, kecivar bešahas andro motoris u e baba vareso mek duj ori khere rodelas, šmišno.

Tuha niķda na diňom duma gadžikanes, pametinav, sar mange phenehas: „Na kajsi parni sal, kaj manca te vakeres gadžikanes, romaňi čhib šukar, mušinas te vakereł romanes!“ Oda has ajso fundamentos imar kheral, hoj upral na gondoli-navas, niš na avlom pre bari škola. Odoj sikhavlas tiri kamaratka, e Milena, u latar achaliłom, sar oda kampil kaja amari čhib. Te la ode dikheha, ta lake phen, hoj lake palikerav, kajsi jileskeri manušni imar na ulola. Pre odi škola dikhlom, kaj tu na sal ča podnikatełis the lavutaris, godaver, aľe the baro romano spisovatełis, hoj pal tute sikhlon andre škola. Akor mange doavla, hoj man hin pre kaste te el barikaňi.

Nadočirla gendom Lavutara u ode pisines pal o Roma, so avle pal o dujto mariben pro Čechi, sar pes adaj chudle te šunel sar khere. Me duminav, hoj sar has andre povidka pisimen, ta avka keren the ode. O Roma cirden avri o skamin-da, hin šukar letno dživesoro u tumen pes odoj peha savore Romenca, so pal lende pisinehas, zdžan. Savore Romenca paš o Perješis, savore lačhe, godaver, pherasune manušenca, lavutarencas an, bašaven u hin tumenge mištes u imar pes odoj šunen sar khere. Tumen ode san khere.

Savoren odoj pozdravin, rado tut dikhas. Na bisteraha.

Tiri vnučka Stáňa

Dědo,

tak už k tomu došlo, že nastal tvůj čas a ty ses musel vydat na dlouhou, předlouhou cestu do jiného světa. Přemýšlím, jak ti tam je, jak to tam vypadá a s kým ses tam setkal.

Nám je tu dobře, vždyť víš, jak dny rychle ubíhají, než se otočíš, hned je večer. Babi na tebe každý den myslí, moc jí chybíš a dětem taky, je jim líto, že tě tu nevidí, že s tebou nemohou promluvit. Když si to tak vezmeme, neodešel jsi moc daleko, zůstal jsi v našich srdcích a taky v knížkách, pohádkách i písních.

Byl jsi to Ty, kdo v Rokycanech pořádal zábavy. Všichni měli skvělou náladu, když se mohli těšit na ten den – na sobotu, až se ženy obléknou do svých nejlepších šatů, ustrojí se i chlapi a až si na vás půjdou zatančit, na Rytmus 84. Dodnes není taková skupina, kterou by znali všichni Romové z Čech i ze Slovenska. Na co teď Romové budou tančit boogie? Kdo bude hrát staré swingové melodie? Jsem si ale jistá, že Ty jsi stále spokojený mezi svými, máš se s kým zasmát, vyprávíš a posloucháš dobré hudebníky.

Musím ti říct, že jsem si přečetla tvou povídku O třech vejcích a moc jsem se nasmála. Teď už chápu, proč tě „bílí“ tak chválí, že krásně píšeš. Hodně gádžů tě zná a mají tě rádi, protože jsi skutečně moudrý a srdečný člověk.

Vzpomínám si, jak jsme byli malí a tys nás bral s sebou pro gója a pak jsme je jezdili prodávat po Romech – do Kladna a do jiných měst. Všude na Tebe čekali a rovnou si na gója nosili mísy. Jako malá jsem v tobě viděla toho, kdo prodává gója a organizuje pro Romy kdejakou kulturu, každoročně „talenty“ nebo miss, zábavy, kurzy a semináře. Nebo jak jste nás s babičkou brali po památkách, kolikrát jsme už seděli v autě a babička ještě dvě hodiny doma něco hledala, to byla legrace.

S tebou jsem nikdy nemluvila česky, vzpomínám si, jak jsi mi říkal: „Ale ty nejsi tak bílá, abys se mnou mluvila gádžovsky, romština je krásná, musíme mluvit romsky!“ To byl takový základ už z domova, že jsem nad tím ani nepřemýšlela, dokud jsem nezačala chodit na vysokou školu. Tam učila tvoje kamarádka, Milena, a díky ní jsem pochopila, jak je ten náš jazyk potřebný. Když ji tam uvidíš, řekni jí, že jí děkuji, tak srdečný člověk se už nenarodí. Až na té škole jsem zjistila, že ty nejsi jen podnikatel a muzikant, moudrý člověk, ale že jsi i významný romský spisovatel, že se o tobě učí ve škole. Až tehdy mi došlo, že mám být na koho hrdá.

Nedávno jsem četla Tvou povídku Muzikanti, kde píšeš o Romech, co přišli po druhé světové válce do Čech a jak se zde začali cítit doma. Já myslím, že jak je to napsané v té povídce, tak to děláte i tam. Romové vytáhnou ven stoly, je krásný letní den a vy se tam spolu se všemi, o kterých jsi psal, scházíte. Se všemi Romy od Prešova, samými dobrými a moudrými, vtipnými lidmi, s muzikanty, smějete se, hrajete a je vám dobře a už se tam cítíte jako doma. Vy tam totiž doma jste.

Všechny tam pozdravuj, máme tě rádi. Nezapomeneme.

Tvoje vnučka Stáňa

Překlad Lada Viková

Recenze | Anotace

Zuzana Krinková
From Iberian Romani to Iberian Para-Romani varieties
/ Peter Bakker

Elena Marushiakova, Vesselin Popov
Gypsies in Central Asia and the Caucasus
/ Pavel Kubaník

Kateřina Sidiropulu Janků
Nikdy jsem nebyl podceňovanej. Ze slovenských osad do českých měst za prací.
Poválečné vzpomínky
/ Lada Viková

Zuzana Krinková

From Iberian Romani to Iberian Para-Romani varieties. [Od iberské romštiny k varietám iberské para-romštiny]

Praha: Karolinum 2015, 240 s., ISBN 9788024629360

Kniha Zuzany Krinkové znamená pro romistiku velký přínos. Jedná se o jednu z mála studií, která porovnává různé variety (para)romštin na Pyrenejském poloostrově, a ze zmíněné hrstky studií jde o tu, která se tématu věnuje do největší hloubky. Jedná se o publikaci založenou na dizertační práci, kterou autorka napsala pod vedením olomouckého hispanisty Ivo Buzka. Ten sám přispěl k výzkumu španělské romštiny několika významnými studiemi. Krinková se nezaměřuje pouze na španělskou romštinu, resp. kastilské a andaluske variety z jižního Španělska, její záběr zahrnuje celý španělský stát.

Španělsko je zemí několika místních tradičních jazyků a kultur. Pro pochopení kontextu je nezbytné uvést několik základních faktů o jazycích států Pyrenejského poloostrova, tedy Portugalska a Španělska. Do krátkého přehledu by navíc bylo potřeba zahrnout i jižní Ameriku, která byla osidlována z velké části z Pyrenejského poloostrova, přičemž Romové byli součástí tohoto osidlování. Podél východního pobřeží Španělska převládá katalánština. Katalánština je samostatný jazyk, kterým mluví zhruba pět milionů lidí. Její odlišnost od francouzštiny a španělštiny můžeme snad připodobnit k rozdílu mezi češtinou a polštinou. Nejjižnější jazykovou varietou Pyrenejského poloostrova je valencijská, která bývá někdy považována za samostatný jazyk, jenž má blízko ke katalánštině a kastilštině. Na severovýchodě poloostrova se mluví galicijsky, jazykem velmi blízkým portugalštině. Portugalština je hlavním jazykem Portugalska a stejně jako španělština, katalánština a galicijská vychází i ona z latiny. Na jihu Španělska se mluví andalusou španělštinou, což je dialekt s nečetnými odchylkami ve výslovnosti. Na západě Pyrenejí nakonec nacházíme baskičtinu, kterou mluví asi 700 000 lidí. Baskičtina je od španělštiny odlišná zhruba jako maďarština od češtiny. Zatímco maďarština má ale historickou vazbu k jiným jazykům jako je finština nebo jiné jazyky v Asii, baskičtině není příbuzný žádný jiný jazyk, případně taková spojitost dosud nebyla nikým doložena.

Základním rysem situace romštiny na Pyrenejském poloostrově je fakt, že flektivní romština tak, jak ji známe od mluvčích z České republiky, Slovenska a mnoha jiných zemí, není již Romy, kteří na poloostrov přicházeli od 15. století, užívána. Ve Španělsku mluví flektivní romštinou již pouze romští imigranti z vlášských skupin, jejichž předkové ovšem na poloostrov přicházeli až v posledních sto letech. Jazyk dřívějších romských imigrantů z období 15. a 16. století lze dovozovat ze sice signifikantních lingvistických stop, nicméně v mluvené podobě jejich původní

varieta zanikla a všichni Romové, kteří patřili mezi zmíněné první romské migranty na území Španělska, již dnes používají lokální neromské jazyky. Dodnes se ovšem užívá určitá část romské slovní zásoby. Většina Romů užívá alespoň několik desítek původem romských slov a také se identifikují jako Gitanos, Gitans nebo Ijtoak. Jejich jazyku se obvykle říká *caló*, tedy označením odvozeným z romského výrazu pro černou barvu. V Baskicku užívají Romové rovněž etnonymum, které je odvozené od slova *Romanichal*, tedy od označení užívaného mimo jiné Romy v Anglii.

Recenzovaná studie je do velké míry archeologickou výpravou, ve které Krinková představuje veškeré lingvistické materiály důležité pro studium romštiny na španělském poloostrově, a to od prvních zmínek z druhé poloviny 16. století po doklady nedávné. Na základě těchto materiálů se snaží vyvodit závěry o původu, souvislostech a migraci španělských, baskických a katalánských Romů. Podobně jako archeologické studie, musí i Krinková historii skládat z fragmentárních zdokumentovaných pozůstatků jazyka. Tyto pozůstatky navíc pocházejí z různých regionů a různých období.

V podstatě všechny prameny k romštině z Pyrenejského poloostrova zachycují smíšené jazyky, ve kterých je slovní zásoba romštiny vložena do gramatických systémů lokálních jazyků – baskičtiny, katalánštiny a (většinou andaluske) španělštiny. Podobné druhy jazykových variet známe i z jiných regionů Evropy, někdy se společně označují jako pararomské variety. Míra romské slovní zásoby má klesající tendenci, původně smíšený jazyk s převahou slovní zásoby z romštiny se tak postupně může vyvinout ve formu španělštiny s několika strategicky užívanými romskými slovy – tak tomu dnes je v komunitách Gitanů.

Jedním z důsledků této situace je skutečnost, že gramatický systém pararomských variet je zdokumentován jen okrajově, zatímco největší pozornost je věnována lexiku. V baskické, katalánské, portugalské a španělské varietě pararomštiny nacházíme jen ojediněle zachované pozůstatky gramatických systémů. Z dnešní mluvené řeči prvky gramatiky vymizely zcela, určitou možnost rekonstrukce částí původní romské gramatiky užívané zhruba před pěti sty lety nabízí alespoň dřívější dokumentace jazyka. Informace o prvcích gramatiky (například o pádovém systému nebo způsobu časování sloves) jsou proto velmi útržkovité. Jedinou podstatnou výjimku z tohoto pravidla poskytuje katalánský pramen, ze kterého lze vyčíst určité informace o deklinaci sloves v období, ve kterém již byl pádový systém romštiny (romština užívá šest pádových koncovek) nahrazen sadou předpon z katalánštiny.

Kniha Zuzany Krinkové má čtyři kapitoly. První z nich nese název „Několik poznámek k romštině“ (s. 13–26). Zabývá se klasifikací dialektů, geografickou distribucí dialektních rysů (izoglosami), popisuje v tomto kontextu zvláštní pozici takzvaných pararomských variet. Kapitola shrnuje současný stav poznání, důraz klade i na diskusi o historickém vývoji variet a rysů.

Druhá kapitola „Romský jazyk na Pyrenejském poloostrově“ (s. 27–40) se věnuje dokumentaci romštiny v různých dobách. Zmiňuje první dokument zachycující několik romských vět, který pochází z poloviny 16. století, tedy zhruba sto let od chvíle, ke které se vztahuje první zaručená zmínka o přítomnosti Romů na Pyrenejském poloostrově (1425). Kapitola obsahuje rovněž některé demografické údaje. Na základě široké škály publikovaných pramenů se kapitola věnuje také současné situaci jazyka.

Problematika pramenů je detailněji rozebrána ve třetí kapitole „Prameny potřebné ke studiu *caló* a jiných iberských (para)romských variet“ (s. 41–53). Kapitola se z velké části zaměřuje na varietu *caló* založenou na španělštině, ve zvláštních oddílech je ale zahrnuta i baskická, katalánská a brazilská varieta.

Jádrem celé studie je čtvrtá kapitola „Lingvistický popis iberských pararomských variet“ (s. 55–183). Je rozdělena do pododdílů hláskování a zápis (s. 56–63), fonologie (s. 63–89), ojedinělé hláskové změny (s. 89–107), morfologie (s. 107–159) a slovní zásoba (s. 163–183).

V poslední kapitole „Závěry“ (s. 185–190) nalezneme sumarizaci hlavních zjištění, celá studie je zde také představena v širším kontextu včetně možností pro budoucí výzkum. Rozsáhlou bibliografii o 160 titulech nalezneme na stranách 191–197, shrnutí ve španělštině na stranách 199–204 a terminologický index zahrnující také jazyky na stranách 205–208. Dezert je čtenáři nabídnut v podobě slovníčku s etymologickými poznámkami (209–271).

Jelikož čtvrtá kapitola je v knize klíčová, budu se jí zabývat detailněji.

Sekce 4.1 se zaměřuje na pravopis a fonetickou transkripci. Jelikož většina pramenů používá jazyky Pyrenejského poloostrova nebo angličtinu, zápis romštiny je založen na lokálních jazycích. Může to být i matoucí, protože stejná písmena zachycují v kastilštině, katalánštině, baskičtině a portugalštině odlišné zvuky, řešení tedy není jednoduché. Obzvláště když si uvědomíme hláskové změny, kterými tyto jazyky v různých regionech prošly, i vzhledem k tomu, že dialekt používaný v Andalusii je dost vzdálený standardní španělštině. Jedná se o velmi obšírný, detailní a doposud zdaleka nejlepší rozbor tématu.

Uvedení do problematiky zápisu je nutné proto, aby bylo možné přistoupit k tématu fonologie iberské romštiny, kterou se autorka zabývá v části 4.2. I tato část je velmi zdařilá, snad až na jeden nedostatek: autorka nerozlišuje mezi dvěma odlišnými /s/, která jsou v baskičtině fonologicky distinktivní. Jedno /s/ je apikoalveolární, druhé laminodentální, v moderní baskičtině se zapisují <s> a <z>. To same platí pro afrikáty <tz> a <ts>. Krinková pracuje s účtyhodným počtem primárních zdrojů, celkem s patnácti nešpanělskými prameny, které užívají různý druh zápisu. Jelikož hláskovou změnu /mn/>/mbr/ lze datovat do období 13.–16. století, lze na základě toho soudit, že forma *cambrí* z romského *khamní* „těhotná“ je stará, což implikuje také dochování jejích starších variant.

Oddíl 4.3 je věnován poměrně složité problematice. Podle neogramatických principů jsou hláskové změny v jazyce pravidelné. Většina historických lingvistů se této myšlenky do jisté míry stále drží, pokud ji neberou rovnou jako dogma, používají ji alespoň jako heuristický princip. Poměrně četné nepravidelnosti hláskového vývoje, se kterými se setkáme v případě *caló*, však mohou tuto ideu do jisté míry podkopávat. Kapitola zmiňuje řadu jednotlivých a unikátních hláskových změn, přičemž Matras (2010) vysledoval obdobný jev v případě angloromštiny (pararomštiny založené na propojení romského lexika a anglické gramatiky; pozn. překl.). Tyto poměrně radikální hláskové změny mohou být v rámci pararomštiny nezvykle frekventovaným jevem. Čtenář si možná vysvětlení může najít u Matrase (2010).

Sekce 4.4 se zabývá morfologií. Ačkoli pararomštiny si uchovávají jen nečetné stopy derivačních a flektivních morfémů, díky raným pramenům zejména katalánské proveniencie může být obraz morfologie pararomštiny komplexnější. Krinková se věnuje procesům proměny mluvnického rodu (*gender transfer*). Romština, španělština i katalánština (nikoli ale baskičtina) značí u jmen buď ženský nebo mužský rod. Slovo romského původu si někdy svůj rod zachovává, i když je adaptováno do španělštiny nebo katalánštiny, někdy se ale původní rod přizpůsobuje lokálnímu jazyku. V jazykovém materiálu nalezneme pouze pozůstatky značení plurálu, případně adjektivní flexe, nikoli ale značení pádů. Osobní zájmena někdy uchovávají stopu pádových koncovek (např. *menda* „já“ odvozené z ablativního tvaru *mandar*, nikoli již ale s významem tohoto pádu). Pozůstatky slovesné morfologie můžeme nalézt ve slovesných kořenech, jako například v *caló* ve výrazu *camel-ar* „chtít, přát si“ (přípona *-ar* je koncovka infinitivu ve španělštině), který obsahuje příponu třetí osoby *-el*. Dalším příkladem může být romské *junau-tu* z baskické variety, které obsahuje příponu první osoby singuláru *-av* (spolu s baskickým *-tu*). Ve starších pramenech dokumentujících katalánskou romštinu se uchovaly i prvky romské flexe.

U některých jmen se určitý nebo neurčitý člen staly součástí jména samotného, např. *yeruv* „vlk“ z *yekh ruv* nebo *olaklo* „chlapec“ z *o raklo*. Neurčitá zájmena, stejně jako nižší číslovky, zůstaly zčásti uchovány nebo jsou zdokumentovány. Zachovaly se i některé derivační přípony.

Mohou být užity k rozšíření lexika, tak jako to známe z jiných pararomských variet. Také v iberských pararomštinách narážíme navíc na bilingvní slovní hříčky, např. *chichiar* „plavat“ z dialektního romského tvaru *čiči* „nic“, přičemž španělský výraz pro „nic“ *nada* je zvukově blízký španělskému výrazu pro „plavat“ *nadar*.

Oddíl věnovaný syntaxi (4.5) má jen několik stran. Krinková předkládá čtenáři k posouzení několik okrajových vazeb, které se z romštiny mohly uchovat, v ostatních případech se užívají syntaktické vzorce španělštiny, katalánštiny nebo baskičtiny.

Ačkoli pararomské variety ztratily téměř veškerou romskou syntax a velkou část morfologie, zdá se, že v úhrnu se v nich zachovala podstatná většina předevropské slovní zásoby romštiny (původem indické, íránské a řecké slovní kořeny). Navíc ve slovní zásobě nalezneme řadu slovanských a některé německé přejímky. Některá slova ze slovanských jazyků nalezneme na Balkáně, jiná jsou omezena na severoslovanský region, například *izba* „pokoj“ a *škorně* „boty“. Tento fakt napovídá, že migrační trasa na Pyrenejský poloostrov vedla spíše přes střední Evropu než přes severní Afriku.

Zuzana Krinková přesvědčivě zvládá na jedné straně podat přehledný obraz o iberské romštině v širokém historickém a dialektologickém kontextu a na straně druhé být zároveň pozorná k detailům. Čtenáři nabízí výlet do tématu iberské romštiny, o kterém má všechny důležité informace. I tak lze ale v práci podobné šíře a hloubky najít chyby. Výjimečně narazíme na užití českého nebo španělského slova, případně nezvyklého obratu nebo neologismu („traduce“, „opine“). Napočítal jsem řadu chyb, z nichž některé je lépe zmínit, neboť mohou být matoucí. Na straně 79: *šing* znamená pouze zvířecí „roh“ (anglicky *horn*), nikoli „roh“ coby prostorový útvar (*corner*) (v etymologickém appendixu je vše již správně). Písmeno <x> v některých dialekttech baskičtiny označuje údajně zvuk /x/, pokud je mi ale známo, označuje vždy pouze /j/ (zatlímco <ɣ> můžeme vyslovovat jako /x, ɣ, dʒ, j/).

Krinková pracuje s obdivuhodně širokou škálou pramenů, což budí dojem komplexnosti. Napočítal jsem nicméně pár desítek většinou okrajových pramenů, o kterých se text nezmiňuje. Zainteresaný čtenář může tyto texty nalézt v bibliografii Bakker a Matrase (2003). Není ale důvod se domnívat, že by užití těchto zdrojů vedlo k něčemu zásadnějišmu než k upřesnění několika málo detailů.

Knihu považuji za úctyhodný krok kupředu v bádání o iberské romštině, o jejím místě mezi ostatními varietami romštiny jinde ve světě a o změnách, kterými iberská romština prošla. Autorka využívá ohromného množství pramenů napsaných v různých jazycích. U některých slov dosud neznámého původu navrhuje přesvědčivé etymologie. Krátce řečeno, jedná se o výjimečnou vědeckou práci.

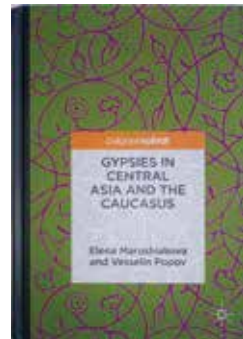
Knihu lze objednávat jako tištěný svazek, pro čtenáře preferující elektronický formát je k dispozici i v této podobě.

Peter Bakker¹
(přeložil Pavel Kubaník)

Literatura

- Bakker, P., Matras, Y. 2003. *Bibliography of Modern Romani Linguistics. Including a Guide to Romani Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Matras, Y. 2010. *Romani in Britain. The afterlife of a language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

¹ Peter Bakker působí na Univerzitě v Aarhuu v Dánsku (Aarhus University, School of Communication and Culture – Linguistics). E-mail: linpb@cc.au.dk

Elena Marushiakova, Vesselin Popov

Gypsies in Central Asia and the Caucasus.

Palgrave Macmillan, 2016, 142 stran, ISBN 978-3-319-41056-2

Autorská dvojice Elena Marushiakova a Vesselin Popov přináší zejména od přelomu tisíciletí řadu romistických textů, které lze rozdělit zhruba do dvou hlavních proudů – první klade důraz na určitý areál a postihuje základní historické a etnografické poznatky o Romech na daném území – v Bulharsku (1997), v Osmanské říši (2001), na území bývalého Sovětského svazu (2003). Druhý proud je pak zaměřen na určitý kulturní, sociální či politický jev, jehož podoby autoři sledují komparativně u různých romských skupin – propojování a dělení romských skupin (2004), romská etnonymie (2013) a jiné. Poslední kniha, která je předmětem této spíše popisné recenze, se poměrně jednoznačně řadí k prvnímu naznačenému směru. Cílem publikace je přehledně uspořádat dosavadní sumu poznání o „cikánských skupinách“ žijících ve dvou regionech bývalého Sovětského svazu – na Kavkaze (tedy na území mezi Černým a Kaspickým mořem, jehož severní část patří dnes pod Ruskou federaci, na jihu pak nalezneme Gruzii, Arménii a Ázerbájdžán) a v postsovětské centrální Asii (tedy v regionu na východ od Kaspického moře, dnes spadajícím pod Kazachstán, Uzbekistán, Turkmenistán a Tádžikistán). O „cikánských skupinách“ v daných regionech existuje pouze omezené množství literatury, její velká část je psaná rusky a anglický přehled je tedy velmi přínosný. Autoři navíc z velké části pracují se zatím jen okrajově prezentovanými (2014) poznatky z vlastního terénního výzkumu.

Sousloví „cikánské skupiny“ si v souvislosti se studovaným regionem zaslouží obzvláštní pozornost. Jedná se o zastřešující termín užívaný v historii a do jisté míry dodnes různými politickými správci zmiňovaných regionů (a místním neromským obyvatelstvem) a zahrnuje jazykově, kulturně i historicky různé skupiny, z nichž Romové tak, jak je vnímáme v regionu střední a východní Evropy, tvoří pouze určitou část. Ve studovaném regionu nelze bez upřesnění uplatňovat ani indický původ Romů coby prvek odlišující Romy od jiných socio-profesně obdobných skupin, neboť indický původ je historicky doložitelný i u jiných skupin místně označovaných jako „cikánské“, jak na Kavkaze (Domové, Lomové), tak v Centrální Asii, kde navíc docházelo k imigraci různých původem indických a afghánských etnických skupin až do 19. století (skupiny užívající endonyma *Kavol*, *Chistoni*, *Parya*, *Balyuj* – nejedná se zde o afghánské Balúče; v celé recenzi zachovávám anglickou transkripci skupinových názvů užívanou v knize, pokud se nejedná o skupiny v českém prostředí běžně známé).

Širší vymezení výzkumu na „cikánské skupiny“ může čtenáře, který má autory zafixované především jako romisticky orientované etnografy a historiky, nejdříve mást, nicméně ukazuje se jako přínosné, neboť umožňuje alespoň v základních obrysech vidět různý historický vývoj a proměny skupinové identity u populací, které spojuje příslušnost k určitému geopolitickému regionu a většinou i společenský status v rámci okolní populace a dávná migrační historie. Pravdou ovšem je, že zachycené rozdíly tento zhuštěný přehled spíše jen výběrově popisuje a jejich hlubší analýzu nechává na další výzkum.

Kniha je rozčleněna na dvě hlavní části (Cikáni na Kavkaze; Cikáni v Centrální Asii) a každá z těchto částí podává stručný přehled o historii, demografii, současných životních podmínkách jednotlivých etnických skupin označovaných zvnějšku jako „cikánské“ v daném regionu (zaměstnanost, vzdělání, zdraví, politické organizace) a jejich identitě (etnonymie, sňatkové vzorce, jazyk a další prvky, které se podílejí na vyjednávání skupinových hranic). Ačkoli jsou si autoři vědomi proměnlivosti identity podle aktuálního kontextu, snad i přehledový formát publikace je vede spíše k popisu identity coby hierarchicky uspořádaných vrstev (příslušnost ke komunitě, etniku v rámci státu, ke státu...).

V části o Centrální Asii získá čtenář přehled o skupinách, které jsou sice zvnějšku nálepkovány jako „cikánské“, v zásadě ale nemají nic společného s Romy ve (středo/východo)evropském smyslu slova (tedy s populací indického původu, která mluví nebo v minulosti mluvila romsky a která je ve zmíněném prostoru okolím označována jako Romové/Cikáni). Kromě výše zmíněných skupin, které do oblasti přišly poměrně nedávno z Indie a Afghánistánu, se jedná o skupiny *Mazang*, *Agha* a *Tavoktarosh*, které zde žijí alespoň 300 let. Delší doba usídlení na území Centrální Asie se podle autorů projevuje větší mírou identifikace těchto skupin s majoritní populací oproti Kavolům a jiným výše zmíněným skupinám (včetně jazykové asimilace a častějších svazků s partnery z majority).

Nejvýraznější „cikánskou skupinou“ v Centrální Asii (které je v příslušné části knihy věnován největší prostor) jsou Mughatové, tádžicky mluvící muslimská komunita v minulosti servisních nomádů (sezónních kočovníků poskytujících služby okolní populaci). Mughatové (okolím nazývání *Lyuli* nebo *Jughī*) žijí od středověku především na území dnešního Uzbekistánu a Tádžikistánu, dnes lze jejich počet odhadnout podle autorů zhruba na 20 až 60 tisíc. Navzdory dlouhodobému pobytu se jedná o skupinu s dodnes udržovanou endogamií vůči okolní populaci.

Romové (skupiny *Ruska Roma*, *Servi*, *Sinti*, *Dajfa*, *Krymurja*) na území postsovětské centrální Asie sice žijí, jedná se ale spíše o jednotlivé rodiny, které sem přišly (nebo byly deportovány) v průběhu 20. století z jiných regionů bývalého SSSR a vytrvaly zde i přesto, že většina Romů z území odešla v rámci širší migrace po rozpadu SSSR v devadesátých letech. Výjimkou je Kazachstán, kde stále žije zhruba 5 až 10 tisíc Romů a kam (opět v rámci širšího přílivu imigrantů do Kazachstánu) stále přibývají také nově příchozí Romové. V první části knihy proto není Romům věnována širší pozornost.

Všechny dosud zmíněné etnické skupiny jsou od 19. století zahrnovány pod pojem „cikán“ na základě podobností, které vnější pozorovatelé shledávali v jejich způsobu života a postavení v rámci širší společnosti. V centrální Asii se dnes pro tyto skupiny rovněž užívá zastřešujícího termínu *Lyuli* nebo *Rom* (predevším v diskurzu nevládních organizací), k čemuž se autoři staví kriticky.

Druhá, „kavkazská“ polovina knihy nabízí základní přehled o historii a současnosti třech skupin citovaných snad v každé historicko-přehledové romistické práci: o Domech, Lomech a Romech.

Ať už je pravdivá jakákoli z teorií o historickém (ne)propojení těchto skupin (jednalo se kdysi o jednu skupinu, která se během migrace do Evropy rozštěpila, nebo se jednalo o separátní

migrační proudy z Indie?; blíže např. Tcherenkov, Laederich 2004 nebo Matras 2012), na území severního („ruského“) a jižního („gruzínského“, „ázerbajdžánského“ a „arménského“) Kavkazu žijí vedle sebe. Domové, Lomové a Romové jsou i zde zahrnováni zvnějšku pod zastřešující termín „Cikáni“, nicméně alespoň v místní akademicko-politické tradici nikoli na základě společného životního stylu, jako je tomu u „cikánských skupin“ v Centrální Asii, ale na základě obecného povědomí o společném indickém původu všech těchto tří skupin. Domové, Lomové a Romové o tomto „spříznění zvnějšku“ vědí, nicméně se od sebe navzájem distancují (jsou například vzájemně endogamní nebo nechťejí být zahrnováni do rozvojových projektů coby společná cílová skupina).

Zatímco Domové (svým okolím zvaní *Quarachi* nebo *Mitrip*) jsou na Kavkaze vnímáni jako společensky vyděděná skupina, Lomové (okolní populaci zvaní Boshha nebo Poshha) jsou dnes na Kavkaze považováni za součást arménského národa (specifickou, nicméně přeci jen součástí), resp. arménských minorit mimo Arménii. Tuto perspektivu v zásadě sdílají jak Arméni, tak Lomové, což je v ostrém kontrastu vůči přijímání jak místních Domů, tak Romů v daném regionu. Tento trend by jistě stál za hlubší rozbor.

Romové na Kavkaze (subetnické skupiny *Krymurja*, *Vlakhi*, *Ruska Roma*, *Plaščuni*, *Servi*, *Kišiňovci*, *Lingurari*) mají velmi odlišný životní standard na severním Kavkaze a v Gruzii. V severní, „ruské“ části žijí v současnosti podle autorů na úrovni místní majority, k čemuž výrazně přispělo jejich zbohatnutí skrze obchodování s místně nedostatkovým zbožím v časech ekonomické stagnace sedmdesátých a osmdesátých let. V tomto regionu žije až čtvrtina celkové romské populace v Ruské federaci (odhadem 60 tisíc). Situace Romů v Gruzii je naprosto opačná. Autoři jejich současné životní podmínky vidí jako mnohem horší, než jak je známe u Romů ze střední a východní Evropy, přičemž jejich chudoba je dnes navíc prohlubována stále se reprodukcí funkční negramotností řady z nich. Ta má totiž v čase rozvratu fungování státu mnohem větší dopady než jinde – Romové nemají doklady, nemají tak nárok na zdravotní péči, ženy rodí doma, děti jsou neevidované, a je proto složité je zapsat do školy...

Autoři v knize představují anglicko-jazyčnému publiku poměrně spletitou mozaiku skupin považovaných zvnějšku za stejné nebo obdobné. Na sto stranách textu věnují pozornost pouze nejzákladnějším faktům. Kniha může být inspirací pro antropology, sociology a historiky, kteří by mohli v budoucnu lépe vysvětlit, jak funguje každodenní soužití a vymezování se těchto skupin (navzájem i vůči širšímu okolí) v popisovaném prostoru.

Pavel Kubaník¹

Literatura

- Marushiakova, E., Popov, V. 1997. *Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes, University of Hertfordshire Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2003. Ethnic identities and economic strategies of the Gypsies in the countries of the former USSR. *Orientwissenschaftliche 9* (=Mitteilungen des SFB ‚Differenz und Integration‘. 4/1: Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse), 289–310.
- Marushiakova, E., Popov V. 2004. Segmentation vs. consolidation: The example of four Gypsy groups in CIS. *Romani Studies 5*, 14 (2): 145–191.

¹ Mgr. Pavel Kubaník je doktorand a působí na Seminári romistiky Katedry středoevropských studií FF UK v Praze. Email: pavel.kubanik@ff.cuni.cz

- Marushiakova, E., Popov V. 2013. 'Gypsy' groups in Eastern Europe: Ethnonyms vs. professionyms. *Romani Studies* 5, 23 (1): 61–82.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2014. The Gypsies (Dom – Lom – Rom) in Georgia. In *Proceedings of Annual Meeting of the Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies. Bratislava*, 11.–13. 9. 2014. On-line na academia.edu
- Matras, Y. 2012. *A Grammar of Domari*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Tcherenkov, L., Laederich, S. 2004. *The Roma. Otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γύφτοί, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc. Volume 1: History, Language, and Groups*. Basel: Schwabe.

Nikdy jsem nebyl podceňovanej

Ze slovenských osad do českých měst za práci
Poválečné vzpomínky

Vydání upravené a komentované společně Kateřina Sidiropulu Janků

muu
PRESS

Kateřina Sidiropulu Janků

Nikdy jsem nebyl podceňovanej. Ze slovenských osad do českých měst za práci. Poválečné vzpomínky.

Brno: Masarykova univerzita, 2015, 126 s., ISBN 9788021079496; ISBN 9788021079502
(online: pdf)¹

Vydávání romských memorátů má v české knižní produkci dnes již poměrně dlouhou tradici. Z nejvýznamnějších jmenujme alespoň Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (Lacková 1996), u jejíhož zrodu stála Milena Hübschmannová, *Memoáry romských žen* (Kozáková, Machálková 2004), které vydalo Muzeum romské kultury (v redakci Jany Horváthové). Především válečné vzpomínky přináší knihy *Po Židoch Cigáni I.* (Hübschmannová a kol. 2005) a *(NE)BOLÍ* (Kramářová a kol. 2005). Posledně jmenovaná kniha je navíc svým přesahem do poválečných let blízká i knize *Nikdy jsem nebyl podceňovanej*, která se naopak jen občas dotýká i válečných událostí (někteří pamětníci zmiňují i válečné události ve své původní domovské obci na Slovensku, jež např. způsobily, že se rodina neměla po válce kam vrátit, a proto volila odchod do Čech).

Od roku 2015 se tedy k této řadě může počítat a knížka tvořená souborem dvaceti vzpomínkových vyprávění pamětníků z Brna a z Ostravy, kteří líčí svůj příchod ze Slovenska do České republiky, kam přicházeli buď sami, nebo se svou rodinou za práci, a zůstali zde, často popisují své stěhování za výhodnější zaměstnání, vlastní vyučení, profesní postup, pracovní úspěchy, do vyprávění zahrnují události a období z vlastního života jako svatbu, základní vojenskou službu, narození a výchovu dětí apod., nemoci a vyrovnávání se s nimi. Kniha vyšla jako jeden z výstupů projektu „Leperiben – paměť romských dělníků“.²

Projekt K. Sidiropulu Janků navazuje svou technikou na osvědčený recept – snahou podnítit zájem dětí a mládeže o vyprávění stárnoucích prarodičů a zapojit je do výzkumu může připomenout na přelomu tisíciletí realizovaný projekt sběru vzpomínek na druhou světovou válku, který realizovalo občanské sdružení R-Mosty a jehož výstupem byla knížka *Co mi doma vyprávěli* (Nejedlá a kol. 2001). Také na začátku projektu „Leperiben“ stál totiž nápad zapojit do aktivity romskou mládež. Autoři projektu vlepili plakáty se sloganem „*Papu, babo, vakeren!*“, kterým se snažili nalákat romské teenagery ke spolupráci na sběru vzpomínkových vyprávění

1 Kniha je ke stažení na <http://www.leperiben.cz/files/upload/file/NikdyJsemNebylPodce%C5%88ovanej.pdf>

2 O projektu více viz webová stránka <http://www.leperiben.cz/>

(s. 111). Jak autorka projektu ve svém doslovu ke knize dále uvádí, děti se nezapojilo mnoho, pouze několik žákyň pátých až devátých tříd, ale přesto se (i díky nim) podařilo shromáždit přes dvacet vzpomínkových vyprávění. U nahrávání byli vždy také odborníci a průvodci projektu (sociální pracovníce, pedagožka, knihovnice nebo též filmoví dokumentaristé, kteří vzpomínky zaznamenávali i vizuálně – viz s. 111). Počáteční plán projektu byl daleko skromnější než jeho následná realizace. Od původního záměru pouze shromáždit vzpomínání a fotografie a z nich vytvořit výstavu ve veřejném prostoru³ se rozrostl o další rozměry – zmíněný filmový dokument, zde recenzovanou knihu, jeden zpracovaný příspěvek (vyprávění Michala Čonky z Ostravy) byl v r. 2013 zaslán do soutěže „Příběhy 20. století“, již pravidelně pořádá Post Bellum. V internetovém hlasování získal 126 hlasů a je stále k poslechu online (https://www.pribehy20stoleti.cz/pribehy/2013601_bylo-to-tezke-ale-kdyz-clovek-chce-tak-to-dokaze/), na této adrese jsou i dobové fotografie z alba pana Čonky. Z dalších nahrávek byl pak vytvořen rozhlasový seriál „Romové hovoří“ (5 příběhů bylo odvysíláno na stanici ČRo Radiožurnál v období březen–květen 2015 – viz <http://www.leperiben.cz/serial-na-cro>). O projektu, který probíhal v letech 2012–2015 a jehož hlavní výstup – výstava – pokračuje i v roce 2016, bylo možné (a částečně dosud je) číst průběžné novinky (např. chystané nové otevření putovní výstavy nebo promítání filmu) na adrese: <http://www.leperiben.cz/novinky>. Lze tedy říci, že projekt probíhal maximálně transparentně a interaktivně. Metodické poznatky, teoretické ukotvení a další postřehy akademického rázu shrnuje ve svém článku autorka (Sidiropulu Janků 2014).

Právě o knize autorka projektu píše, že shromážděním vyprávění do jednoho svazku jakoby jednotlivá vyprávění vytvořila jeden „společný příběh... socialistických dělníků z romských osad“ (s. 113). Knižní verze výstupu projektu sice původně nebyla v plánu, ale vznikla na základě potřeby. Jak píše autorka projektu, „[k]niha ... si řekla o své zpracování sama silou životních příběhů zde uvedených“ (s. 111).

K významu zveřejňování vzpomínek autorka píše cenné postřehy: „Učí nás porozumět vzpomínání ne jako prosté rekapitulaci, ale jako procesu zvýznamňování vlastního života v očích druhých, ať již biograficky blízkých, nebo těch společensky vzdálenějších, symbolických, zobecněných“ (s. 111). V rámci doslovu autorka připomíná, že mnohým pamětníkům, zvláště těm, kteří se nijak neangažovali ve veřejném životě, se zdálo nepochopitelné, co by mohlo být na jejich životech pozoruhodného, co by stálo za to nahrát. Pamětníky – kromě jejich romského původu a toho, že přišli do Čech (většinou českých průmyslových měst) ze Slovenska (většinou slovenského venkova) – spojoval především fakt, že se převážnou část svého života živil manuální prací.

K metodologii projektu je dobré poznamenat, že pro nahrávání sloužilo pět jednoduchých vstupních (navozujících) otázek (viz zmínka Sidiropulu Janků 2015: 111), které mohly být dále rozvíjeny. Všichni vzpomínající byli vyzváni, aby vyprávěli „svůj příběh příchodu do českých zemí za prací“ (s. 111). Některá vyprávění byla nahrávána jen na diktafon, některá i na kameru (aby z nich vznikl dokumentární film⁴), pamětníci byli fotografováni a podepsali informovaný souhlas s účastí v projektu a s následným uložením shromážděných materiálů v Muzeu romské kultury.

3 Výstava byla zatím postavena celkem již devětkrát, mezi roky 2014 a 2016 stála dvakrát v Ostravě, dvakrát v Praze, v Brně, v Mladé Boleslavi, Ústí nad Labem, v Bratislavě a Košicích – přesná data a pozvánky na výstavy jsou uloženy zde: <http://www.leperiben.cz/vystavni-turne-2014-2016>.

4 Dokumentární film v režii Tomáše Hlaváčka a Petry Hlaváčkové byl pod jménem *Když máš práci, máš všechno* dokončen v roce 2016. Více viz <http://www.csfd.cz/film/429800-kdyz-mas-praci-mas-vsechno-prehled/>

Autorka tuto knihu věnuje „Českému Honzovi. Ať si do světa na zkušenou přibalí k buchtám i marikla“ (s. 7), čímž ve čtenáři vyvolá otázku: kdo je zde tím Honzou myšlen? Je snad pro „českého Honzu“ otevřeného kulturním vlivům, který chce poznat životní zkušenosti dalších lidí, třeba i Romů? Nebo snad i pro Honzu, který se za českého považuje, ale má např. romské kořeny, na něž možná už zapomněl?

Kniha přibližuje nejen zajímavý projekt, ale především životní příběhy konkrétních patnácti pamětníků, jejichž poselství je v dnešní době velice cenné: po knize mohou sáhnout učitelé občanské výchovy či dějepisu (kteří budou učit o situaci po druhé světové válce až do současnosti), mohou z ní čerpat akademičtí pracovníci (historici a sociální vědci), ale i aktivisté, sociální pracovníci apod. Představuje jednotlivé (veřejnosti zatím většinou neznámé) zástupce Romů jako aktivní, pracovitě a cílevědomé lidi, kteří byli hnáni potřebou zlepšit svou životní úroveň a přijímali pracovní úkoly jako šanci v životě něčeho dosáhnout a uspět. Z mnoha vyprávění dýchá na čtenáře nostalgie po časech, kdy práce byla naprosto samozřejmou součástí života, po době, kdy lidé nebyli odkázáni na živoření ze sociálních dávek (jako dnes mnozí Romové jsou), na dobu, kdy měli své domovy v sousedstvích Neromů. Připomínají dobu, kdy Romové byli hrdi na své pracovní úspěchy, dobu, kdy si většinou těžkou fyzickou prací dokázali vydělat velice slušné peníze (dokonce i vysoce nadprůměrné, jako např. horníci), a zajistit tak své mnohdy početné rodině slušnou životní úroveň.

Ve zde shromážděných vzpomínkách se vyskytují (opakují se) dva hlavní mezníky: roky 1945 a 1989. Zatímco konec druhé světové války znamenal pro rodiny těchto pamětníků většinou dobu, kdy se jim otevřely nové životní šance v Čechách, rok 1989 mají spojený s nadějemi, které zůstaly nenaplněny. Mnozí pamětníci totiž přiznávají rozčarování z politického vývoje po roce 1989, kdy docházelo k postupnému vylučování Romů na okraj společnosti, setkali se s otevřeným rasismem a diskriminace se stala běžnou realitou. Pan Červeňák (nar. 1947) k tomu říká: „Před komunistama by si to nikdo nedovolil, být skinem a tak. Všechno udělala ta demokracie“ (s. 34). O pár stránek dál jakoby mu přitakával pan Gabčo (nar. v r. 1952), když říká: „Život byl lepší než teď, člověk neměl strach“ (s. 93). A jako velmi výmluvný se jeví konec příběhu pana Leška (nar. 1944), který si na závěr vyprávění stěžuje na, jak říká, „porušení lidských práv“ – ač nemá dluhy na bytě, chtějí ho vystěhovat do sociálně vyloučené komunity a nemá nikde zastání (s. 29–30). Nejpůsobivější jsou pak informace z doslovu k jeho příběhu – pan Leško se krátce po pořízení nahrávky musel skutečně vystěhovat a nedlouho po zahájení výstavy zemřel.

Hlavním společným motivem příběhů je vysoké pracovní nasazení pamětníků. Mnozí k těm autobiografickým vzpomínkám přistupují více ze široka – aby ukázali, že pracovat je v jejich rodině normální. Např. Jan Horváth narozený r. 1936 v Nálepkově vzpomíná na svou babičku, která za první republiky odjela za prací do Ameriky. Již po cestě tam uklízela na lodi a než tam dorazila, měla už vyděláno 200 dolarů (s. 43).

Vedlejší linií mohou být např. zmínky o (ne)předávání romského jazyka mladším generacím, např. pan Čonka vzpomíná, jak po příchodu do Čech, kdy hned začal chodit do školy, neuměl česky, doma se mluvilo pouze romsky, a jaké mu z toho plynuly problémy. Z toho důvodu pak na své děti už romsky nemluvil, chtěl jim vstup do školy usnadnit, nyní toho však lituje. Jen nejstarší dcery umí trochu díky dědečkovi, který s nimi romsky mluvil (s. 14).

Kniha je rozdělena do tří částí: první část tvoří sedm vyprávění z Ostravska, druhou část pak osm memorátů z Brna a okolí a třetí část jsou doprovodné přílohy jako seznam zkratk, slovníček romských výrazů, které se v knize vyskytují, na čtyřech stranách jsou prezentovány údaje k nahrávkám (kdy k rozhovoru došlo, zda probíhal opakovaně, kdo byl přítomný, jak dlouhá je nahrávka apod.)⁵ a především již zmíněný podrobný doslov. V něm je kromě teoretického

5 Zde se dozvídáme i jména dokumentaristů (Tomáš a Petra Hlaváčkoví) a kterých nahrávek se zúčastnili.

ukotvení věnováno více prostoru (s. 112–113) jedné z nejvýznamnějších spolupracovnic projektu, paní Márii Tulejové, jež se nahrávání zúčastnila, sama vedla šest rozhovorů a dle autorky (editorky knihy) měla pro projekt zásadní význam – přinesla jedny z nejzajímavějších rozhovorů a především je připravena zkušenosti v projektu získané dále rozvíjet a uplatnit.

Projekt „Leperiben“ a představovaná knížka představují velmi zajímavý počín, který ukazuje možnou cestu pro vzájemné obohacování se a sdílení příběhů a zkušeností, na němž může (spolu)pracovat prakticky celá komunita.

Lada Víková⁶

Literatura

- Hübschmannová, M. 2005. *Po Židoch Cigáni I*. Praha: Triáda.
- Kozáková, K., Machálová, E. 2004. *Memoáry romských žen*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Kramářová, J. a kol. 2005. *(NE)BOLÍ. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísni.
- Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Nejedlá, M., Svobodová, A., Trombíková, J. (eds.) 2001. *Co mi doma vyprávěli: rodinné příběhy Romů z druhé světové války vyprávěné romskými dětmi*. Praha: Občanské sdružení R-MOSTY.
- Sidiropulu Janků, K. 2014. O leperiben. Partnerství, etnizace a orientalismus v aplikovaném výzkumu. In: *Biograf* 2014, 59. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v5901> [20.12.2016]

⁶ Mgr. Lada Víková působí jako asistentka na Katedře sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice a je doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. E-mail: lada.vikova@upce.cz

Romano džaniben – 23. ročník – 2/2016

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Podpora rozšiřování a přijímání informací v jazycích národnostních menšin.

Dále byl financován hlavním městem Praha z Celoměstských programů podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2016 a Úřadem vlády ČR z programu Podpora implementace Evropské charty regionálních či menšinových jazyků pro rok 2016.

Časopis také finančně podpořila Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Vydává Romano džaniben, z. s.
Biskupcova 85, 130 00 Praha 3
e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300
Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková
Redaktorky: Lada Viková, Eva Zdařilová

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek; PhDr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;
Mgr. Lucie Fuková; PhDr. Jana Horváthová; PhDr. Anna Jurová, CSc.;
Mgr. Pavel Kubaník; PhDr. Arne B. Mann, CSc.;
Mgr. Alexander Mušinka, Ph.D.; Mgr. Tatiana Podolinská, Ph.D.;
Helena Sadílková, Ph.D.; Mgr. Lada Viková; Dipl.–Phys. Peter Wagner, Ph.D.

Seznam recenzentů je uveden na webových stránkách
www.dzaniben.cz.

Sazba: Kateřina Krčíková
Obálka: Daniela Kramerová
Tisk: VS Tisk, Praha
Náklad: 300 ks
Doporučená cena: 160 Kč
Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)
ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6.1994.